

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (22)

2011

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (22)

Частина II

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2011

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР
видано Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.
Журнал унесений до переліку наукових фахових видань України,
у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук.
Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. №1-05/5

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головний редактор

К. Д. Глуховцева, доктор філологічних наук, професор

Члени редакційної колегії:

- П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України
С. Я. Єрмоленко, доктор філологічних наук, професор
А. С. Зеленько, доктор філологічних наук, професор
В. М. Мокієнко, доктор філологічних наук, професор (Німеччина)
Л. М. Синельникова, доктор філологічних наук, професор
О. О. Тараненко, доктор філологічних наук, професор
В. Г. Фоменко, доктор філологічних наук, професор
Т. І. Должикова, кандидат філологічних наук, доцент
Т. П. Терновська, кандидат філологічних наук, доцент
В. В. Леснова, кандидат філологічних наук, доцент (технічний редактор)
І. В. Мілева, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар)
І. О. Ніколаєнко, кандидат філологічних наук, доцент (коректор)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 8 від 25 березня 2011 р.)*

ЗМІСТ

Діалектологія

1. **Абрамян Ю. В.** Оновлення рослинницької лексики в українських східнослобожанських говірках..... 5
2. **Барилова Г. К.** Назви ігор з використанням джгута (на матеріалі українських східнослобожанських говірок)..... 20
3. **Верховод О. В.** Структурна організація ТГЛ „Жива природа” в українських східнослобожанських говірках..... 25
4. **Волошинова М. О.** Назви страв із борошна в українських східнослобожанських говірках..... 32
5. **Делюсто М. С.** Лексико-граматичні розряди іменника в українській південнобессарабській говірці..... 41
6. **Кобирино Г. С.** Акцентуація похідних іменників а-основ у говірці села Бітля Турківського району Львівської області..... 49
7. **Колеснік Л. Я.** Агентиви в покутсько-буковинських говірках як результат міжмовної взаємодії (на матеріалі „Словника буковинських говірок”)..... 54
8. **Леснова В. В.** Семантика діалектних дієслів негативної оцінки..... 62
9. **Поістогова М. В.** Назви рослин, похідні від назв часових понять, у східнополіських говірках..... 71
10. **Рябець Л. В.** Іменники середнього роду в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності..... 79
11. **Хобзей Н. В.** Багатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: *вискакувати* / *вискочити*..... 85

Фразеологія і пареміологія

12. **Царьова І. В.** Обрядові фразеологізми родильного циклу східнослобожанських говірок..... 91
13. **Школяренко В. І.** Соматизми у складі фразеологізмів середньовісхньонімецького періоду..... 96

Грамматика. Словотвір

14. **Балко М. В.** Чи була в зарубіжному мовознавстві теорія словосполучення?..... 102
15. **Барчук В. М.** Таксис передування/наступності в українській мові..... 110
16. **Калько М. І.** „Дискусійна” видова кореляція *бачити* vs *побачити* й аспектуальна діагностика актуальних стативів.... 119
17. **Карпець Л. А., Нелюба А. М.** Словотвірні особливості спортивного жаргону..... 127
18. **Нелюба А. М.** „Гендерна лінгвістика” і малопродуктивні словотворчі засоби..... 135

19. **Приста́й Б. Р.** Акцентні варіанти непохідних іменників чоловічого роду..... 142

Текст. Дискурс

20. **Ніколаєнко І. О.** Індивідуальне та регіональне у творчості Василя Старуна..... 150
21. **Огар А. О.** Атрибутивна вербалізація концепту *небо* (на матеріалі поетичної мови другої половини ХХ ст.)..... 156
22. **Півень В. Ф.** Семіоз мовного простору есе Євгена Сверстюка „Учитель Тихий”..... 164
23. **Ріжко Р. Л.** Паронімічна атракція як домінанта українського поетичного дискурсу кінця ХХ – початку ХХІ століття..... 169
24. **Синельникова Л. М., Терновська Т. П.** Займенник у ліричних запитаннях (стаття третя)..... 182
25. **Шкіцька І. Ю.** Шляхи інтенсифікації тактики підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву..... 191
26. **Щербакова Т. О.** Лексико-семантичне поле „Місто” в оповіданні М. Коцюбинського „Хвала життю!”..... 199

Рецензії

27. **Глуховцева К. Д.** Н. О. Руснак „Діалектний текст: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти дослідження” (Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010)..... 204
- Відомості про авторів**..... 210

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Ю. В. Абрамян (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2(477.52/6)

**ООНОВЛЕННЯ РОСЛИННИЦЬКОЇ ЛЕКСИКИ
В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

Загальновідомо, що мова – динамічна система, яка зазнає змін під впливом інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників, але притаманна їй і сталість мовних елементів. „Сучасне мовознавство трактує динаміку й статику як два нерозривні стани існування мовних рис, що перебувають у постійній взаємодії та взаємозв'язку” [Костів 2003: 7]. Аналіз діалектного матеріалу з погляду динаміки/статики дає змогу виявити процеси переродження старих і формування нових мовних рис. Розкриття динамічних тенденцій у діалектному мовленні саме на діахронному зрізі мови дозволяє простежити напрямки розвитку говірок, „домінантні лінії змін мовної структури” [Глуховцева 2005: 6].

У сучасній лінгвістиці динамічні процеси на різних мовних рівнях досліджували О. Тараненко (семантичний розвиток мови на різних структурних рівнях) [Тараненко 1989], К. Глуховцева (динаміка фонологічної, морфологічної та лексичної систем східнослобожанських говірок) [Глуховцева 2005], Л. Струганець (динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст.) [Струганець 2002], О. Стишов (інноваційні процеси в мові сучасних мас-медіа) [Стишов 2005], Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк (тенденції оновлення сучасного українського лексикону) [Клименко 2008], Д. Мазурик (інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови кінця ХХ ст.) [Мазурик 2002], О. Костів (вияви динаміки та статики в діалектних просторових конструкціях різного типу) [Костів 2003] та ін.

Актуальність нашої розвідки полягає в тому, що інноваційні процеси в сільськогосподарській, зокрема рослинницькій лексиці Східної Слобожанщини, не були предметом окремого дослідження й потребують уваги. Джерелами для дослідження послужили власні експедиційні записи, здійснені за питальником у шістьдесяти трьох населених пунктах Східної Слобожанщини, матеріали сучасних діалектологічних словників, лінгвістичних атласів та *Словаря української мови* за редакцією Б. Грінченка.

Мета статті – проаналізувати процес оновлення рослинницької лексики, що відбувався з початку минулого століття до сьогодення в східнослобожанських говірках на прикладі найменувань однієї семантичної мікрогрупи.

Сільськогосподарська лексика є одним із найдавніших і найстабільніших в динамічному аспекті шарів лексики, адже позначувані

поняття посідають у житті народу чи не найголовніше місце. За нашими спостереженнями, найбільше зрушень протягом останнього століття відбулося в семантичній підгрупі назв на позначення городніх рослин, яка є складовою частиною лексико-семантичної групи сільськогосподарських культур. Ця семантична підгрупа має окремі мікрогрупи відповідно до того, до якої біологічної родини належить денотат. Об'єктом нашої уваги в цій статті є репрезентаційний ряд семантичної мікрогрупи на позначення сланких городніх культур в східнословобожанських говірках.

До мікрогрупи на позначення сланких культур ми внесли назви найбільш культивованих в обстеженому регіоні рослин – огірки, гарбузи, кабачки, патисони.

Семема 'огірки' складена з п'яти сем: 'огірок (*Cucumis sativus*)', 'недорозвинений огірок'; 'переспілий плід, залишений на насіння'; 'стебла й листя огірка', 'сорти огіроків'.

Сема 'огірок (*Cucumis sativus*)' репрезентована в східнословобожанських говірках лексемою *ог'ірок* (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63) (у цих це говірках помічено демінутивну форму *ог'іроч'ок*, а в п. 58 ще й варіант – *ог'ірч'ік*). У низці говірок спостережено фонетичні варіанти: *ог'ірок* (39, 40, 52, 53, 54, 58, 61, 62), *огерок* (4, 13, 24, 29, 30), *огурок* (17, 18, 19, 21, 60) та морфемний варіант *огурец'* (5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 35, 36, 37, 38, 44, 48, 59; у пп. 15, 17, 18, 19, 20, 23, 50, 58, 61, 62 помічено фонетичний варіант *огурец'*, у пп. 15, 18 – демінутив *огурч'ік*). Схожі маніфестанти виявлено в інших сучасних українських говірках, наприклад: у західнополіських говірках – *вг'ірок* [СЗГ I: 146]; у говірках Чорнобильської зони – *гурок*, *гурки*, *гурк'і* тощо [ГЧЗ: 127]; у говірках подільсько-середньонадніпряньського діалектного суміжжя – *ог'ірок*, *огурок*, *огерок* тощо [АСЛПСДС: к. 104]; у гуцульських говірках – *огирок* [ГГ: 312]; у лемківській говірці – *огурок* [СЛГ: 262].

Лексема *огірок* побутує в говірковому масиві української мови здавна, про що свідчать давньоруські пам'ятки XVIII ст. [Історія 1983: 328], матеріали Словаря української мови за редакцією Б. Грінченка, де вона зафіксована [СУМГ III: 35], у такому ж оформленні номен функціонує в сучасній літературній мові [СУМ V: 614]. Фонетичні варіанти *вогірок* [СУМГ I: 246], *угірок* [СУМГ IV: 313], помічені в аналізованій лексикографічній праці, на сучасному зрізі в східнословобожанських говірках не спостережено.

У східнословобожанських говірках сема 'недорозвинений плід огірка' реалізована загалом двадцятьма однією лексемою (не беручи до уваги фонетичні варіанти), переважно вираженими іменниками. Утворені найменування головним чином за допомогою суфіксів з демінутивним значенням *-ак-*, *-ок-*, *-ик-*, *-ік-*, *-ец'* тощо: *пупйашок* (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9,

10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 39, 40, 41, 43, 45, 60, 61, 62, 63; у пп. 7, 41, 42, 60, 61, 62 спостережено фонетичний варіант ^лпуп^лянок; помічено морфемні варіанти: у пп. 35, 36, 37, 38 – пуп^лпир^лш^лок, у п. 5 – ^лпуп^лях, у п. 58 – пуп^лр^лец^л, у п. 60 – о^лпуп^лок); ко^лр^лн^л'іш^лон (14, 15, 16, 22, 23, 53, 54; у пп. 16, 45 – ко^лр^лн^л'іш^лон'ч'ік; кр^л'у^лч'ок (1, 2, 21, 20, 50, 55, 56; у пп. 1, 2 – к^лруч'ек, у п. 60 – кру^л'ч'еник); кур^л'н'ак (24, 26, 27, 28, у пп. 24, 26 – кур^л'н'а'ч'ок); зе^л'ле^л'нец^л' (44, 46, 47, 48, 59); ^лсусли^л'к (34, 49, 50, 51); кур^л'носик (6, 8); ^лпуцв'ірок (13, 24); со^л'ул'ка (55, 58); ^лкорч'ик (22); кар^л'л'уч'ка (53); за^лсушок (56); сопл^л'а'ч'ок (57); зафіксоване також атрибутивне словосполучення *недор'ідний ог'ірок* (34, 50, 51). Частину найменувань спостережено в інших сучасних українських говірках, наприклад: ^лпуп^лянок, *корн'ішон* – подільсько-середньонадніпрянське діалектне суміжжя [АСЛПСДС: к. 105];

У Словарі української мови за редакцією Б. Грінченка не виявлено семи 'недорозвинений плід огірка', проте зафіксовано сему 'завязь огуречних астеній', реалізовану лексемою *пуп'янок* [СУМГ III: 500] і дериватами *пуп'яночок*, *пуп'яшок*, *пуп'яшечок* [Там само]. Імовірно, що східнослобожанська назва ^лпуп^ляшок на позначення недорозвиненого плода огірка утворилася шляхом метонімічного перенесення з назви зав'язі рослини на цілий, але невеликий за розміром плід. А лексема о^лпуп^лок (дериват від лексеми ^лпуп^ляшок) у досліджених говірках є полісемічною, зокрема реалізує семи 'молодий недорозвинений качан кукурудзи', 'недорозвинений плід огірка' та 'молоді недорозвинені коренеплоди (буряки, морква)'. Отже, лексема *пуп'янок*, зафіксована в Словарі української мови за редакцією Б. Грінченка, у сучасних українських східнослобожанських говірках не лише збереглася й функціонує, а й набула ширшого значення. Зареєстрована в Словарі полісемантична лексема *зеленець* [Там само II: 148], яка репрезентує сему 'незр'їлий плод', в українських східнослобожанських говірках наповнює лише сему 'недорозвинений плід огірка', тобто спостерігаємо звуження семантичного поля лексеми.

Сема 'насічник, переспілий огірок, залишений на насіння' в усіх обстежених говірках маніфестована лексемою *жоўт'ак*, а паралельно побутують інші різноструктурні номени, зокрема виражені іменниками – на^лс'ін:ик (13, 24, 55, 56, 61, 62), боўт'ак (6, 17, 18, 43, 58), семе^л'н:ик (44, 55, 56, 59); атрибутивними словосполученнями – ста^лр^лий ог'ірок (15, 22); ^лжоўт^лий ог'ірок (2, 22); спостережено описову форму *ог'ірок на на^лс'ін':а* (26, 41, 42). Основні репрезентанти функціонують в інших українських говірках, зокрема в західнополіських (*жоўт'ак* [СЗГ I: 158], *на^лс'ін:ик* [Там само I: 339]), у говірках Чорнобильської зони (*жоўт'л'ак*, *жаўтл'ак* [ГЧЗ: 127]); у правобережнополіських говірках, окрім зазначених вище, виявлено номен *с'ем'е'н'н'ік* [СЛПП: 75]; у нижньонадніпрянських говірках – *жоўт'л'ак* [СГНН I: 321], *на^лс'інник* [Там само II: 344]; у говірках подільсько-середньонадніпрянського

діалектного суміжжя – *на¹с¹ін:ик*, *жоу¹т¹ак*, *жоу¹п¹л¹ак*, *боу¹т¹ак* [АСЛПСДС: к. 106]; у гуцульських говірках – *на¹с¹ілник* [ГГ: 309]; у буковинських говірках – *жовкєк*, *жовтяк*, *жовтєк* [СБГ: 117], *насінник*, *насільник* [Там само: 321]; в українських говірках Воронежчини – *бовтяк* [СУГВО: 36], *жовтяк* [Там само: 126]. Домінантний маніфестант семи виявлено в Б. Грінченка [СУМГ I: 490], і ще два фонетичні варіанти – *жовкляк* [Там само: 488], *жовтяк* [Там само: 489]. Окрім того, для реалізації загальної семи ‘плодь, оставленный на с¹мена’ спостережено лексему *насінник* [Там само II: 519], яка в сучасних говірках може вживатися на позначення більш конкретної реалії – переспілого огірка, залишеного на насіння. Отже, два основні репрезентанти, спостережені на сучасному зрізі в східнословобожанських говірках, виявили стабільність протягом століття. До репрезентаційного ряду додалися п’ять дублетних назв, умотивованість яких цілком зрозуміла, окрім лексеми *боу¹т¹ак*, яка в сучасних східнословобожанських говірках набула, на нашу думку, нового значення внаслідок зближення слів за звучанням: *жоу¹т¹ак* – переспілий огірок, *боу¹т¹ак* – старе, протухле яйце.

Сема ‘стебла й листя огірків’ маніфестована одинадцятьма лексемами, десять з яких є полісемічними, адже можуть представляти кілька сем: *о¹гуди¹на* (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63; у пп. 60, 61, 62 виявлено акцентуаційний варіант *о¹гуди¹на*, у пп. 13, 24, 33, 43 – морфемний варіант *о¹гуди¹на*:а); *ба¹дил¹:а* (14, 16, 26, 34, 35, 45, 49, 50, 58; у пп. 15, 45 помічено морфемні варіанти *ба¹дилка*, у п. 57 – *бади¹лин¹:а*); *б¹илка* (15, 39, 40, 45); *п¹лет¹’і* (2, 44, 59; у пп. 44, 59 спостережено фонетичний варіант *п¹л¹’іт¹’і*, у п. 2 морфемний варіант – *пле¹т¹’ін¹:а*); *ба¹то¹ги* (17, 18, 19, 20); *сте¹б¹лина* (15). Виявлено лише один номен, умотивований назвою рослини, *ог¹ір¹ач¹:а* (6, 42), який побутує на позначення стебла й листя огірків. В інших сучасних говірках спостережено афіксальні найменування, дериваційно пов’язані з назвою рослини, наприклад: у говірках Чорнобильської зони – *ог¹ір¹очн¹’ік* [ГЧЗ: 127]; у правобережнополіських говірках – *огур¹очн¹’ік*, *гур¹очн¹ік*, *гур¹очн¹’ік* тощо [СЛПП: 75]; у лемківській говірці – *огур¹чина* [СЛГ: 262], у гуцульських говірках – *огір¹чин¹’у* [МСГГ: 123]. У Словарі української мови зафіксовано п’ять найменувань, помічених у сучасному східнословобожанському мовленні, серед них три вказують на стебла сланких рослин, зокрема огірків – *ба¹то¹ги* [СУМГ I: 32], *ог¹удина*, *ог¹удиння* [Там само II: 490], одне – на стебла й листя більшості городніх рослин – *бади¹лля* [Там само I: 19], а номен *стеб¹лина* репрезентує загальну сему ‘одинь стебель’ [Там само IV: 201].

На позначення сортів огірків у говірках обстеженого регіону виявлено велику за обсягом номінаційну низку, реалізовану за широким спектром ознак:

– за місцем походження: ¹н'іже^н'с'киї (4, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 41, 42, 44, 45, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 62; у пп. 1, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 19, 23, 25, 26, 27, 33, 42, 43, 47, 48, 56, 57, 60 виявлено фонетичний варіант ¹н'еже^н'с'киї, у п. 60 морфемний варіант – ¹н'еже^н'ец, у п. 22 – ¹н'ежний); дал'н'евос¹точ'ний (1, 2, 18, 19, 20, 25, 27, 58, 61, 62; у п. 42 – дал'новос¹точ'ний); ки¹таїс'киї (7, 8, 9, 10, 11, 12, 27, 44, 59; у пп. 25, 27 спостережено словосполучення ки¹таїс'ке ¹чудо); ¹киїїс'к'иї (33, 43); волгоградс'к'і (38); до¹нец'к'і (38); харк'іус'киї (3); вос¹точ'ний (22);

– за формою стебла (прямо чи опосередковано): кусто¹виї (2, 4, 6, 13, 14, 15, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 45, 52, 55, 56, 57, 58, 61, 62; у пп. 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 21, 31, 32, 39, 40, 44, 53, 54, 57, 58, 59 – куш'ч'о¹виї); ви¹ноградна грозд' (7, 8, 9, 10, 11, 12, 23, 39, 40); т'і / ш' : о пле¹туц' : а (6, 21);

– за розміром, формою чи іншими особливостями плоду (прямо чи опосередковано): мал'ч'ік/с'пал'ч'ік (7, 8, 9, 10, 11, 12, 44, 45, 59); кор'н'ішони (15, 18); ма¹лиш (2); до¹угиї (2); пу¹пирч'атиї (22, 45); пу¹хирч'іки (2); с пу¹пирч'іками (58); лампоч'ки (13);

– за врожайністю (пряма або опосередкована вказівка на потенційно високий врожай): конку¹рент (22, 31, 32, 33, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 62; у пп. 33, 34, 49, 50, 51, 53, 54, 61, 62 – конку¹р'ент); на¹д'ожний (3); му¹рашник (63); дру¹жн'а с'е¹меїка (17, 18, 20); в'е¹с'олайа ко^ампан'ійа (26, 41); в'е¹с'олийе р'е¹б'ата (42);

– за кольором: б'іл'і (7, 8, 9, 10, 11, 12, 44, 59); зелен'ц'і (15);

– за призначенням: за¹солоч'н'і (19; у пп. 17, 18. спостережена складена назва зи¹мов'і за¹солоч'н'і, перший компонент якої містить уточнену інформацію щодо часу вживання);

– за часом досягання: ран' : ії (5, 41); експ¹рес (1);

– за селекційними ознаками: г'ібрид (27);

– за орнітологічною назвою: зо¹зул'а (2, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60); жу¹рау¹л'онок (17, 18, 20; у п. 8 – морфемний варіант жу¹рау¹лик); ск¹ворушка (39, 40); ле¹лека (16); айіст (18); ласточ'ки (13); соло¹веї (60);

за антропонімною назвою: ма¹ша (37, 41, 42, 63; у пп. 1, 2, 60, 61, 62 – морфемний варіант ма¹ше^н'ка); на¹таша (17, 18, 41, 42, 43, 63); фел'ікс (56, 60); ал'оша (8); ал'онушка (56).

Найменування двох останніх рубрик належать, найімовірніше, новим гібридним сортам, адже вони не містять присутньої інформації щодо властивостей рослини. Мотиватори інших назв ще менш виразні, припускаємо, що номени надані згідно з естетичними вподобаннями селекціонерів. Виявлено сімнадцять монолексем: родни¹ч'ок (4, 8, 13, 24, 26, 29, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 55, 56, 63; у пп. 23, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 41, 45, 49, 50, 51 – фонетичний варіант ро^адн'іч'ок); фен'ікс (4, 13, 14, 24, 26,

29, 30, 36, 41, 52, 56, 57, 60); *руч'е'йок* (7, 8, 9, 10, 11, 12, 23, 33; у пп. 46, 47 – фонетичний варіант *руч'а'йок*); *а'йакс* (45, 56, 60, 61, 62); *ранок* (39, 40, 53, 54, 58); *ам'ур* (60, 61, 62); *дже'рело* (16, 36; у пп. 25, 27 – морфемний варіант *дже'рел'це*); *фермер* (17, 18); *ус'п'ех* (26, 41); *ал'маз* (1); *ала'д'ін* (27); *х'вакел* (33); *береговий* (48); *бу'йан*, *л'ал'ук*, *паркер* (42) та дві складені назви – *зат'і'теш':а* (1; у пп. 55, 56 – *зат'ок і'теш':а*).

Серед виявлених в досліджених говірках сімдесяти семи номенів на позначення сортів огірка переважають найменування з чіткою й прозорою мотиваційною основою, що постали за традиційними (для такого типу номінацій) ознаками. Наявний динамізм пов'язуємо з потребою надання назв новим реаліям.

У Словарі української мови виявлено одинадцять найменувань, пов'язаних з назвами огірка, усі вони активно функціонують у східнословобожанських говірках. На сучасному зрізі спостережено сто сімнадцять лексем, що маніфестують п'ять сем семемі 'назви огірка'. Динаміка репрезентаційного ряду відбулася в напрямку збільшення репертуару найменувань, головним чином це стосується периферійних сем.

Семема 'назви гарбуза' складена з п'яти взаємопов'язаних сем.

Сема 'гарбуз (Cucurbita)' представлена в усіх східнословобожанських говірках відповідно до сучасної літературної мови [СУМ II: 30] – лексемою *гарбуз*, котра характерна й для інших українських говірок, зокрема західнополіських [СЗГ I: 86], гуцульських [ГГ: 263], правобережнополіських (спостережено варіанти *горбуза*, *гарбуза*) [СЛПІ: 66], говірок Чорнобильської зони [ГЧЗ: 129], говірок подільсько-середньонадніпряньського діалектного суміжжя (виявлено ще й варіант *гарбуза*) [АСЛПСДС: к. 108], говірок Воронежчини [СУГВО: 87] тощо. У буковинських говірках номен *гарбуз* (*гарбудз*) [СБГ: 68] побутує на позначення іншої сланкої рослини – кавуна, а лексема *баштан* (*баштан*, *буштан*) [Там само: 37] маніфестує сему 'гарбуз (Cucurbita)'. У східнословобожанських говірках також помічено побутування дублетних назв *тиква* (42, 58, 63), *си'духа* (1, 2, 42). Домінантна лексема *гарбуз* виявила стабільність протягом тривалого часу, адже її зафіксовано в українських пам'ятках XVIII ст. [Історія...1983: 327], спостережено в Словарі української мови [СУМГ I: 273]. Ця назва поступово витісняє з ужитку номен праслов'янського походження *тиква* [Історія...1983: 327], який представлено в Б. Грінченка [Там само IV: 260]. На сучасному зрізі найменування *тиква* має незначну активність, спостережено лише в трьох з шістдесяти трьох обстежених говірок. Не виявлено в східнословобожанському мовленні на позначення гарбуза лексему *кабак* [СУМГ II: 202], помічену в Словарі. В окремих сучасних говірках номен побутує з різними значеннями, наприклад, у нижньонадніпряньських може позначати гарбуз і кабачок [СГНН II: 134]; у полтавських, говірках подільсько-середньонадніпряньського діалектного суміжжя, у

лемківській говірці – гарбуз [СДЛП: 38], [АСЛПСДС: к. 108], [СЛГ: 158]. Вторинний номен *си^едуха* в аналізованій лексикографічній праці не представлено, а в окремих сучасних східнословобожанських говірках він має подвійне значення: не лише маніфестує сему ‘гарбуз (*Cucurbita*)’, а й може позначати окремих сорт цієї рослини, зважаючи на ознаку за формою плоду. Крім того, виявлено двадцять лексем на позначення різних сортів гарбуза. Реалізована номінація прямо чи опосередковано за такими ознаками:

за призначенням: *кормо^в’і* (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 58, 61, 62); *сто^лов’і* (1, 2, 3, 4, 5, 6, 13, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32); *йісто^в’і* (45, 46, 47, 48); *ди^есертн’і* (14, 15, 16, 26, 60, 61, 62); *кашн’і* (5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 34, 35, 36, 37, 38; у пп. 21, 22 зафіксовано номен *кашники*, який в одній говірці виступає в опозиції до лексеми *гарбузи* (21), що підтверджено мікротекстом: *кашники / це ў ййжу / а гарбузи / на корм худоб’і* (21));

– за розміром плоду: *сто^фунтоўка* (34, 41, 42, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56); *г’ігант* (39, 40, 41, 42); *титан* (41, 42, 57); *буз’івок* (56);

– за формою плоду: *си^едуха* (44, 55, 56, 58); *г’ітара* (44, 57, 58, 59) (помічено варіант *г’ітарн’і* (58));

– за смаковими якостями: *соло^удун* (27, 28, 52, 53, 54); *сахарний* (33, 43);

– за походженням: *волос’к’і* (6, 18, 19, 21, 45); *домашн’і* (61, 62, 63);

– за властивостями насіння: *голона^с’ін:а* (42).

Спостережено дві назви з затемненою мотивацією: *ск’іф* (55, 56) – найвірогідніше, номен позначає відносно новий гібридний сорт.

У Словарі української мови, окрім лексеми *ханька*, що репрезентує сему ‘родь невольської тыквы’ [СУМГ IV: 385], інших номенів на позначення різновидів гарбуза не виявлено, тобто всі назви, спостережені на сучасному зрізі, з’явилися лише останніми роками. А згадана лексема в частині східнословобожанських говірок позначає патисон, рослину родини гарбузових, тобто назва не зникла, а побутує з іншим значенням. Спостережено в Словарі номен *бузівок*, що презентує сему ‘годовальний теренок’ [СУМГ I: 107] (до речі, у сучасному тлумачному словарі його теж зафіксовано [СУМ I: 250] з тим же значенням із позначкою *діал.*), на сучасному етапі номен набув вторинного значення внаслідок асоціації за розміром і може вказувати на окремих сорт гарбуза, що підтверджує мікротекст: *йак’ш:о не^уоб’ятний / то буз’івок* (56).

У репрезентації семи ‘стебла й листя гарбуза’ домінуючими є номени, утворені від назви рослини, як-от: *гарбу^зин’:а* (1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 39, 40, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58), *гарбу^зине^н’:а* (42), *гарбу^з’ач’:а* (24). Номени-деривати помічені в інших сучасних

українських говірок, зокрема в говірках Чорнобильської зони – *гарбуз'н'ік* (*гарбуз'н'ак*), *гарбуз'ан'ік*, *гарбуз'ін':е* [ГЧЗ: 131], подільсько-середньонадніпрянського діалектного суміжжя – *гарбуз'ин':а* [АСЛПСДС: к. 109], у гуцульських говірках – *гарбуз'ин'е* [ГГ: 263], *гарбуз'ин'и* [МСГГ: 33], в українських говірках Воронежчини – *гарбуз'иння* [СУГВО: 87]. У третині говірок обстеженого ареалу спостережено полісемічні лексеми, котрі можуть уживатися на позначення інших сланких рослин, наприклад: *огуди'на* (2, 3, 4, 7, 8, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 35, 36, 37, 52, 58, 60, 63; у пп. 60, 61, 62 помічено акцентуаційний варіант *огуди'на*, у пп. 33, 43 – морфемний варіант *огуд'ин':а*; у пп. 1, 2, 22 – словосполучення *огуди'на гарбуз'ач'а*, у пп. 42, 55, 56 – *огуди'на з гарбуз'іу*); *плет'і* (44, 59, 63; пп. 44, 59 – *пл'іт'і*). Периферію складають полісемантичні найменування, котрі можуть позначати стебла й листя багатьох городніх рослин, наприклад: *бадил':а* (5, 14, 38, 58; у пп. 53, 54, 57 – *бадилин':а*, у пп. 5, 18 – *бадилка*); *билка* (15; у п. 58 – *бил':а*). У пп. 61, 62 побутує номен, не умотивований назвою культури, проте вживаний на позначення тільки стебла й листя гарбуза – *ворин':а*. До речі, у Лінгвістичному атласі лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок зафіксовано споріднену назву з дещо відмінною семантикою: лексема *вор'аки* реалізує сему ‘стовп, що є опорою дощаної огорожі’ [Глуховцева 2003: к. 68], а варіант *вор'ака* функціонує на позначення семи ‘кілок з огорожі, тину’ [Там само: к. 71].

У Словарі української мови, окрім полісемічних лексем на позначення стебла й листя багатьох рослин, зокрема й сланких, спостерігаємо основний маніфестант (з незначною фонетичною відмінністю) – *гарбуз'иння* [СУМГ I: 273], виявлений у сучасних східнословобожанських говірках.

Найменування внутрішньої частини гарбуза залежно від застосування (споживання в їжу чи використання на корм худобі), можна виокремити в дві семи: ‘внутрішня їстівна частина гарбуза’ та ‘неїстівна, із сім'ям, частина гарбуза’, котрі формують опозицію, реалізовану такими лексемами:

м'йакот' : *м'йакиши* (1, 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 24, 25, 26, 29, 55, 56, 58);

м'йакот' : *м'йакина* (19);

м'йакот' : *сере^идина* (25, 35, 36, 37, 38, 52, 60, 61, 62);

м'йакот' : *сере^идинка* (13, 25);

м'йакот' : *ки^ешки* (3, 13, 16, 24, 26, 29, 41, 42, 44, 53, 54, 55, 56, 59, 63);

м'йакот' : *серце^ивина* (36, 37, 38, 61, 62);

м'йакот' : *гарбуз'ин':а* (28);

м'йакот' : *жабурин':а* (1, 2, 7, 8, 9, 10, 11, 12);

м'йакиши : *м'йакот'* (21, 22, 39, 40);

м'якиш : *сере^лдина* (25, 35, 36, 37, 38, 60, 63);
м'якиш, гарбуз: *сере^лдина, сере^лдинка* (25);
м'якиш : *ки^еш^ки* (21, 22, 26, 63);
м'якиш : *серце^лвина* (36, 37, 38);
м'якиш, гарбуз : *гарбу^зин^{':}а* (27);
м'якушка : *м'якот[']* (42);
м'якушка : *м'якиш, ки^еш^ки* (14, 15, 41, 42);
гарбуз : *м'якот[']* (45);
гарбуз : *м'якиш* (4, 16, 25, 27, 30, 31, 32, 33, 43);
гарбуз : *ки^еш^ки* (4, 16, 30, 46, 47, 57);
гарбуз : *кише^чки* (46, 47).

У частині обстежених говірок опозиції не виявлено, оскільки на позначення внутрішня їстівної та неїстівної, із сім'ям, частини гарбуза існують спільні назви: *м'якот[']* (5, 6, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 20, 22, 34, 39, 40, 42, 45, 48, 50, 51, 55, 55, 58); *м'якиш* (25, 26, 27, 33).

Отже, перша сема маніфестована чотирма лексемами, друга має кількісно більший репрезентаційний ряд – виявлено десять найменувань. Наведений матеріал свідчить, що в окремих говірках найменування можуть формувати опозицію, а паралельно побутують назви, які реалізують обидві семи. У Словарі української мови сема визначена ширше, ніж на сучасному етапі, – ‘мякоть в тыквах’ [СУМГ II: 566], реалізована лексемою *нізка*, яку в обстежених говірках не помічено. У сучасних українських говірках спостережено номени, притаманні східнословобожанському мовленню або співзвучні з ними, наприклад: *жабу^рин^{':}а* (у нижньонадніпрянських говірках [СГНН I: 308] та говірках Воронежчини [СУГВО: 123]), *же^лбраки, жебрі* (у полтавських говірках [СДЛП: 30]).

Сему ‘насіння гарбуза’ в обстежених говірках представляють дев'ять лексем, зокрема *на^с'ін^{':}а* (14, 15, 27, 30, 35, 36, 37, 44, 45, 60). У більшості говірок на основі номена побудовані словосполучення – *гарбу^з'аче на^с'ін^{':}а* (1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63), *гарбу^зове на^с'ін^{':}а* (3, 4, 7, 8, 17, 18, 19, 20, 28, 29, 34, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58); *хлоп^ч'ач'е (хлоп'йач'е) на^с'ін^{':}а; парубо^ц'ке на^с'ін^{':}а* (13, 24)). Спорадично побутують назви *с'ем'еч'ки* (2, 5, 17, 18, 20, 22, 45, 58, 61, 62); *гарбу^з'аники* (60, 61, 62); *гарбу^зин^{':}а* (35, 36). У кількох українських говірках також зафіксовано на позначення насіння гарбуза деривати від назви рослини, наприклад: у західнополіських говірках – *гарбу^зик, гарбу^зка, гарбу^зека* [СЗГ I: 86]; у гуцульських говірках – *гарбу^з'ита* [МСГГ: 33]; у полтавських говірках сему маніфестує лексема *кабачки*, адже на позначення гарбуза побутує назва *кабак* [СДЛП: 38]. Спеціальних найменувань на позначення семи в Словарі української мови не помічено, проте виявлено загальну лексему *насіння*, яка може маніфестувати й окреслену сему [СУМГ II: 519]. Отже, констатуємо

сталість номена протягом дослідженого періоду, а динаміку пов'язуємо зі збільшенням складених за структурою репрезентантів на основі цієї лексеми та появою специфічних назв, мотивованих найменуванням рослини.

У Словарі Б. Грінченка подано десять лексем, що представляють три семи семеми 'назви гарбуза' – на позначення рослини, стебла й листя рослини, внутрішньої частини плоду. Проаналізований матеріал свідчить про те, що протягом ста років кількість репрезентантів значно виросла – зараз їх п'ятдесят дев'ять, пов'язано це насамперед з динамікою семантичної структури семеми (на сучасному зрізі зафіксовано шість сем), а також з лексичним вираженням нових сем – збільшенням маніфестантів та зміною, зміщенням та розширенням значення сталих номенів. На сучасному зрізі лексема *гарбу|зин':а* в обстежених говірках розширила своє значення, адже вона може позначати, по-перше, стебло й листя рослини, по-друге, неістівну, із сім'ям, частину гарбуза, по-третє, насіння гарбуза, про що свідчать мікротексти: *та|ке стеб|ло на гарбу|зин':і / 'йел'і 'йел'і пови'ри'є|вала* (47); *'вич'исти'ла гарбу|зин':а та ї да|ла кур'ам* (27); *ц'о|го |року з'іб|рали ц'і|лий м'і|шок гарбу|зин':а* (36).

На позначення різновиду твердокорого гарбуза кабачка (*Cucurbita* *pero* var. *giraumontia*) у всіх східнословобожанських говірках побутує номен *каба|ч'ок* (переважно в множині – *кабач'ки*) та морфемний варіант *ка|бак* (*каба|ки*) (19, 34, 39, 49, 50, 51). У нижньонаддніпрянських говірках сему маніфестують лексеми *ка|бак* [СГНН II: 134], *гар|бузик* – [СГНН I: 220]; а лексема *каба|ч'ок* може позначати гарбуз і насінину гарбуза [Там само II: 135].

У Словарі української мови зафіксовано лексему *кабачки* [СУМГ II: 203] у рівнозначному сучасному значенні та номен *кабак* на позначення родової рослини – гарбуза. Не виявлено в Словарі найменувань на позначення різновидів кабачків. На сучасному зрізі в обстежених говірках спостережено тридцять вісім лексем на позначення сортів кабачків, деякі з них можуть формувати опозиції. Реалізація семи 'сортів кабачків' відбувається за низкою ознак, що виражені прямо чи опосередковано:

– за кольоровим забарвленням плодів: *зе|лен'і* (1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 34, 39, 40, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62); *жо|ут'і* (3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 28, 29, 30, 39, 40, 44, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62); у п. 22 спостережено морфемний варіант *жо|ут'а|ки*; *'б'іл'і* (1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 34, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58); *ч'є|р'вон'і* (3); *р'а|б'і* (3); *св'і|тло-зе'|лен'і* (41); *темно-зе'|лен'і* (41); *поло|сат'і* (24); *зо|лотинка* (24);

– за розміром чи формою плоду: *ве'|лик'і* : *ма|л'і* (29, 30, 33, 43, 45, 53, 54); у пп. 34, 49, 50, 51 помічено варіант *'б'іл'ш'і* : *'мен'ш'і*; *до|у|г'і* :

ко¹ротк¹ і (39, 40); цу¹кин¹'а (55, 56); к¹ругл¹ і (3); си^{el}духи (42); з¹руш¹ і (24; у п. 53 – з¹рушо¹по¹д¹'ібн¹'і); з¹'ітарн¹ і (58);

– за особливостями стебла: куш¹:о¹в¹ і (13, 24, 43; у п. 42 – ку¹сто¹в¹ і); пле^uтуш¹ ійс¹'а (13, 24); у п. 43 помічено описову форму т¹'і / ш¹:о пле^uтуц¹'а); у п. 22 – т¹'і / ш¹:о с¹тел¹'ац¹:а : т¹'і / ш¹:о не с¹тел¹'ац¹:а;

– за смаковими якостями: полу¹сахарн¹ і (3); солоду¹ни (24; у п. 42 – соло¹духи);

– за призначенням: кормо¹в¹ і : йіст¹ іўн¹'і (22, 63); сто¹лов¹ і (3);

– за ступенем зрілості: ста¹р¹ і : моло¹д¹ і (27);

– за походженням: з¹рибоўс¹'к і (31, 32, 33).

У п. 42 зафіксовано номен із затемненою мотивацією, найімовірніше, наданий новому гібридному сорту – ескан¹дер.

Для реалізації семи 'патисон (Cucurbita pepo var. patisson)' у говірках обстеженого ареалу спостережено лексему пат¹'ісон (1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 63; у пп. 1, 2, 3, 5, 16, 17, 18, 19, 21, 26, 27, 29, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 57, 60, 61, 62 помічено фонетичні варіанти пати^{el}сон, у пп. 6, 13, 24, 31, 32, 33, 41, 42, 43, 55, 56, 58 – пате¹сон). Виявлено дублетну назву хан¹'ка (16, 27, 33, 34, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 61, 62, 63). У Словарі української мови сему не репрезентовано, імовірно, вирізнення її відбулося на сучасному етапі.

На позначення різновидів рослини в тридцяти восьми говірках (1, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 26, 27, 34, 35, 36, 37, 38, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 62) найменувань не спостережено, що пов'язано, імовірно, з екстралінгвальним чинником, адже ця культура посідає в городництві регіону периферійне місце. У решті говірок виявлено переважно прості за структурою номени, спостережено поодинокі описові форми, нерідко маніфестанти можуть утворювати опозиції. Різновиди рослини виділено за традиційними ознаками: за кольором б¹іл¹ і : жоўт¹ і (4, 24, 28, 29, 30, 39, 40, 41, 42, 57, 58, 60); за формою: к¹ругл¹ і (43); г¹леч¹'іком, з¹рушою (31, 32, 43); плес¹кат¹ і : це^uл¹інд¹рич¹'н і (22, 33); ч¹ал¹ма : ци^{el}л¹інд¹рич¹'н ий (44, 59); ц¹'в¹ іточ¹'ком : з¹рушою (25); ма¹лен¹'кі / нач¹'е кв¹ітка (42); за розміром: б¹іл¹'ш і : мен¹'ш і (4, 6, 13, 21, 24, 25, 28, 29, 30, 33); за призначенням: йіст¹ іўн¹ і : кормо¹в¹ і (63); йіст¹ іўн¹ і (йісто¹в¹ і) : хан¹'ки (45); за ступенем зрілості: ста¹ра хан¹'ка : моло¹да хан¹'ка (27). Номен хан¹'ка побутує на позначення ма¹лен¹'кого жоўтого пати¹сона (33, 44, 60, 61, 62, 63), що цілком закономірно, адже Словарь Б. Грінченка фіксує назву ханька на позначення різновиду невеличкого гарбуза [СУМГ IV: 385]. Отже, з часом лексема набула точнішого значення – може вказувати на овочеву рослину патисон, а в частині обстежених говірок представляє окремий вид цієї культури.

У репрезентації сем 'стебла й листя кабачків', 'стебла й листя патисонів' знайдено багато спільних номенів, оскільки обидві рослини є різновидами однієї городньої культури. Маніфестовані вони переважно полісемічними лексемами, що можуть позначати стебла й листя багатьох городніх рослин, зокрема сланких: *огуди^ена* (2, 3, 4, 8, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 55, 56, 58, 60; у пп. 60, 61, 62 помічено акцентуаційний варіант *огуди^ена*; у пп. 4, 8, 13, 24, 33, 43, 61, 62 – морфемний варіант *огу^дин':а*, у пп. 61, 62 – *огуди^нин':а*; у пп. 1, 2, 22, 41, 42, 63 спостережено прийменникові словосполучення *огуди^ена з^с кабач'к'іу*; *огуди^ена з^с пат'ісон'іу*); *ба^дилка* (5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 20, 23, 34, 45, 49, 50, 51; у пп. 5, 34, 45, 49, 50, 51, 58, 63 – *ба^дил':а*, у пп. 53, 54, 57 – *бади^елин':а*); *билка* (15, 33, 43, 45; у п. 58 – *бил':а*); *п'л'іт'і* (*п'лет'і*) (44 59); *бато^ги* (29); *бот'вин':а* (53). У пп. 1, 6, 15, 21 на позначення стебла й листя кабачків зафіксовано лексему, похідну від назви рослини – *каба^ч'ін':а* (до речі, варіант *каба^чин':а* в говірках подільсько-середньонаддніпряньського діалектного суміжжя побутує на позначення стебла й листя гарбузів, адже в цих говірках лексема *ка^бак* може позначати гарбуз [АСЛПСДС: к. 105]). У пп. 4, 53, 54 побутує найменування, мотивоване назвою родової культури – *гарбу^зин':а*. Спорадично ці номени можуть маніфестувати сему 'стебла й листя патисонів': *гарбу^зин':а* (4); *каба^ч'ін':а* (21). Виявлено номен із затемненою мотивацією *хабу^рин':а* (6), що побутує лише на позначення стебла й листя патисонів. У Словарі української мови помічено співзвучні з виявленим номеном лексеми, які потенційно могли бути мотиваторами нових наймень: *хабина* 'пруть, хворостина' [СУМГ IV: 382], *хабуз*, *хабуззя* – 'грубья сорняга трава' [Там само].

Проаналізований матеріал засвідчує дві основні тенденції в семантичній мікрогрупі на позначення сланких городніх культур: сталість і динаміка. Зміни майже не торкнулися найменувань на позначення традиційних сланких культур – огірка, зокрема переспілого, залишеного на насіння; гарбуза; частково, стебла й листя цих рослин. Отже, констатуємо сталість репрезентаційної низки відповідних сем.

Виявом динамічних змін за досліджений період є збагачення лексичного складу традиційних сем, наприклад, на позначення частин рослин, різновидів сланких культур. Оновлення номінаційного репертуару вже існуючих сем відбувається здебільшого за рахунок вторинної номінації, а також дериваційних процесів.

Динамічні зміни також відбулися в напрямку семантичного розширення мікрогрупи й лексичного наповнення нових сем, наприклад, на позначення сортів рослин, недорозвиненого плоду огірка, внутрішньої частини гарбуза залежно від застосування (споживання в їжу чи використання на корм худобі), для найменування нової культури, різновиду гарбуза – патисона та побудованої на її основі відповідної

мікропарадигми, ідентичної за структурою до вже існуючих. Загалом процес оновлення рослинницької лексики спрямований на забезпечення системи новими номінаціями, наповнення ймовірних мовних лакун тощо.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо у виявленні закономірностей динамічних процесів у сільськогосподарській лексиці східнословобожанських говірок.

Умовні скорочення джерел

АСЛПСДС – Тищенко Т. М. Атлас сільськогосподарської лексики подільсько-середньонадніпрянського діалектного суміжжя / Т. М. Тищенко – Умань : РВЦ „Софія”, 2007. – 193 с.; **ГГ** – Гуцульські говірки : лінгвістичні та етнографічні дослідження / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 2000. – 365 с.; **ГЧЗ** – Говірки Чорнобильської зони: Системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін. – К. : Довіра, 1999. – 271 с.; **МСГГ** – Піпаш Ю. Матеріали до Словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської обл.) / Ю. Піпаш, Б. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.; **СБГ** – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **СГВО** – Авдеева М. Т. Словарь украинских говоров Воронежской области : в 2 т. / М. Т. Авдеева. – Воронеж, 2008. – Т. 1: А – М. – 2008. – 228 с.; **СГНН** – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4; **СДЛП** – Сизько А. Г. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А. Г. Сизько – Д., 1990. – 99 с.; **СДУГО** – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко – О., 1958. – 78 с.; **СЗГ** – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000 – Т. 1 – 2; **СЛГ** – Пиртей П. С. Словник лемківської говірки (матеріали до словника) / П. Г. Пиртей. – Івано-Франківськ, 1986 (1980 – 1986). – 469 с.; **СЛПП** – Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук. – К. : Наук. думка, 1985. – 312 с.; **СУМ** – Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **СУМГ** – Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченка. – Репринт. вид. – К. : Лексикон, 1996. – Т. 1 – 4.

Література

Глуховцева 2003 – Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 181 с.; **Глуховцева 2005** – Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 529 с.; **Історія 1983** – Історія української мови: лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.; **Клименко 2008** – Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в

сучасному українському лексиконі: монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.; **Костів 2003** – Костів О. М. Динаміка і статика в діалектних просторових конструкціях (на матеріалі II тому АУМ) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Костів. – Л., 2003. – 23 с.; **Мазурик 2002** – Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Д. В. Мазурик. – Л., 2002. – 21 с.; **Стишов 2005** – Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – 2-ге вид., перероб. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.; **Струганець 2002** – Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. Струганець. – К., 2002. – 34 с.; **Тараненко 1989** – Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы) / А. А. Тараненко – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.

Цифрові позначення говірок Луганщини

1) с. Лантратівка Троїцького р-ну; 2) смт Троїцьке; 3) с. Червоноармійське Білокуракинського р-ну; 4) с. Березівка Новопокровського р-ну; 5) с. Покровське Троїцького р-ну; 6) с. Новониканорівка Сватівського р-ну; 7) с. Новочервоне Троїцького р-ну; 8) с. Тарасівка Троїцького р-ну; 9) с. Маньківка Білокуракинського р-ну; 10) с. Малоолександрівка Троїцького р-ну; 11) с. Просторе Білокуракинського р-ну; 12) с. Плахо-Петрівка Білокуракинського р-ну; 13) с. Макартетине Новопокровського р-ну; 14) смт Білолуцьк Новопокровського р-ну; 15) с. Можняківка Новопокровського р-ну; 16) с. Донцівка Новопокровського р-ну; 17) с. Хомівка Сватівського р-ну; 18) с. Гончарівка Сватівського р-ну; 19) м. Сватове; 20) с. Свистунівка Сватівського р-ну; 21) с. Маньківка Сватівського р-ну; 22) смт. Білокуракине; 23) с. Нещеретове Білокуракинського р-ну; 24) с. Закотне Новопокровського р-ну; 25) с. Заайдарівка Новопокровського р-ну; 26) с. Новорозсош Новопокровського р-ну; 27) смт Новопокров; 28) с. Писарівка Новопокровського р-ну; 29) с. Риб'янцеве Новопокровського р-ну; 30) с. Піски Новопокровського р-ну; 31) с. Сичанське Марківського р-ну; 32) с. Кризьке Марківського р-ну; 33) с. Бондарівка Марківського р-ну; 34) с. Підгорівка Старобільського р-ну; 35) с. Голубівка Кремінського р-ну; 36) с. Новоборове Старобільського р-ну; 37) с. Чмирівка Старобільського р-ну; 38) м. Старобільськ; 39) с. Бондареве Старобільського р-ну; 40) с. Веселе Старобільського р-ну; 41) с. Брусівка Біловодського р-ну; 42) с. Литвинівка Біловодського р-ну; 43) с. Курячівка Марківського

р-ну; 44) с. Семикозівка Біловодського р-ну; 45) с. Великоцьк Міловського р-ну; 46) с. Стрільцівка Міловського р-ну; 47) с. Калмиківка Міловського р-ну; 48) с. Мусяївка Міловського р-ну; 49) с. Червонопопівка Кремінського р-ну; 50) м. Кремінна; 51) с. Нова Астрахань Кремінського р-ну; 52) с. Шульгинка Старобільського р-ну; 53) с. Штормове Новоайдарського р-ну; 54) с. Переможне Новоайдарського р-ну; 55) с. Євсуг Біловодського р-ну; 56) с. Парневе Біловодського р-ну; 57) с. Верхньобогданівка Станично-Луганського р-ну; 58) смт Біловодськ; 59) с. Данилівка Біловодського р-ну; 60) смт Новоайдар; 61) с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну; 62) с. Царівка Новоайдарського р-ну; 63) с. Обозне Слов'янoserbського р-ну.

Абрамян Ю. В. Оновлення рослинницької лексики в українських східнослобожанських говірках

У статті проаналізовано динамічні процеси в лексичному складі семантичної мікрогрупи на позначення сланких городніх культур та виявлено закономірності оновлення репрезентаційного репертуару.

Ключові слова: сема, семема, лексема, маніфестант, номен, динаміка.

Абрамян Ю. В. Обновление растительной лексики в украинских восточнослобожанских говорах

В статье проанализированы динамические процессы в лексическом составе семантической микрогруппы для обозначения стелющихся огородных культур и выявлены закономерности обновления репрезентационного репертуара.

Ключевые слова: сема, семема, лексема, манифестант, номен, динамика.

Abramyan Ju. V. The renewal of the plant vocabulary in Ukrainian East-Slobozhan dialects.

The article analyzes the dynamic processes in the lexical structure of semantic microgroup to denote creeping garden crops and discovers regularities of renewing of representational repertoire.

Key words: sema, sememe, lexeme, manifestant, nomen, dynamics

Г. К. Барилова (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2

НАЗВИ ІГОР З ВИКОРИСТАННЯМ ДЖГУТА
(на матеріалі українських східнослобожанських говірок)

У дитячих народних іграх зібрано всі найкращі надбання людського життя. Адже вони – відгомін давніх народних обрядів, звичаїв, вірувань. Багато сучасних забав беруть свій початок з давніх заклинань та обрядових дійств. Через гру діти вчилися господарювати, товаришувати, бути сильними, витривалими, спритними, з повагою ставитися до дорослих.

Лексико-семантичну підгрупу (ЛСП) назв ігор з використанням джгута репрезентують такі семи: *жгут*, *швай*, *диркач*. Диференційною ознакою виділення такої ЛСП є використання джгута. Ігри цієї групи вимагають від учасників зосередженості, уваги, спритності.

Об'єкт нашого дослідження – традиційні українські ігри з використанням джгута, зокрема „*Жгут*”, „*Швай*”, „*Диркач*”.

Мета статті – проаналізувати систему номенів, виявлену при описі ігор з використанням джгута.

Реалемний план гри „Жгут” полягає в тому, що гравці стоять навкруги ямки, у яку ставлять свої палиці. Один з гравців (*жутовщик*) готує джгут з хустки. Потім він ходить навкруги учасників, примовляючи: „*Жгут, жгут, кого будеш дуть, дуть!*” Після цих слів намагається непомітно кинути під когось із гравців джгут. Жутовщик продовжує ходити колом. Коли він підійде до того учасника, під якого кинув джгут, починає цим джгутом бити того хлопця, за яким лежав джгут. Сам гравець біжить колом на своє місце, яке віддає жутовщику. Якщо гравець побачив джгут, то хапає його й біжить за *жутовщиком* коло.

У досліджуваному регіоні аналізована гра представлена такими найменуваннями: *жгут* (н.п. 9, 37, 38, 67, 68, 74, 82; у н.п. 90 – *жгут*); *жгутувий* (н.п. 53); у *платочка* (н.п. 17, 21, 87); *платочок* (н.п. 52, 53; у н.п. 41, 77 – *платочек*); *хустина* (н.п. 90); *хустинка* (н.п. 34, 65, 81); у *хусточки* (н.п. 21); у *колцо* (н.п. 21); *колечко* (н.п. 72); *кошинка* (н.п. 78); *крутилки* (н.п. 6); *у кон'а* (н.п. 62); *у р'ім'на* (н.п. 62); *латка* (н.п. 62); *поган'ало* (н.п. 65); *опо'ясич'* (н.п. 65); *жабка* (н.п. 41); *у тикач'а* (н.п. 51). У н.п. 21, 53, 62, 65, 90 наявні синонімічні назви: у *платочка*, у *колцо*, у *хусточки*, *жгутувий*, *платочок*, *у кон'а*, *у р'ім'на*, *латка*, *поган'ало*, *опо'ясич'*, *жгут*, *хустина*.

Джгут (жгут, джгут) – туго скручений у вигляді канату шматок тканини, пучок соломи й т. ін. [Жайворонок 2006: 179]. Від того, який атрибут використовували в грі, залежить і назва: *жгут* (*жгут*), *жгутувий*, у *платочка*, *платочок* (*платоч'ек*), *хустина*, *хустинка*, у *хусточки*, у *колцо*, *колечко*, *кошинка*, *у р'ім'на*.

Б. Грінченко фіксує в Словарі української мови лексему *жгут* – *жгут* = *джгут* на позначення картярської гри [Грінченко I: 374], з таким же значенням подано слово й у СУМ: *джгут*, рідко *жгут* [СУМ II: 261]. Словник українських східнословобожанських говірок фіксує слово *жгут* на позначення дитячої гри [СУССГ: 78]. Назва аналізованої гри наявна й у російських говірках: *в журта играть*. То же, что *играть в жута* (*жутка*) [БТСДК: 158], *играть в жгута* [Там само: 195]. Ці назви характерні для всіх ігор з використанням джгута.

Є. Покровський ігри з джгутом увів в окрему групу: „Обыкновенный жгутъ”, „Зоря”, „Въ поясокъ”, „Зеленая улица”; „Подкладыши”; „Въ жгута” [Покровский 1895: 214 – 215]. Н. Маркевич у роботі „Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян” указує на те, що ігри „жгуты, джгуты” відомі кожному, тому опису їх не подає [Маркевич 1991: 111]. М. Сумцов у розвідці „Слобожане” також лише називає гру „з джгутом” [Сумцов 1918: 90].

Аналізована гра відома й сучасним дослідникам: „У коша”, „Жгут”, „Шило” [Довженко 1990: 116 – 118]; „У джгута” (подано чотири варіанти, останній з яких більше схожий на гру „Швай” („Пошивай”) [Дзига 1999: 391 – 393].

Реалемний план гри „Швай” вимагає певного розташування гравців: або в ряд, або в колі. Учасники за спинами передають один одному джгут, повторюючи такі слова: „Швай, пошивай, жгута не задерживай!”. У цей час один з гравців, який стоїть або перед рядом, або в колі, намагається зловити джгут у когось з учасників. Якщо не вгадує, у кого джгут, то отримує кілька ударів по спині. Якщо джгут знайдено, то місце звільнюється для того, хто шукав цей атрибут.

Гру „Швай” зафіксовано в багатьох говірках досліджуваного ареалу: *швай* (н.п. 4, 5, 9, 14, 20, 36, 37, 44, 66, 74, 79), *платоч'ок* (н.п. 9, 11, 15, 18, 24, 27, 28, 33, 45 – 49, 58); *уплаточ'ка* (н.п. 15, 21, 30, 55, 66), *ўплаточ'ки* (н.п. 38, 50, 88); *хустка* (н.п. 1, 2, 38, 50); *хусточ'ка* (н.п. 42), *ўхусточ'ки* (н.п. 21), *хустинка* (н.п. 66), *кол'ечко* (н.п. 9, 28, 79), *укол'цо* (н.п. 21), *жгут* (н.п. 31; у н.п. – 85 *жгут*; у н.п. – 53 *джгут*, у н.п. 33, 34 – *джгут*); *собака* (н.п. 68); *вор* (н.п. 70); *сонеч'ко* (н.п. 89); *перекидач'ка* (н.п. 41); *жу/жу* (н.п. 81); *в'їд:аї'їншому* (н.п. 29); *воўкта'зайец'* (н.п. 23, 32). У н.п. 9, 21, 33, 66 наявні синонімічні назви: *швай*, *платоч'ок*, *кол'ечко*, *уплаточ'ка*, *ўхусточ'ки*, *укол'цо*, *джгут* (див. к. № 15).

Назва *швай* утворена від вигуку, який слугує „для вираження ухода украдкой откуда-либо” [Грінченко IV: 488]. Усі інші назви походять від обраного атрибута, наприклад, *платоч'ок*, *хустка*, *кол'ечко*, *жгут* тощо. Назва *собака* вказує на людину, яка повинна знайти джгут; *сонеч'ко* – за особливостями проведення (у колі); *перекидач'ка* – від дієслова *перекидати* (у грі атрибут); *жу/жу* – звуконаслідувальне слово, ужито з метою римування; *в'їд:аї'їншому* – назва, у складі якої є

наказовий спосіб дієслова, указує на пряму дію (слід передати атрибут іншому гравцю); *воўк та зайец* – метафоричне перенесення, „відбиває” один із законів природи.

У Б. Грінченка зафіксовано гру *швайка* [Грінченко IV: 488]. Гру „Швай” зафіксовано в Є. Покровського „*Жгутъ прятать*” та схожі „*Джгутъ*” або „*Шій-пошивай*” [Покровский 1895: 215 – 217].

Реалемний план гри „Диркач” полягає в тому, що в землю вбито кілок. До нього прив’язано два пояси, до вільного кінця прив’язують за ногу двох гравців, зав’язують їм очі, дають у руки диркало (дві палички, одна із зубчиками, а інша – гладенька), а другому гравцеві – джгут. Диркач бігає й дирчить, а той, у кого джгут, намагається вдарити. Якщо вдається, то диркач відкидає диркало, а інший – джгут. Потім перший повинен знайти джгут, а другий – диркало, після чого міняються місцями (ролями).

У досліджуваному регіоні відомі такі назви аналізованої гри: *ди^ркач*’ (н.п. 4, 9, 20, 29, 53, 79, 80); *диркало* (н.п. 73, 74); *ў ре^мн’а* (н.п. 38); *ў дога^н’ала* (н.п. 66); *ко^н’ач’ка* (н.п. 35); *дз^вони^к* (н.п. 42).

Назва *ди^ркач*’ утворилася від назви одного з учасників, а *диркало* – за назвою атрибута („родъ трещетки, употребляющейся при игрѣ въ деркача” [Грінченко I: 384]). Ці назви утворилися від *дир* (вигук, що імітує відповідний природний звук) усн., *диркати* ’деренькотіти; кричати (про деркача), *дирчати* „т.с.” *диркало* „тріскачка,” *диркач* „деркач;” звуконаслідувальне утворення’ [ЕСУМ II: 74]. У грі використовують те, чим прив’язують кілок, звідси й назва *ў ре^мн’а*. Якщо замість диркала використовують дзвоник, то й назва гри *дз^вони^к*; від дієслова *доганяти* утворена назва *ў дога^н’ала*, а назва *ко^н’ач’ка* – імітація рухів свійської тварини, перенесена на гру.

Б. Грінченко фіксує лексему на позначення аналізованої гри: *диркач* = *деркач* „Родъ игры съ трещеткой” [Грінченко I: 371]. П. Чубинський, Н. Маркевич подають цю гру під назвою „*Дер-дер*” [Чубинский 1877: 40; Маркевич 1991: 111]. М. Сумцов у розвідці „Слобожане” лише називає гру „*Деркач*” [Сумцов 1918: 90].

Серед сучасних назв: „*У деркача*”, „*Деркачі*” [Довженок 1990: 120], „*У деркача*” (у двох варіантах) [Дзига 1999: 397].

Отже, аналіз народної гри як культурного тексту засвідчує, що реалемний план гри позначений на назві самої забави. Проаналізована ЛСП назв ігор, при проведенні яких використовують окремі реалії, демонструє, що найчастіше найменування таких ігор відбувається за денотатом, який застосовують у грі, тобто її атрибутом – джгутом. Загалом взаємозв’язок акціонального, реалемного та агентивного складників тексту гри пов’язаний з давністю народних ігор та їх символічним характером.

Список населених пунктів
(Луганська область)

1. с. Дьомино-Олександрівка Троїцького р-ну. 2. смт Троїцьке.
3. с. Тополі Троїцького р-ну. 4. с. Арапівка Троїцького р-ну.
5. с. Покровське Троїцького р-ну. 6. с. Верхня Дуванка Сватівського р-ну.
7. с. Танюшівка Новопсковського р-ну. 8. с. Новобіла Новопсковського
р-ну. 9. смт Білолуцьк Новопсковського р-ну. 10. с. Оборотнівка
Сватівського р-ну. 11. с. Преображенне Сватівського р-ну. 12. с. Плахо-
Петрівка Білокуракинського р-ну. 13. смт Білокуракине.
14. смт Новопсков. 15. с. Новорозсош Новопсковського р-ну.
16. с. Кам'янка Новопсковського р-ну. 17. смт Марківка.
18. с. Микільське Міловського р-ну. 19. с. Стельмахівка Сватівського
р-ну. 20. с. Райгородка Сватівського р-ну. 21. с. Містки Сватівського
р-ну. 22. с. Заїківка Білокуракинського р-ну. 23. с. Паньківка
Білокуракинського р-ну. 24. с. Піски Новопсковського р-ну.
25. с. Олексіївка Білокуракинського р-ну. 26. с. Булавинівка
Новопсковського р-ну. 27. с. Нещеретове Білокуракинського р-ну.
28. с. Караван-Солодкий Марківського р-ну. 29. с. Кабичівка
Марківського р-ну. 30. с. Курячівка Марківського р-ну. 31. с. Морозівка
Міловського р-ну. 32. с. Півнівка Міловського р-ну. 33. с. Зориківка
Міловського р-ну. 34. смт Мілове. 35. смт Красноріченське Кременського
р-ну. 36. с. Климівка Кременського р-ну. 37. с. Голубівка Кременського
р-ну. 38. с. Новоборове Старобільського р-ну. 39. с. Підгорівка
Старобільського р-ну. 40. с. Титарівка Старобільського р-ну.
41. с. Половинкине Старобільського р-ну. 42. с. Шпотине
Старобільського р-ну. 43. с. Литвинівка Біловодського р-ну.
44. смт Біловодськ. 45. с. Мусіївка Міловського р-ну.
46. с. Новокраснянка Кременського р-ну. 47. с. Варварівка Кременського
р-ну. 48. с. Стара Краснянка Кременського р-ну. 49. с. Пристине
Кременського р-ну. 50. с. Шульгинка Старобільського р-ну.
51. с. Штормове Новоайдарського р-ну. 52. с. Маловенделівка
Новоайдарського р-ну. 53. с. Олексіївка Новоайдарського р-ну.
54. с. Новоолександрівка Біловодського р-ну. 55. с. Данилівка
Біловодського р-ну. 56. с. Бараниківка Біловодського р-ну.
57. смт Вовчоярівка Попаснянського р-ну. 58. с. Смолянинове
Новоайдарського р-ну. 59. с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну.
60. с. Велика Чернігівка Станично-Луганського р-ну. 61. с. Чугинка
Станично-Луганського р-ну. 62. с. Устинівка Попаснянського р-ну.
63. с. Боброве Попаснянського р-ну. 64. с. Муратове Новоайдарського
р-ну. 65. м. Золоте Первомайської міськради. 66. с. Кримське
Слов'яносербського р-ну. 67. смт Петрівка Станично-Луганського р-ну.
68. с. Плотина Станично-Луганського р-ну. 69. с. Широкий Станично-
Луганського р-ну. 70. с. Вільхове Станично-Луганського р-ну.
71. с. Сабівка Слов'яносербського р-ну. 72. с. Замостя

Слов'яносербського р-ну. 73. с. Валуйське Станично-Луганського р-ну. 74. с. Миколаївка Станично-Луганського р-ну. 75. с. Пархоменко Краснодонського р-ну. 76. с. Адріанополь Перевальського р-ну. 77. смт Бугаївка Перевальського р-ну. 78. смт Селезнівка Перевальського р-ну. 79. с. Розкішне Лутугинського р-ну. 80. смт Георгіївка Лутугинського р-ну. 81. смт Фащівка Антрацитівського р-ну. 82. смт Іванівка Антрацитівського р-ну. 83. с. Оріхівка Лутугинського р-ну. 84. смт Великий Лог Краснодонського р-ну. 85. смт Новоолександрівка Краснодонського р-ну. 86. с. Королівка Краснодонського р-ну. 87. с. Оріхове Антрацитівського р-ну. 88. с. Олександрівка Свердловського р-ну. 89. с. Дякове Антрацитівського р-ну. 90. с. Хмельницький Свердловського р-ну. 91. смт Бірюкове Свердловського р-ну. 92. с. Новоборовиці Свердловського р-ну.

Джерела та їх умовні скорочення

БТСДК – Большой толковый словарь донского казачества. – М. : Астрель, 2003. – 605 с.; **Грінченко** – Грінченко Б. Д. Словарь української мови : в 4 т. / Б. Д. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1 – 4; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1982 – 1988. – Т. 1 – 3; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **СУССГ** – Словник українських східнослобожанських говірок / укл.: Глуховцева К. Д., Леснова В. В., Ніколаєнко І. О. та ін. – Луганськ, 2002. – 234 с.

Література

Дзига 1999 – Дзига : Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / укл. В. Семеренський, П. Черемський. – Х. : Друк, 1999. – 527 с.; **Довженок 1990** – Довженок Г. В. Летіла сорока по зеленім гаю : дитячі та молодіжні українські народні ігри / упоряд., прим. Г. В. Довженок. – К. : Молодь, 1990. – 160 с.; **Жайворонок 2006** – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.; **Маркевич 1991** – Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. А. Маркевич // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 52 – 170; **Покровский 1895** – Покровский Е. А. Дѣтскія игры. Преимущественно русскія въ связи съ исторіей, этнографіей, педагогіей и гігіеной) / Е. А. Покровский. – М., 1895. – 369 с.; **Сумцов 1918** – Сумцов М. Ф. Слобожане : іст.-етногр. розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х. : Союз, 1918. – 238 с.; **Чубинский 1877** – Чубинский П. П. Труды Этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край / П. П. Чубинский. – СПб., 1877. – Т. 4. – С. 38 – 51.

Барилова Г. К. Назви ігор з використанням джгута (на матеріалі українських східнослобожанських говірок)

У статті проаналізовано систему номенів, виявлену при описі ігор з використанням джгута. Проаналізовані ігри становлять окрему лексико-семантичну групу назв ігор, під час яких використовують окремі реалії, зокрема джгут. Найчастіше найменування таких ігор відбувається за атрибутом, який використано в грі.

Ключові слова: гра, реалемний план, джгут, лексема, денотат, атрибут, лексико-семантична підгрупа.

Барилова Г. К. Название игр с использованием жгута (на материале украинских восточнослобожанских говоров)

В статье анализируется система номенов, которые выявляются в описании игр с использованием жгута. Проанализированные игры представляют отдельную лексико-семантическую группу названий игр, при проведении которых используются отдельные реалии, в частности жгут. Чаще всего наименования таких игр происходит по атрибуту, который используется в игре.

Ключевые слова: игра, реалемный план, жгут, лексема, денотат, атрибут, лексико-семантическая подгруппа.

Barilova G. K. The names of the games with plait (based on material of Ukrainian East Slobozhanshchina dialects)

The system of nomens made known in the description of the games with plait is analysed in the article. Analysed games present separate lexical-semantic group of the names of the games with using realia, particularly, plait. The denomination of such games often takes place according attribute that is used in the game.

Key words: game, realia plan, plait, lexeme, denotatum, attribute, lexical-semantic subgroup.

О. В. Верховод (Луганськ)

УДК 811.161.2'282

**СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТГЛ „ЖИВА ПРИРОДА”
В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

Тематична група лексики „Жива природа” є доволі великим за обсягом, вагомим за значенням і давнім за походженням шаром найменувань у складі всього лексичного фонду народної мови.

Актуальність теми дослідження зумовлено тим, що зоонімени східнослобожанських говірок ще не були об'єктом спеціального вивчення, а отже відсутня монографічна праця з описом лексики живої

природи в українських східнословобожанських говірках в її зв'язках з лексикою інших діалектних континуумів.

Мета роботи – з'ясувати шляхи формування складу, структурної організації лексики українських східнословобожанських говірок.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) виявити структурну організацію лексики живої природи; 2) дослідити склад лексико-семантичних груп, семантичну структуру елементів цих ЛСГ.

У досліджуваній ТГЛ виділяємо такі лексико-семантичні групи: 1) дикі тварини. Клас ссавці (Mammalia); 2) птахи (Aves); 3) риби (Pisces); 4) земноводні (Amphibia). Плазуни (Reptilia); 5) комахи (Insecta) 6) представники інших класів. Усі 170 назв живих істот, передбачені програмою-питальником, розглядаємо за набором диференційних ознак, які можуть бути релевантними для різних класів істот.

При аналізі ТГЛ „Жива природа” враховуємо зокрема:

1. Загальну назву реалії; при цьому з'ясовуємо:

1) загальну назву істоти в конкретній говірці;

2) чи тяжіє номінація об'єкта живої природи до розрізнення за родом, напр.: *воўк* (Байд, Біллуц, Білов, Гар, Гонч, Зак, Кам, Кол, Коч-Роз, Кррч, Лозов, Мус, НижД, Новоник, Новоол, Піск, Семик, Старб, Стріл, Тр, Хв, Шульг) 'вовк сірий' (Canis lupus L.) – до чоловічого роду; *лис* (Семик), *ли|сиц'а* (Біллуц, Гон, Заайд, Кам, Мик, Мус, НижД, Новоник, Новоол, Новоол-ка, Півн, Піск, Райг, Риб'ян, Семик, Сич, Степ, Стріл, Тан, Тр, Тремб) 'лисиця звичайна' (Vulpes vulpes L.) – і до чоловічого, і до жіночого роду; *сонеч'ко* (Біллуц, Білов, Бонд, Бул, Вин, Гор, Дем'ян, Кам, Кар-С, Кол, Криз, Кррч, Круп, Литв, Марк, Мик, Новоол-ка, Підг, Піск, Ряб, Сват, Семик, Сич, Старб, Степ, Стріл, Тр, Тремб) 'сонечко семикрапкове' (Coccinella septempunctata L.) – до середнього роду; наявне також хитання в роді: російська калька *мурау'їа* (Бул, Зак, Підг) – 'мураха' (Formicidae) (пор. рос. *муравей* – ч. р.);

3) чи виявлено при номінації тварини одиниці у формі множини; переважну більшість зафіксованих назв у досліджуваних говірках уживано у формі однини; лише спорадично виявлено форму множини: *з'в'ір'ї* (фонетичний варіант *з'в'ер'ї*) (Дем'ян, Зак, Коч-Роз, Кррч, Мус, Піск, Ряб, Тр, Шульг), 'звір – загальна назва', *кρο'ти* (Новоол-ка) 'кріт' (Talpa europea L.), *тхро'ри* (Коч-Роз, Мик) 'тхір лісовий' (Mustela putorius L.), *дроз'ди* (Мик, Новоол-ка) 'дрізд чорний' (Turdus merula L.), *мурау'її* (Біллуц, Білов, Коч, Новоол, Піск, Сич, Степ, Тремб) 'мураха' (Formicidae), *шерш'ї* (Мик, Хв, Шульг) 'шершень' (Vespa scabro L.); спорадично зафіксовано збірні назви реалій: *зв'ір'їо* (Мус) 'звір – загальна назва', *комаш'н'а* (Дем'ян, Новоол-ка, Підг, Сват, Старб), *комаш'ва* (Біллуц) 'комаха – загальна назва'.

2. Лексичну реалізацію опозицій сем 'самець' : 'самця'; 'доросла особина' : 'маля', аналіз якої дає можливість виявити функціональну

активність уживання іменників спільного роду й відповідних до них дериватів чоловічого, жіночого та середнього роду. Цю ознаку найповніше представлено в ЛСГ „Дикі тварини” та ЛСГ „Птахи”.

3. *Експресивно-оцінні назви істот.* Визначивши матеріалом дослідження діалектні назви живої природи, вважаємо, що номінативні процеси в цій ТГЛ певною мірою відмінні від тих, які виявили дослідники в інших ЛСГ. Це пов'язано передусім з яскравою експресивністю більшості діалектних слів, уживаних для номінації живої природи. При цьому переважає пейоративна оцінка в семантиці лексем. Так, на думку Л.В. Граве, показниками експресивного забарвлення діалектної лексики слід уважати „семантичну співвіднесеність слів з поняттями негативного плану, особливі контекстуальні умови їхнього вживання, використання слів у переносному значенні, специфічне інтонаційне забарвлення слів і наявність тих чи тих суфіксів суб'єктивної оцінки” [Граве: 199]. Діалектне мовлення – природна сфера побутування емоційно-експресивної лексики, з допомогою якої виявляється сприйняття дійсності людиною, її об'єктивна оцінка.

В аналізованій ТГЛ зафіксовано лексеми з експресивним забарвленням, зокрема в ЛСГ „риби”, „дикі тварини”, „птахи”: *соп^л'а* (Новоол-ка), *соп^л'ак* (Байд, Біллуц, Лозов, Сват, Степ, Тремб, Хв, Шульг), *соп^л'ивий* (Біллуц) 'йорж'; *во^н'уч'ка* (Байд, Лозов) 'тхір'; *сту^к'ач'* (Байд) 'дятел'; *ч'е^м'одан* (Байд) 'чапля'. Даючи назву, інформатори одразу пояснюють: *соп^л'ак / бо соп^л'ивий / до рук у^з'ати не^н' можна* (йорж); *во^н'а в'ін* (тхір) *страш^н'е*; *сту^к'ач' / бо у^л'іс'і ўсе ў^р'емйа с^т'укайе* (дятел); *цап^л'а / ч'е^м'одан / пре йак не^н' ў^с'ебе* (ідеться про споживання їжі) (Байд).

Для дериваційної системи української мови характерною є наявність великої кількості спеціальних афіксів, з допомогою яких можна передавати почуття й оцінки. Але, як слушно зауважив В. Чабаненко, „на мовленнєвому рівні пестливість суфіксальних утворень може бути лише зовнішньою, удаваною й пов'язуватися з діаметрально протилежними емоціями. [...] у певних контекстуально-ситуативних умовах (завдяки інтонації та лексичному оточенню) такі утворення породжують експресію іронії, зневаги, улесливості, фамільярності, сарказму й т. ін.” [Чабаненко 1984: 15].

Використання суфіксів із зменшувально-пестливим значенням у діалектних назвах живої природи також має свої особливості: їхня наявність у слові не обов'язково свідчить про вираження позитивної оцінки, інколи такі суфікси постають нейтральним словотворчим компонентом (*ли^н'ок* 'лин', *ми^н'ок* 'минь' тощо), в інших випадках вони є показником реалізації опозиції за семами 'самець' : 'самиця' (*б'ілка* 'самець тварини' : *б'ілоч'ка* 'самиця').

Здебільшого такі суфікси є засобом вираження семи 'розмір, величина тварини'; їх зафіксовано переважно в назвах комах: *бабоч'ка*,

¹бабон'ка (Парн) – 'бабка' (Odonata), б¹дж'їлка (фонетичний варіант б¹ж'їлка) (Байд, Біллуц, Заайд, Зак, Кррч, Лозов, Парн, Піск, Старб, Степ, Тан, Тремб) 'бджола свійська, медоносна' (Apis mellifera L.); дж¹мелик, дж¹ме¹л'ко, дж¹ел'ч'їк (Парн) 'джміль земляний' (Bombus terrestris L.); д¹ротик 'овод підшкірний бичачий' (Hiroderma bovis L.); ¹оска, ¹осе¹н'ка (Парн) 'оса звичайна' (Pseudovespa vulgaris L.); рідше – невеликих тварин: йїжа¹ч'ок (Парн) 'їжак звичайний' (Eginaceus humanicus Barr. Nat.); птахів: ¹горлич'ка (фонетичний варіант ¹орлич'ка) (Байд, Біллуц, Гар, Лозов, Степ, Тремб) 'горлиця звичайна' (Streptopelia turtur L.), го¹роб¹ч'їк (Парн) 'горобець' (Passer).

В аналізованих говірках лише спорадично зафіксовано випадки, коли словотворчі афікси є засобом вияву негативної оцінки. Переважно це назви тварин, які можуть завдати шкоди людині, або тварин, які викликають неприємні почуття: вол'ч'ара (Біллуц, Тремб, Степ) – 'вовк сірий' (Canis lupus L.); тхо¹р'ака (Байд, Лозов) – 'тхір лісовий' (Mustela putorius L.).

4. *Фразеологізми, прислів'я та приказки, порівняння, евфемізми*, пов'язані з назвою реалії. Фразеологічні одиниці акумулюють у своїй семантиці соціальний досвід народу, його звичаї та особливості побуту, репрезентують характерні риси етносу; на думку В.М. Телії, вони можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їхній символічний характер і поставати як мовні експоненти культурних знаків [Телія 1996: 250].

Використання в мовленні фразеологічних назв реалій створює яскраву образність, надає вислову оптимістичного, трагічного, гумористичного або іншого забарвлення, напр.: ¹добрий йак ба¹ран'ч'їк / ¹т'їл'ки по-¹воўч'ому ¹вийе (Руд), н'їшоў у р'їст йак ¹зайец' у хв'їст (Руд), та¹ка ¹пара / йак ¹миша пол'ова з воўком (Руд), в у¹с'акоїї п'ташки своїї за¹машки (Кам), у ¹каждоїї п'тич'ки с'в'її голо¹сок (Сич), у во¹рони шу¹каў ¹п'ївен' оборо¹ни (Тр), де ле¹лека ¹водиц': а ш'ч'ас'т'а ¹родиц': а (Мус), у¹ч'ениї шпак го¹ворит' ўс'ак (Руд), йак зазі¹м'їє / то ї¹жаба он'їм'їє (Руд), п'їд¹леслива л'удина / га¹д'ука п'їд¹м кв'їт'ками (н. п. 14), о¹так / дво¹м рак / т¹рет'ому ¹кошка (Руд) та ін.

5. *Повір'я, звичаї, символи, прикмети, пов'язані з реалією*. Людині властиве одухотворення об'єктів живої природи, наділення їх різноманітними властивостями, співвіднесення з подіями чи явищами природи. З найдавніших часів усе людське життя тісно пов'язане з природою, з її особливостями, характерними для певної території, а також відносинами людини з довкіллям. Одним із об'єктів природи є тварини. Тваринний світ завжди був близьким і водночас загадковим для людини, вона збагачувала спектр найменувань власних ознак, якостей, дій, станів за рахунок знакових ресурсів тваринного світу з огляду на власні уявлення щодо його оцінки, стереотипи цього світу [Селіванова 2004: 145].

Люди по-різному тлумачили походження тварин, поділяючи їх на гарних, чистих та недобрих. Особливо виразно ці риси простежуємо в птахів: до чистих птахів відносять голуба, ластівку, лелеку, жайворонка, солов'я, дрозда; до нечистих – в основному хижаків та шкідливих (ворона, галка, сорока, яструб, шуліка), нічних хижаків (сова, сич), а також кажана, який поєднує в собі властивості птаха та тварини (насамперед миші та жаби) [Гура 1997: 121].

Добробут людей значною мірою залежав від природи, природних умов. Тому з давніх-давен наші предки стежили за сонцем, місяцем, зірками, поведінкою диких і свійських тварин, щоб передбачити погоду, зберегти врожай. Такі прикметні спостереження відбито в прислів'ях: *соловей їс'у н'іч' с'н'івайє / на гарну погоду* (Бонд, Круп, Марк); *стриж л'ітайє високо / не'погода дал'єко / стриж л'ітайє низ'ко / не'погода близ'ко* (Старб); *йак жаба к'вакайє / буде тепло* (Гар, Зак, Сват); *лас'т'їйка низ'ко л'ітайє над зем'лейу / на дош'ч'* (Круп, Марк, Сват, Півн, Сич); *гороб'їц'і зранку купайуц':а ў пил'уц'і / в об'їд'буде дош'ч'* (Бонд, Круп, Марк); *на дош'ч' п'ч'оли ховайуц':а у вулик / на гарну погоду л'ітайут'* (Новоол, Піск); *риба плавайє б'їл'а по верхн'ї води / а на вуд'ку не'ловиц':а / буде дош'ч'; лин на дош'ч' униз головойу ста'новиц':а* (Новоол-ка); *закувала зозул'а / приморозк'їў уже не'буде* (Бонд, Круп, Марк); *си'ниц'і ховайуц':а п'їд' стр'їхойу / буде хуртовина* (Сват); *сн'їгур'і сп'ївайут' перед' хуртовинойу* (Бонд, Круп, Марк, Мус); *ве'лик'і мурашники ко'махи будуйут' на сувору зиму* (Бонд, Круп, Марк).

За народними уявленнями, *лас'т'їйка* (*Hirundo rustica* L.) – передвісниця весни (Дем'ян, Райг), *с'н'їгур* (*Pyrhula pyrhula* L.) – передвісник зими (Райг).

Деякі прислів'я, зафіксовані в аналізованих говірках, пов'язані із забобонами: *зайец' дорогу не'ре'б'їг / не'удач'а буде* (Сич); *йак'ш'ч'о жаба зал'їзла ў будинок / то ч'є'каї б'їди* (Сват); *жаба ў будинку / до хвороби* (Парн); *худо'тут' 'сич хатній'* (*Athene noctua* Scop) в уяві багатьох інформаторів є вісником біди (Круп, Марк, Райг, Півн, Підг, Старб, Тр).

Деяких тварин часто наділяють демонічними властивостями, наприклад, ласку сприймають як домовика: *ласку іног'да пр'їн'їмайут за домового* (Тр); *йак ласка кон'а не'л'убит' / так ска'кат' застаўл'айє / а йак пол'убл'айє / так і г'риву ў коси запл'їтайє* (Мус); *ласки ран'ше кон'ам г'риви рош'ч'есували* (Байд, Лозов). У ролі домовика постає також представник класу комах цвіркун (*Gryllidae*) – *домовик* (Півн). За повір'ям [Гура 1997: 129], вовк уночі перетворювався на перевертня, звідси й назви: *воўкулак* (Мик), *воўкулака* (Байд, Лозов). Кажан (*Chiroptera*) також символізує темні сили, звідси постають назви: *упир* (Дем'ян), *вам'п'їр* (Мус); *у ка'мпан'її з'вед'мами ї вурда'лаками* (Тр). Функція домашнього покровителя є характерною для вужа (*Natrix natrix*

L.): *вуж* / *ха*з'айн д'вору // *ўби*ват' у двоp'і н'іл'з'а (Байд, Лозов); *вуж* при са^диб'і / в'иш'ч'ун'доброго та ус^п'ишого ўро^жайу (Парн).

Однією з особливостей, які виділяють птахів з-поміж інших тварин, є їхня властивість вимовляти різноманітні вигуки: *коли* сич' с'м'і'йец':а на под'в'ір'ї / там'гор'а ч'е'каї (Старб); *сич'* крич'іт' над^м хатойу / по^гана прик^лмета (Бонд, Круп, Марк); *шпак* / ім'і'татор з'вук'і'у голо'с'і'у р'ізних пта'х'і'у (Сват).

Поодинокі прикмети, зафіксовані в досліджуваному регіоні, є виявом шлюбної символіки, наприклад: *ўло*вити ли'сиц'у / і'ти с'вататис' (Старб); *коли* по'бач'иш' ву'жа у двоp'і / го'туїс'а до но'вого гос'подар'а (Парн); не^н *ўби*вайут' наву'к'і'у у дом'і / коли'д'і'ука не^нзам'іж'н'а (Гар); куниця символізувала наре^н'ч'ену (Зак) або к'расну д'і'виц'у (Тр).

Отже, назви живої природи утворюють складну лексико-семантичну парадигму, яка складається з кількох мікропарадигм, вичленованих на підставі актуалізації багатьох диференційних ознак, основних і додаткових. Диференційними ознаками при виділенні таких найменувань можуть бути традиційні, виділювані при аналізі лексики цієї ТГ у літературній мові (назва дорослої особини – назва маляти; назва особини чоловічої статі – назва особини жіночої статі; загальна назва тварини, що не передбачає розрізнення за статтю – назва, що передбачає розрізнення за статтю) та релевантні для досліджуваних говірок (наявність / відсутність експресивних найменувань; наявність / відсутність зменшено-пестливих суфіксів; здатність / нездатність лексеми утворювати образні вислови та ін.). Використовуючи в роботі комплекс цих ознак, описуємо лексику живої природи як цілісну систему в її просторовій варіативності.

Література

Граве 1970 – Граве Л. В. Экспрессивная лексика со значением лица в смоленских говорах / Л. В. Граве // Вопросы теории и методики изучения русского языка : учен. зап. – Вып. 22 – Смоленск, 1970. – С. 179 – 197; **Гура 1997** – Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с; **Селіванова 2004** – Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с; **Телия 1996** – Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Шк. „Языки русской культуры”, 1996. – 288 с; **Чабаненко 1984** – Чабаненко В. А. Основы мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища шк., 1984. – 167 с.

Список населених пунктів

(усі населені пункти знаходяться в Луганській області)

Байд – с. Байдівка Старобільського р-ну; Білк – смт Білокуракине; Біллуц – смт Білолуцьк Новопсковського р-ну; Білов – смт Біловодськ; Бонд – с. Бондарівка Марківського р-ну; Бул – с. Булавинівка Новопсковського р-ну; Вин – с. Виноградне Марківського р-ну; Гар – с. Гармашівка Біловодського р-ну; Гонч – с. Гончарівка Сватівського р-ну; Гор – с. Городище Біловодського р-ну; Дем'ян – с. Дем'янівка Білокуракинського р-ну; Заайд – с. Заайдарівка Новопсковського р-ну; Зак – с. Закотне Новопсковського р-ну; Кам – с. Кам'янка Старобільського р-ну; Коч-Роз – с. Кочине-Розпасіївка Білокуракинського р-ну; Криз – с. Кризьке Марківського р-ну; Кррч – с. Красноріченське Кремінського р-ну; Круп – с. Крупчанське Марківського р-ну; Литв – с. Литвинівка Біловодського р-ну; Лозов – с. Лозовівка Старобільського р-ну; Ман – с. Маньківка Сватівського р-ну; Марк – смт Марківка; Мик – смт Микільське Міловського р-ну; Можн – с. Можняківка Новопсковського р-ну; Мус – с. Мусіївка Міловського р-ну; НижД – с. Нижня Дуванка Сватівського р-ну; Новоник – с. Новониканорівка Сватівського р-ну; Новоол – с. Новоолександрівка Троїцького р-ну; Новоол-ка – с. Новоолександрівка Кремінського р-ну; Парн – с. Парневе Біловодського р-ну; Півн – с. Півнівка Міловського р-ну; Підг – с. Підгорівка Старобільського р-ну; Піск – с. Піски Новопсковського р-ну; Райг – с. Райгородка Сватівського р-ну; Руд – с. Рудівка Сватівського р-ну; Ряб – хут. Рябівка Кремінського р-ну; Сват – смт Сватове; Семик – с. Семикозівка Біловодського р-ну; Сич – с. Сичанське Марківського р-ну; Старб – м. Старобільськ; Степ – с. Степне Новопсковського р-ну; Стріл – с. Стрільцівка Міловського р-ну; Тан – с. Танюшівка Новопсковського р-ну; Тр – смт Троїцьке; Тремб – с. Трембачеве Новопсковського р-ну; Хв – с. Хворостянівка Старобільського р-ну; Чмир – с. Чмирівка Старобільського р-ну; Шульг – с. Шульгинка Старобільського р-ну.

Верховод О. В. Структурна організація ТГЛ „Жива природа” в українських східнослов'янських говірках

У статті розглянуто шляхи формування складу, структурної організації лексики українських східнослов'янських говірок; проаналізовано склад лексико-семантичних груп, семантичну структуру їх елементів. Наголошено на тому, що назви живої природи утворюють складну лексико-семантичну парадигму, яка складається з кількох мікропарадигм, вичленованих на підставі актуалізації багатьох диференційних ознак, основних і додаткових.

Ключові слова: структурна організація, лексико-семантична група, лексема, зоономен.

Верховод О. В. Структурная организация ТГЛ „Живая природа” в украинских восточнослобожанских говорах

В статье рассматриваются пути формирования состава, структурной организации лексики украинских восточнослобожанских говоров; анализируется состав лексико-семантических групп, семантическая структура их элементов. Акцентируется внимание на том, что названия живой природы образуют сложную лексико-семантическую парадигму, которая состоит из нескольких микропарадигм, выделяемых на основе актуализации множества различных признаков, главных и второстепенных.

Ключевые слова: структурная организация, лексико-семантическая группа, лексема, зономен.

Verkhovod O. V. The structural organization of the TGL „Living natural” in East-Slobozhanski dialect

The article deals with the ways of formation of the components, structural organization of vocabulary in Ukrainian East-Slobozhanski dialects. The author analyzes the components of lexical-semantic groups, semantic structure of their items. The attention is concentrated on the fact, that investigation of dialect saying.

Key words: structural organization, lexical-semantic groups, lexeme, zoonomen.

М. О. Волошинова (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.3

**НАЗВИ СТРАВ ІЗ БОРОШНА
В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

Дослідження різних тематичних груп діалектної лексики залишається одним із актуальних завдань українського мовознавства. Словникове розмаїття українського діалектного мовлення потребує ретельного вивчення й аналізу в етимологічному, семантичному та багатьох інших аспектах. Лексика на позначення їжі викликає неабиякий інтерес діалектологів, оскільки не лише пов'язана з повсякденною потребою кожної людини, а й відбиває традиції та звичаї будь-якого народу чи етносу. На думку російської дослідниці І. Лутовинової, питання про склад їжі, способи її приготування є одним з найважливіших елементів матеріальної культури, який детально відбито саме в мові [Лутовинова 1977].

На сьогодні системних описів назв їжі в українських говірках украї мало. Назвемо дисертаційні роботи, присвячені аналізу назв їжі та кухонного начиння в говірках південно-західного наріччя З. Ганудель [Ганудель 1980] та Е. Гоци [Гоца 2001]; у східнополіських говорах –

Є. Турчин [Турчин 1990]; історико-етнографічне дослідження Л. Артюх [Артюх 1982]; окремі розвідки таких українських діалектологів, як З. Бичко [Бичко 1997: С. 70 – 74], Й. Дзензелівський [Дзензелівський 1965], Т. Ястремська [Ястремська 2008: 153 – 168], І. Магрицька [Магрицька 2001] та ін. У російському діалектному просторі зазначена тематична група лексики (ТГЛ) була предметом вивчення Л. Анохіної [Анохіна 1996], І. Лутовинової [Лутовинова 1977], Т. Карасьової [Карасева 2004], В. Губаревої [Губарева 2001] та ін.

Предметом цієї статті є назви страв із борошна, зафіксовані в діалектному мовленні мешканців Східної Слобожанщини. Мета статті – проаналізувати лексико-семантичні особливості назв страв із борошна на прикладі українських східнослобожанських говірок. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити функціональну активність маніфестантів на позначення страв із борошна в досліджуваних говірках; 2) установити лексико-семантичні паралелі з іншими українськими діалектними континуумами; 3) з'ясувати принципи номінації в окресленій лексико-семантичній групі (ЛСГ). Актуальність розвідки зумовлена відсутністю комплексного вивчення їжі та кухонного начиння в українських східнослобожанських говірках.

Матеріалом для дослідження слугують польові записи в 30 говірках східнослобожанського ареалу, здійснені протягом 2009 – 2010 рр. за спеціально розробленим питальником.

ЛСГ „Назви страв із борошна” в українських східнослобожанських говірках репрезентована значною кількістю сем. Для дослідження в цій статті обрано такі: 'хліб', 'закваска для тіста', 'недопечений хліб', 'плоский, круглої форми виріб із прісного тіста', 'виріб із борошна, закручений та смажений у великій кількості олії'.

У повсякденному раціоні селян і вироби з борошна, і хліб як життєво важливий продукт завжди були популярними й, отже, належать до архаїчних атрибутів харчування слов'ян. Хліба споживали завжди багато, тому що харчування в цілому було низькокалорійним. З хлібом їли і рідкі страви, і картоплю, і навіть кашу. З ним улітку споживали на полуденок (підвечірок) свіжі огірки, фрукти, ягоди, баштанні. В Україні завжди віддавали перевагу житньому хлібу, але в неврожайні роки аж до середини ХХ століття селянам доводилося пекти хліб із домішками ячмінної муки, висівок, картоплі, буряків, лободи, навіть жолудів. Пшеничний хліб випікали на великі свята: Різдво, Великдень, весілля [УМ: 80 – 81]. Різні способи виготовлення хліба підтверджують і давньоруські писемні пам'ятки, наприклад: *ржанъ хлѣбъ, чистъ хлѣбъ* [Цит. за: Козирева 1984: 68].

Сему 'хліб' у східнослобожанських говірках репрезентовано здебільшого загальноновживаними лексемами: *хл'ін* (більшість східнослобожанських говірок) – літ. *хліб* [СУМ: XI, 78] (Берез, Біллucz, Бонд, Бут, Вес, Висч, Донц, Калм, Кол, Новб, Новл, Пет, По, Прос, Сват,

Чмир, Шпот); *хл'їбина* (Біллуц, Донц, Мороз, Підгор); *буханка* (Донц, Кол, Ст, Чмир) та спорадично зафіксованим спільнокореневим *буханець* (Кол); *пал'а'ниця* (Висч, Калм, Новоох, Солід, Тар, Чмир, Шпот); *булка* (Солід, Ст); *перепічка* (Мак, Міл); *злепок* (Павлен).

Деякі з аналізованих лексем властиві й іншим діалектним континуумам, наприклад: *булка* 'кругла булка' [СГСБ: 254] – гуцульські говірки; 'хліб із пшеничного борошна', 'хлібина, паляниця' [Аркушин: I, 36] – західнополіські; *злепок* 'вишкребок' [Чабаненко: II, 104] – нижньонадніпрянські. Маніфестант *боханець* зафіксовано в гуцульських говірках – 'буханка (хліба)' [Негрич: 28], буковинських – 'невелика булочка, хлібець, який гарячим обкачують у третій часник з олією', 'хлібина, спечена на листку з капусти або хрину' [СБГ: 37]; у західнополіських говірках цій лексемі властиве обрядове значення 'хлібина, з якою йдуть весільні гості на весілля (замість короваю)', *буханка* 'хлібина' [Аркушин: I, 29, 41]. Відомо ця назва й у поліських говірках, де зафіксовано варіанти *бохан*, *боханка*, *бохонка*, *бохонька*, *бохунка*, *бухонка* 'хлібина, яку перед випіканням викачують у борошні' [Лисенко: 35]. У бойківських говірках номен *боханець* уживають на позначення шматка хліба [Онишкевич: I, 68].

Лексему *перепічка* в гуцульських говірках зафіксовано на позначення обрядового хліба: *перепічка* – 'невеликий хлібець, маленька булочка, що випікається на Великдень' [ГГ: 146], 'невеликий круглий хліб, який роздавали бідним дітям у Живний четвер' [Негрич: 131], 'мала пасочка, подарованими бідним' [МСГГ: 136]. У поліських говірках існують назви: *перепічка*, *перепічка* 'корж, спечений з кислого тіста на сковороді' [Лисенко: 157]. У значенні 'ватрушка' лексему *перепічка* виявлено в буковинських говірках [СБГ: 402].

Хліб зазвичай виготовляли з учиненого тіста, отже його випіканню передувало приготування розчини. Сему 'закваска для тіста' в говірках дослідженого ареалу репрезентують такі загальноновживані номени: *о'пара* (Біллуц, Бонд, Бут, Вес, Висч, Калм, Кол, Коляд, Кон, Мак, Міл, Новоох, Павлен, Пет, Підгор, По, Сват, Ст, Чмир, Шпот), *закваска* (Берез, Новл), фонетичні варіанти *уч'їн'ан':а* (Донц, Новб), *ўч'їн'ан':а* (Новоох, Смол) та *дрож':і* (Донц, Лим, Солід, Тар, Чмир), *др'їж':і* (Мороз, Чмир).

Спорадично представлено двослівний номен *кисле кісто* (Бонд), а також маніфестанти *кісто* (Смол) і *д'їжа* (Прос). Щодо останнього номена, то, імовірно, тут наявне метонімічне явище перенесення значення з предмета, у якому зазвичай робили й роблять розчину на хліб, на безпосередньо назву розчини: *ну в нас нази^евали / с'тави^ели д'їжу / і це нази^евалос' закваска ц'а д'їжа* (Прос). Лексема *кісто*, як вважає Е. Гоца, постала внаслідок переосмислення загальнонародного *т'їсто* [Гоца 2001: 30], пор.: *кісто* 'тісто' [МСГГ: 79; Негрич: 92 – 93]. На думку ж С. Бевзенка, заміна передньоязикових задньоязиковими, зокрема

[т'] в [к'] перед [i] (< h) властива значній частині південно-східних діалектів [Бевзенко 1980: 68].

Часто до розчини/закваски додавали залишки тіста з попередньої випічки [Артюх 1982: 25]. Це ілюструють лексеми, виявлені в західнополіських говірках – *зак¹васка* 'сире тісто, залишене на дні діжі, яке використовують для наступного приготування хліба'; [Аркушин: I, 168]; у поліських говірках – *розчина, ро¹щина* 'залишена в діжі частина тіста для розчиняння на хліб' [Лисенко: 187]; у гуцульських – *кісто* 'залишок тіста від попереднього замісу хліба для приготування розчини (для наступної випічки хліба без дріжджів)' [Негрич: 92 – 93; ГГ: 185]; в українських говорах Східної Словаччини – *зак¹васка* 'шматочок висушеного тіста, що залишається для закваски розчини' [ЛІА 1981: к. 2].

Сему 'недопечений хліб' у більшості аналізованих говірок (19 із 30) представлено маніфестантом *гли^еу¹кй* (Біллуц, Бонд, Бут, Вес, Кол, Лим, Мак, Міл, Мороз, Новб, Павлен, Підгор, Прос, Сват, Смол, Ст, Тар, Чмир, Шпот); зафіксовано також спільнокореневі назви *си^ерй* (Берез, Донц, Коляд, Міл, Новоах, Новл, Пет, Солід), *си^ерец'* (Донц), *сируватй* (Берез). Спорадично вживаними є лексеми: *г¹лиз'авй* (Калм, Ст), *невипеч'енй* (Новл), *мокрй* (Лим), *ле^нкй* (Біллуц), *гли^еут'ак* (Кон), *буцйк* (Шпот). Як бачимо, серед репрезентантів наявні іменники, прикметники та дієприкметники, що характеризують якість хліба. Це здебільшого немотивовані назви, оскільки їхню етимологію не можна встановити без спеціальних досліджень, тобто не видно зв'язку між реалією та лексемою [Вештарт 1968: 368].

Переважає більшість зафіксованих у східнословобожанських говірках лексем – репрезентантів аналізованої семи побутує з тотожною семантикою й в інших діалектах української мови, щоправда, лексеми можуть мати відмінності у фонетичному оформленні та граматичних категоріях числа, наприклад: *глев¹к'ий* 'глевтяк' [СГСБ: 353]; *глев¹тяк//глев¹тух*; *глизавй*, *липкий*; *глевоть*; *глев¹тяк*; *глей¹к'ий*, *глей¹к'ий* 'глевкий недопечений хліб' [ГГ: 46; Євтушок: 55, 81; СБГ: 71; Ващенко: 25; МСГГ: 35, 43]; *глевки*, *глизький* 'глевкий, невипечений' [Лисенко: 55, 56]; *глизавй* 'глевкий (про хліб)' [Аркушин: 1, 91]; *глив¹чъйк* 'недопечений хліб' [Негрич: 50]; *буц* 'глевкий або дуже твердий /черствий/ хліб' [Чабаненко: 1, 121]; *буцйки*, *буцйеники* 'невдало спечені хлібці' [Ващенко: 18]; *посирй* 'сируватий, недопечений (про хліб)' [МСГГ: 151].

Сему 'плоский, круглої форми виріб із прісного тіста' репрезентовано спільнокореневими номенами *корш* (Берез, Біллуц, Бут, Донц, Калм, Кон, Мак, Мороз, Новоах, Пет, Підгор, По, Сват, Чмир, Шпот), *кор¹ж'і* (Бонд, Кол, Коляд, Павлен), *кор¹жи^ек* (Міл, Новб, Ст), *кор¹жи^еки* (Коляд, Мак), уживані у формі однини та множини. Крім того, зафіксовано маніфестанти *пал'аниц'а* (Дон, Солід, Ст, Тар, Шпот), *перепіч'ка* (Берез, Тар), *перепіч'ки* (Прос), *пишка* (Новоах, Чмир),

пам'пушка (Павлен), калач' (Біллуц), більшість із яких представлено спорадично.

Ілюструють аналізовану сему й складені номен *велика пам'пушка* (Біллуц), *пр'існ'і пампушки* (Бонд), *пр'існ'і пір'іш'ки* (Лим), *латанії корш* (Смол), у яких означуваний компонент – іменник, а означення виражене прикметником. Мотиваційними ознаками виявлених складених номенів є розмір та спосіб виготовлення виробу. Складений номен *латанії корш* має затемнену мотивацію.

Усі ці назви є нормою сучасної літературної норми, але вони наявні в інших діалектних ареалах: *корж* 'паляниця, сухар'; 'хліб із кукурудзяної муки' [СГСБ: 292; Негрич: 98; МСГГ: 83]; *коржик* 'плоский виріб з прісного тіста'; 'малий і тонкий кукурудзяний хліб'; [Аркушин: 1, 243; МСГГ: 83]; *коржі* 'вівсяні коржі' [Онишкевич: 1, 377]; *пам'пушка* 'кругла булочка переважно з житньої муки'; 'невеличка пухка булочка' [Аркушин: 2, 25; СБГ: 381].

Походження слова *паляниця* етимологи пов'язують з процесом виготовлення цього виробу: похідне утворення від *палити*; назва зумовлена тим, що при випіканні такого хліба чи печива на ньому утворюється суха, іноді пригоріла скоринка [ЕСУМ: 5, 270]. Лексема широко представлена в українських діалектах: *пале́ниця* 'коржик з вівсяного борошна (тісто кисле); *пали́ниця/пале́ниця* 'хлібина, яка змочується водою при викачуванні' [Онишкевич: 2, 35; Лисенко: 150]; *пала́ниця/пала́нице* 'корж із прісного тісна, спечений на плиті' [СБГ: 379].

Маніфестант *перепічка* з такою самою, як і в східнослов'янських говірках, семантикою зафіксовано в поліських говірках: *пере́печка/пере́п'ічка* 'корж, спечений з кислого тіста на сковороді' [Лисенко: 157]; *пере́печка* 'корж із прісного тіста' [Євтушок: 97]. У південно-західних діалектах лексема має обрядове значення: *пере́печка* 'ватрушка'; 'невеликий хлібець, маленька булочка, що випікається на Великдень'; 'мала пасочка, подарована бідним' [СБГ: 402; ГГ: 146; МСГГ: 136].

Лексема *калач* у поліських говорах має й обрядове, й буденне значення: 'спечений калач, який передавали родичам як знак запрошення на весілля', 'обрядовий хліб на весіллі замість короваю'; 'бублик' тощо [Аркушин: 1, 205; Лисенко: 89]. З обрядовим значенням номен *калач* відомий також у бойківських та гуцульських говірках: 'великодня булка перед посвяченням'; *ко́лач* 'коровай, весільний дарувальний хліб'; 'обрядовий калач, який пекли на весілля, на поминки або на Різдво'; 'плетений калач із діркою посередині, який випікають на весілля, на поминки та на Спаса' [Онишкевич: 1, 366; СГСБ: 291; ГГ: 98; Негрич: 96].

Сему 'виріб із борошна, закручений та смажений у великій кількості олії' маніфестовано здебільшого народнорозмовними та

літературними назвами – ¹вушка (Кон), ¹понч'ік (Шпот), ¹слоїка (Смол); ¹ве²ргуни (Кол, Коляд, Пет, Підгор, Сват), спорадично представленими фонетичними та словотвірними варіантами: ¹ве²ртуни (Берез), ¹ве²ргунці (Вес). Виявлено також фонетичні варіанти, що відрізняються оформленням кореневих морфем: ¹круч'еники (Бонд, Лим, Чмир), ¹крутеники (Прос), а також лексеми, що мають відмінності у вираженні граматичних категорій числа: ¹круч'еник (Калм), ¹крутеник (Кон, Шпот). Зафіксовано поодинокі варіанти, що протиставлені категорією числа й відсутністю протези [г]: ¹ор'ішки (Донц, Павлен), ¹ор'ішок (Новб, Тар) – ¹гор'ішок (Донц).

Спорадично виявлено номени, що мають різне фонетичне оформлення ¹розаванці (Біллуц), ¹розванець (Біллуц), ¹розенці (Вес, Висч), ¹розванці (Павл) і постали, імовірно, на власне діалектному ґрунті.

Лексема ¹хворост 'виріб з тіста, що вариться в олії та буває зазвичай сухим' постала як вторинна номінація шляхом перенесення за схожістю до об'єкта номінації. Назву мотивовано крихкістю цього печива. Історія її появи сягає XVI ст. [Судаков 1981: 102]. Номен не має значного поширення на обстежуваній території, його зафіксовано лише в п'яти говірках (Бут, Мороз, Підгор, Ст, Чмир), спорадично вживаними є акцентний і фонетичний варіанти: ¹хворост, ¹форост (Ст). В останньому спостерігаємо заміщення питомої звукосполуки [хв] фонемою /ф/.

В основу номінації назв цієї семи покладено такі функціональні риси: а) спосіб приготування виробу: ¹круч'еник – від ¹крутити, ¹закручувати; ¹ве²ртуни – ¹вертити тісто; б) зовнішня форма виробу: ¹ор'ішок, ¹вушка. Лексема ¹ве²ргуни, на думку інформатора с. Коломийчиха Сватівського району, утворилася від дієслова ¹звергати – швидко зробити (пор.: ¹вергати – з силою кидати, шпурляти [СУМ: 1, 327]).

Деякі з виявлених назв властиві іншим діалектам: ¹вергун 'вид печива' [Ващенко: 19], ¹вертут, ¹вертута 'рулет, вид пирога з маком, сиром, повидлом' [СБГ: 49], ¹вертун/вертуни 'пиріг з маком чи повидлом' [Лисенко: 41], ¹пончик 'виріб із дріжджового тіста, зварений в олії' [Аркушин: 2, 71], ¹крутеник/крутеничок 'вид печива, вергун' [Чабаненко: 2, 220], ¹орішок 'коржик (різної конфігурації)' [Чабаненко: 3, 57]. Ці назви переважно мають відмінну від східнословобожанських говірок семантику та означають інші реалії.

Отже, проведене дослідження свідчить про те, що назви на позначення виробів з борошна в українських східнословобожанських говірках належать в основному до загальноновживаних, що підтверджено лексикографічними джерелами. Синонімічні ряди для маніфестантів однієї семи виявлено в чотирьох говірках – сема 'хліб' представлена трьома репрезентантами в говірці с. Донцівка: ¹хлі'бина, ¹хліп, ¹буханка;

сема 'плоский, круглої форми виріб із прісного тіста' лексемами *ка¹л¹ач'*, *ве¹лика пам¹пушка, кори* тощо.

У більшості випадків маніфестанти аналізованих сем характерні й для інших діалектних континуумів, де мають семантику, спільну зі східнословобожанським ареалом, або відмінну від нього.

У межах обстежуваних говірок трапляються поодинокі випадки, коли однакові номени зафіксовано з різним значенням, наприклад: номени *пе¹реп¹іч'ка, пал'а¹ниці'а* є одночасно маніфестантами сем 'хліб' і 'плоский, круглої форми виріб із прісного тіста'.

Щодо мотивів номінації, то назви мотивовані способом виготовлення страви, зовнішнім виглядом та розміром виробу, більшість лексем мають затемнену етимологію й потребують подальшого дослідження.

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень
(усі села Луганської області)

Берез – с. Березівка Новопсковський р-н; Біллуц – смт Білолуцк, Новопсковський р-н; Бонд – с. Бондарівка, Марківський р-н; Бут – с. Бутове, Старобільський р-н; Вес – с. Веселе, Марківський р-н; Висч – с. Височинівка, Марківський р-н; Донц – с. Донцівка, Новопсковський р-н; Калм – с. Калмиківка, Міловський р-н; Кол – с. Коломийчиха, Сватівський р-н; Коляд – с. Колядівка, Новоайдарський р-н; Кон – с. Кононівка, Біловодський р-н; Лим – с. Лиман, Старобільський р-н; Мак – с. Макіївка, Кременський р-н; Міл – с. Мілуватка, Сватівський р-н; Мороз – с. Морозівка, Міловський р-н; Новб – с. Новобіла, Новопсковський р-н; Новоах – с. Новоахтирка, Новоайдарський р-н; Новл – с. Новолимарівка, Біловодський р-н; Павлен – с. Павленкове, Новопсковський р-н; Пет – с. Петрівка, Сватівський р-н; Підгор – с. Підгорівка, Старобільський р-н; По – с. Попівка, Білокуракинський р-н; Прос – с. Просяне, Марківський р-н; Сват – м. Сватове; Смол – с. Смолянинове, Новоайдарський р-н; Солід – с. Солідарне, Білокуракинський р-н; Ст – м. Старобільськ; Тар – с. Тарасівка, Троїцький р-н; Чмир – с. Чмирівка, Старобільський р-н; Шпот – с. Шпотине, Старобільський р-н.

Джерела та їх умовні скорочення

Аркушин 2000 – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1 – 2; **Ващенко 1960** – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Вип. 1. – Х. : Вид-во ХДІ, 1960. – 107 с.; **ГГ 1997** – Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **ЕСУМ 1982 – 2006** – Етимологічний словник української мови : в 7 т. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 2003. – 656 с.; **Євтушок 1997** – Євтушок О. М. Вивчення лексики говірок Рівненщини / О. М. Євтушок. – Рівне, 1997. –

164 с.; **ЛА 1981** – Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини (назви страв, посуду та кухонного начиння). – Пряшів, 1981; **Лисенко 1972** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1972. – 260 с.; **Негрич 2008** – Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови / М. Негрич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.; **Онишкевич 1984** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1 – 2; **МСГГ** – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.; **СГСБ 2000** – Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Словник говірки села Бродина Олекси Горбача / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 2000. – С. 247 – 354; **СБГ** – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **СУМ 1978** – Словник української мови : у 11 т. – Т. 11. – К. : Наук. думка, 1978. – 699 с.; **Чабаненко 2008** – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4.

Література

Анохина 1996 – Анохина Л. И. Лексика питания: названия печеных кушаний из муки в орловских говорах : структурно-семантический аспект : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Анохина Любовь Ивановна. – Орел, 1996. – 242 с.; **Артюх 1982** – Артюх Л. Ф. Народне харчування українців та росіян південно-східних районів України / Л. Ф. Артюх. – К. : Наук. думка, 1982. – 112 с.; **Бевзенко 1980** – Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 245 с.; **Бичко 1997** – Бичко З. Діалектна лексика Опілля / З. Бичко. – Л., 1997. – 160 с.; **Вештарт 1968** – Вештарт Г. Ф. Названия пиши в говорах Полесья / Г. Ф. Вештарт // Лексика Полесья. – М. : Наука, 1968. – С. 366 – 414; **Ганудель 1980** – Ганудель З. Т. Бытовая лексика украинских говоров Восточной Словакии (названия пиши, посуды и утвари) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык” / З. Т. Ганудель. – Киев, 1980. – 21 с.; **Гоца 2001** – Гоца Е. Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Е. Д. Гоца. – Ужгород, 2001. – 21 с.; **Губарева 2001** – Губарева В. В. Лексика питания в говорах Тамбовской области : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Губарева Вера Владимировна. – Тамбов, 2001. – 238 с.; **Дзензелівський 1965** – Дзензелівський Й. О. Назви молочних продуктів вівчарства в закарпатських українських говорах / Й. О. Дзензелівський // Територіальні діалекти і власні назви. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 80 – 89; **Карасева 2004** – Карасева Т. В. Названия пиши в воронежских говорах: этнолингвистический аспект : дис. ... канд.

філол. наук : 10.02.01 / Карасева Татьяна Владимировна. – Воронеж, 2004. – 250 с.; **Козирева 1984** – Козирева З. Г. Лексика на позначення продуктів харчування з зерна / З. Г. Козирева // Мовознавство. – 1984. – № 3. – С. 65 – 71; **Лутовинова 1977** – Лутовинова И. С. Комплексное лингвистическое исследование названий кушаний в Псковских говорах (к проблеме формирования лексики Псковских говоров) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / И. С. Лутовинова. – Л., 1977. – 14 с.; **Магрицька 2000** – Магрицька І. В. Весільна лексика українських східнословобожанських говірок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. В. Магрицька. – Запоріжжя, 2000. – 23 с.; **Судаков 1981** – Судаков Г. В. От коврижки до марципана // Рус. речь. – 1981. – № 1. – С. 101 – 107; **Турчин 1990** – Турчин Е. Д. Лексика питания в украинских восточнополесских говорах : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык” / Е. Д. Турчин. – Киев, 1990. – 22 с.; **УМ 1993** – Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Космічна та ін. – К. : Либідь, 1993. – 256 с.; **Ястремська 2008** – Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Т. Ястремська. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 424 с.

Волошинова М. О. Назви страв із борошна в українських східнословобожанських говірках

У статті проаналізовано назв страв із борошна, зафіксовані в говірковому мовленні мешканців Східної Слобожанщини; виявлено особливості їх функціонування в дослідженому ареалі, з'ясовано паралелі з іншими діалектами української мови, встановлено мотиваційні ознаки.

Ключові слова: лексема, маніфестант, номен, сема, східнословобожанські говірки, діалектний континуум.

Волошинова М. А. Названия кушаний из муки в украинских восточнослобожанских говорах

В статье проанализированы названия кушаний из муки, зафиксированные в диалектной речи жителей Восточной Слобожанщины; выявлены особенности их функционирования в исследованном ареале, установлены параллели с другими диалектными континуумами украинского языка, определены мотивационные признаки.

Ключевые слова: лексема, манифестант, номен, сема, восточнослобожанские говоры, диалектный континуум.

Voloshunova M. O. The names of the dishes made of flour in Ukrainian East Slobozhanshchina dialects

The names of the dishes made of flour that were recorded in informal language of Ukrainian East Slobozhanshchina's people were analysed in the article; the peculiarities of their functioning in this area were defined; the parallels with other dialectal continuums of Ukrainian language were formed; motivational features were described.

Key words: lexeme, manifestant, nomen (name), seme, East Slobozhanshchina dialects, dialectal continuum.

М. С. Делюсто (Ізмаїл)

УДК 811.161.2:81'282.36

**ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ІМЕННИКА
В УКРАЇНСЬКІЙ ПІВДЕННОБЕССАРАБСЬКІЙ ГОВІРЦІ**

Хоча діалектній морфології іменника й присвячено чимало спеціальних студій [Могила 1960, Павлюк 1969, Черкес 1994, Рябець 1999 та ін.], однак дослідники зосереджували й зосереджують свою увагу передусім на його словозміні, опис лексико-граматичних розрядів (ЛГР) субстантиву часто оминається. Серед розвідок з цієї теми помітно вирізняється студія Н. Черкес про категорію збірності в українських говірках карпатського регіону, але й у ній основна увага прикута до словотвірних особливостей іменників цього ЛГР. Можливо, причиною незначної уваги дослідників діалектної морфології до ЛГР є й те, що в граматиці інколи їх помилково ототожнюють з розрядами, які є результатом класифікації слів на лексичному рівні. Отже, цей аспект іменникової діалектної морфології розглянути актуально.

Мета статті – подати класифікацію ЛГР, що може бути використана в діалектологічних розвідках, застосувати її для опису ЛГР граматичної системи української південнобессарабської говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.

Джерелами дослідження стали діалектні тексти (переважно наративи, зрідка – діалоги) обсягом 59 787 слововживань (10,5 а. а.), записані від носіїв говірки, а також матеріали „Атласу української мови” [АУМ].

Зауважимо, що в ЛГР слова зараховуємо за трьома критеріями: спільність семантики (референтної віднесеності), вияву граматичних категорій, словотвірних особливостей, однак найважливішим критерієм вважаємо граматичний. Розгляд окремих словотвірних ознак розрядів, ми переконані, доцільний тільки тому, що вони є маркерами ЛГР, а отже, й явищ граматики. Для опису ЛГР пропонуємо таку їхню класифікацію. На першому рівні – по відношенню до значень і форм граматичної категорії числа – поділяємо їх на обчислювані та необчислювані; на другому рівні

обчислювані (конкретні) – на власні й загальні назви (на підставі вияву категорії числа) та істоти й неістоти (на підставі вияву категорії роду й відмінка); необчислювані – на абстрактні, збірні та речовинні. У межах обчислюваних також виділяється ЛГР одиничних іменників.

Обчислювані іменники формально представлені корелятивними за числом формами (*каче^н'атко – каче^н'атка; в'іл – воли*); множинними (*бр'уки, постолі, дучки, свинки, Помазани, Парпапар'і*) та одинними (*Ізмаїл, Вилк'ї*).

Оніми, які представляють антропоніми (*М'іша, Гриша, Ол'а*), зооніми (*Ночка, Кукла, Роз'а*), топоніми (*Одеса, Черкаси, Вилк'ї*), гідроніми (*Дунай, Прут*), ойконіми (*Д'ісантне, Кар'ачк'ї, Галалешти*); назви свят (*Р'іздо, Пасха, Троїц'а, Меланки*), у говірці виявляють певні особливості в синтагматиці. Зокрема, апелятив, що супроводжує топонім, може не узгоджуватися з ним: *учиц'а у город^м К'іл'ї; робиў в по'олок Парпапар'і; служили тато у Румин'її у город Галаці; родилас'а в се'ло Ше'ученково*. Ця риса, як така, що властива наддунайським говорам, донині не була помічена. Хоча типове числове значення онімів – однина, форма може бути й множинною (*Помазани, Парпапар'і, у Танбунарах*). Антропоніми в говірці мають корелятивні форми й значення числа (*Гречко'с'їй – ц'їх Гречко'с'їйї; Саша – Са'ш'ї; Г'інча'к – Г'інча'ки*), а окремі топоніми – корелятивні форми, не властиві літературному стандарту (*Помазан – Помазани; Драгул'а – Драгул'ї*), останнє специфічне явище відзначали й інші дослідники говірок межиріччя Дністра та Дунаю [Дроздовський 1960: 14].

У межах назв істот виділяємо підрозряд назв осіб, якому властива низка особливостей вияву граматичного роду й співвідношення його з вираженою ним статтю. Розрізнення роду й статі в назв осіб у текстах реалізується лексично – протиставленням основ, яке підкріплене відповідними закінченнями (*х'лопец' – д'їучина, бат'ко – мати, д'їд – баба, брат – се'ст'ра*) та словотвірно (*су'с'їд – су'с'їд^мка*).

Назви осіб за професією чоловічої статі є переважно похідними від дієслів та іменників і мають у морфемному складі суфікси й суфіксоподібні сегменти, зафіксовані й у інших степових говірках [Нагін 1956, Муқан 1960, Пачева 2002]: -тел-' (*учител', прис'їдател'*), -ник - (-н'їк-) (*с'котник, п'лотн'їк, са'пожник*), -їст - (*гармон'їст, трактор'їст*), -ш'їк - (-ш'їк-) (<шчик) (*вал'ш'їк, вс'ївал'ш'їк, за'праўш'їк*), -чик - (*л'о^мчик, учо^мчик, виво^мчик*), -ух - (*кон'ух*), -ер - (-онер-) (*фура'жер, комбай'нер, м'їл'їц'їо'нер*), -їр - (*бри'а'д'їр*), -тор - (*осеме'натор, д'їр'ектор*), -ар - (-ар'-) (*с'тол'ар, токар, секре'тар*), -їк - (*механ'їк, електр'їк*), -к - (*ри'балка*), -ич - (*п'їд'пасич*), -ач - (*врач*). Назви осіб чоловічої статі за професією в текстах також є результатом складання основ, які в більшості випадків є усіченими (*заўгар, заўток, зоот'ехн'їк, глау'рач, заўхоз, пар'торг*), творяться шляхом конверсії (*участ'ковий, за'в'едуш'їй, їїздовий*).

Відзначимо, що ці назви осіб можуть уживатися як назви осіб жіночої статі, що виражається синтаксично (*зруш^и іком на комбайні робила; пішла работат' на ферму осем'єнатором / а тоді учо^мчиком трохи в бригаді*).

У назвах осіб чоловічого роду за національністю зафіксовано афікси - *ец'* - (*німець', українець', італ'їанец'*), - *ок* - (*турок*) та - *ин* - (*болгарин*); останній у мовленні діалектоносіїв часто опускається в Н. в. однини та інших формах парадигми, у яких у літературній мові він зберігається (*липован, молдован, болгар, арм'ан*).

Назви родичів зафіксовано з морфемами: - *ак* - (*своїак*), - *ник* - (- *нік* -) (*хре^шченик, роцтв'єн'ік*). На назви осіб чоловічої статі, що є обрядовими номенами, указує суфікс - *ин* - (*бо^шйарин*) та - *тел'* - (*св'ід'ет'ел'*); унаслідок конверсії постали назви *молодий, хре^шчений*.

Зменшувально-пестливі назви осіб чоловічої статі мають суфікси - *ушк* - (*Кирушка, д'едушка*), - *ик* - (- *ік* -) (*Павл'ік, Валик, хлопчик, чортик*), - *ішк* - (*парн'ішка*), - *очк* - (*Вовочка*), - *ок* - (*Валичок, синок, внучок*). Панібратське ставлення передають афікс - *к* - (*Ван'ка, Ромка, Ал'єж^{ка}, С'ір'ож^{ка}, д'ад'ка*) та суфікси - *ох* - (*Тимоха*), - *ух* - (*братуха*).

Чоловічі імена по батькові зафіксовано з суфіксами - *ич* - (- *іч* -), - *ович* - (- *ов'іч* -), - *айіч* -: *Степанович, Іванов'іч, Миколайіч, Григорич*.

Особи жіночої статі творяться насамперед від осіб чоловічої статі, зокрема, флексією - *а* (*кум – ку^{ма}, сус'ід – сус'іда, о^шнук – о^шнука, бап'к'іст – бап'к'іста*) та суфіксом - *к* - (*внуч'ка, хаз'айка, сп'івунка*), хоча є й винятки. На найменування осіб жіночої статі вказує суфікс - *ниці* - з флексією - *а*, який постав унаслідок чергування з суфіксом на позначення чоловічої статі (- *ник* -): *роженниці'а, блудниці'а*.

Назви осіб жіночої статі за професією спостережено з суфіксом - *к* - (*в'чител'ка, пенс'іонерка, сви^нарка*), вони також творяться закінченням - *а* з чергуванням у суфіксі - *ник* - (*тел'атниці'а, колхозниці'а, помийниці'а*) та - *ш'ик* - (*уборш'иці'а, кладоу'ш'иці'а*) й афіксами - *их* - (- *іх* -) (*врач'іха, портн'іха, повариха*), - *ш* - (*д'іректорша, коре^спонденша*). Ці іменники є також результатом основоскладання (*мед^сестра*) та морфолого-синтаксичної деривації (*д'іжурна, д^зв'інова, передова*).

У морфемній структурі назв осіб жіночої статі за національністю наявний суфікс - *к* - (*йе^ррейка, українка, рос'їянка*).

Назви родичів жіночої статі зафіксовано з суфіксами - *ух* - (*мачуха, све^круха*) та - *к* - (*не^вістка*), а подібні назви, що є обрядовими номенами, – з суфіксом - *к* - (*св'ітилка, друж^{ка}*); окремі з них утворено внаслідок субстантивації прикметникових та діеприкетникових форм (*молода, хре^шчена*).

Зменшувально-пестливі назви осіб жіночої статі мають суфікси - *очк* - (- *є^чк* -) (*Лудочка, ж'іночка, доне^чка, сваше^чка*), - *уш* -

(Та^н'уша), - ушк - (ма^тушка, ба^бушка), - к - (пле^мен:ичка, д'і^учинка, Та^н'ушка). Відтінок зневажливості в ставленні до об'єкта номінації передає морфема - к - (Л'уд^мка, Ма^ринка, Мел^ланка, ма^мка, ба^бка).

Імена по батькові жінок зафіксовано з суфіксами - о^ўн - (Ки^рило^ўна, Си^ло^ўна, Си^доро^ўна, Я^ко^ўна) та - і^ўн - (Ма^рк'і^ўна, Ми^хайл'і^ўна, Ки^парис'і^ўна), спорадично - е^ўн - (Мо^йс'ей^еўна, Хва^д'ей^еўна).

За прізвиськом та за прізвиськом чоловіка антропоніми на позначення жінок утворено переважно суфіксом - их - (- іх -) (Га^луш^чиха, Сви^сти^ха, Ци^бул'^чиха, Бон^дарен^чиха), що властиво багатьом українським говіркам; зрідка серед назв цього типу зафіксовано похідні з афіксом - к - (Замор^н'ачка). Зауважимо, А. Муқан у наддунайських говірах відзначала малопродуктивність морфеми - их - у таких похідних [Муқан 1960: 168], проте діалектне мовлення й тексти, зокрема, свідчать про протилежне.

Серед назв осіб спостережено й іменники спільного роду, які синтаксично можуть виражати чоловічий або жіночий рід, а через нього й стать. Це іменники з флексією - а, що постає як окремий показник (сир^ота, ка^л'іка, со^пл'а, ско^тина), і разом з суфіксами - ак - (разб^о'йака, доб^р'ака), - иц' - (п'я^ниц'а), - ох - (чис^т'оха).

Розрізнення категорією роду статі в назвах тварин дещо складніше, ніж у назвах осіб. Воно відбувається насамперед лексично (мед^в'ід', в'іл, п'івен', к'ін', в'і^уц'а, ко^рова, ку^рка), хоча серед назв тварин є й такі, що не диференціюють стать назви чоловічого (па^вук) та жіночого роду (му^ха). Рідше – словотвірно – за допомогою суфікса - к - відбувається позначення жіночої статі (гу^ска, ка^чка). У творенні зменшувально-пестливих номенів тварин жіночого роду беруть участь суфікс - к - (ко^ро^ўка, ко^н'ачка, о^вечка, ри^б'ка, ко^машка) та формант - очк - (- е^чк -, - ичк -) (ку^рочка, гу^сочка, кач^е'чка, йа^гничка), а в назвах чоловічого роду зафіксовано суфікси - ок - (- к -) (би^чок), - чик - (ка^банчик), - ик - (зайчик). Зневажливе ставлення передається афіксом - ак - (ко^н'ака, ко^т'ака). У фольклорних текстах спостережено лексему чоловічої статі із зменшувально-пестливим суфіксом - ін'к - (зай^н'ка).

Функціонування розрядів істот та неістот у говірці має й специфіку, що стосується форм Зн.в. множини всіх типів відміни. Істоти, що позначають свійських тварин та птахів, у множині у Зн.в. мають переважно форми, які збігаються з Н.в., це архаїчне явище характерне для багатьох українських говірок [АУМ: т. 3: ч. 3: к. 41] (п'я^уки кормим; ку^ри со^вб'ірали; в'і^уц'і крадут'; хто ко^рови буде до^йт?). Випадки збігу форми Зн.в. множини цих іменників з Р.в. спорадичні. Активність форм типу па^{ст}и кон'і, ймовірно, зумовлюється бажанням мовців підкреслити значення „сукупності”, „великої кількості”, усунути атрибутивність, властиву Р. в., підсилити значення об'єктності.

Подібне спостережено й у назвах осіб за професією (*ми ходили на музики; найн'їмали музики; учит' ж'їнок на трактор'їсти; п'їшоў на л'ом'чики в'чиц'а*). Можливо, у говірці такі вислови є усталеними конструкціями подібно до літературних (*їти в партизани, вийти в люди*).

У назвах неїстот чоловічого роду зафіксовано 8 випадків уживання форм Зн.в. однини, що збігаються з Р.в. (*приб'їрайут' ганка; рота роз'авила; носа роз'биў; гет' поб'їу пал'ц'а*), це явище відзначали й щодо інших південнобессарабських говірок [Дроздовський 1962: 20], однак АУМ не передає подібні форми в аналізованій говірці (див. [АУМ: т. 3, ч. 2, к. 79]). Уважаємо, що вживання форм Р. в. однини в позиції Зн. в. у назвах неїстот, поширене в діалектах та літературній мові, зумовлено „впливом іменників, що позначають істот” [Безпояско 1993] й притаманною Зн. в. семантикою об'єктності як „несуб'єктності”, у плані протиставлення Зн. в. (як засобу вираження об'єкта) називному (як засобу вираження суб'єкта). У зв'язку з названими вище „відхиленнями”, що стосуються форм Зн. в. однини назв неїстот (*обмазували прич'їлка*) та Зн. в. множини назв істот (*пастї в'їц'ї*), може скластися враження, що категорія істот / неїстот у говірці виявляє тенденцію до стирання. Насправді це не так, оскільки в назв істот в однині Зн. в. чоловічого роду виступає насамперед форма, тотожна Р. в. (*од'али сина зам'їж; ковал'ера майу*), хоча при прийменниковому вживанні зафіксовано окремі відхилення від цієї закономірності (*їесл'ї їа бе^uру за перву д'руж^uку і за первий бо^yїарин*), – а в переважній більшості назв неїстот форма Зн. в. однини збігається з Н. в. (*сидит' та мїач кїда; кут'у варили / узвар варили*); Зн.в. множини назв неїстот регулярно збігається з Н.в. (*ви ше мамїни пирож^uки не^uповїмар'ували; а ми прийїшли / Йїван / баба і їа / копали бур'аки*), проте спостережено й одинично збіг форм множини Зн. в. з Р. в. (*отакїх букет'їў нам цв'їт'їў при'воз'ат'*). Зазначимо, що при аналізі назв істот / неїстот необхідно брати до уваги й об'єктивне семантико-функціональне змішування та взаємодію Р.в. та Зн.в., властиві українським говіркам [Пачева 2002: 11], пор.: *брат' картошки / бур'ака / моркви на борич'*.

Диференціація розрядів назв осіб / неосіб пов'язана і з формою Кл. в., яку мають у говірці лише субстантиви чоловічого й жіночого роду, що позначають осіб (*мамо, дочко, д'їду*).

Розрізнення назв істот і неїстот в іменників чоловічого та середнього роду, на думку деяких мовознавців [Плющ 2002], виявляється частково й у формах Д.в. та М.в. однини, а саме – у зазначених формах іменників, що належать до розряду назв істот, перевага надається флексії - *овї* / - *евї*, у назвах неїстот, зазвичай, наявна флексія - *у*. Спостережено відсутність розрядорозрізнявальної властивості конкуруючих флексій - *у* і - *овї* / - *евї* в говірці, активність закінчень - *овї* й - *евї* [Делюсто 2006: 82].

Сингулятивні іменники як підрозряд обчислюваних у говірці утворено від речовинних за допомогою суфікса -ин - (-ін-) (*це^uглина, хл^l'біна, картоп^lлина, дере^uвина, папуш^lойна*).

Необчислювані іменники (абстрактні, збірні, речовинні) не мають семантичного протиставлення за числом, а через це в більшості випадків і формального.

Абстрактні іменники переважно похідні від прикметників та дієслів, хоча є й похідні від іменників та синхронно немотивовані. Серед них одинними є такі, що містять суфікси та суфіксоподібні сегменти: -іс'т' - (-ос'т'-) (*рад'іс'т', стар'іс'т', молодос'т', халатнос'т'*), -н: - (с'ватан':а; в'ін'чан':а), -от - (см'іхота, простота, красота, чисто^lта) та -от - + -ишч - (красотишче); -ств - (-цтв-) (*бол'шинство, багацтво, д'ецтво, сирощтво*), -ок - (пор'адок, достаток), -ізм - (комун'ізм), -ин - (глиби^lна, виши^lна, шири^lна) -ен'ій - (випроважен'іє, заявл'ен'іє, напраул'ен'іє, давл'ен'іє), -н'ій - (вн'іман'іє, прогр'іван'іє). Останні два суфікси маркують лексичні запозичення з російської мови, що набули поширення в мовленні носіїв говірки. Множинні абстрактні іменники з обрядовим значенням зафіксовано з суфіксом -ин - (ви^lводи^lни, хре^uст'ини, імен'ини). Спостережено форми множини абстрактних іменників, що передають нечислові значення (*зароботки, пор'адки, бол'і*), а також поодинокі випадки функціонування форм множини, які в літературній мові належать до одинних (*на оц'іх транспор'тах; оц'і гул'ні*).

Збірні іменники, яким властива семантика нерозчленованої сукупної множинності, у діалектному мовленні мають одинні форми; це похідні, утворені суфіксальними морфемами -от - (б'ідно^lта), -аж - (-ож-) (*мол^lод'аж, мол^lод'ож^u*) та флексією -а (*р'ідн'а*). Особливістю синтагматики збірних іменників, а також деяких з тих, що мають семантику сукупності, є узгодження з дієслівним присудком у формі множини (*не^u слухайуц'а мол^lод'ож; потан'ц'ували мол^lод'ож*). Такі синтаксичні конструкції логічного узгодження присудка в множині „з іменниками збірного значення” фіксував у нижньонаддністрянських говірках Й. Дзендзелівський [Дзендзелівський 1952: 12]; відомі вони й іншим українським говорам [Павлюк 2003; Пелих 1952], хоча й належать до периферії граматичної структури й окремих говірок, і діалектної мови загалом.

Речовинні іменники мають одинні й множинні форми. Більшість таких субстантивів – немотивовані слова (*ма^lкуха, хл^lпок, сол'ара, с'іно, др^lова, во^lда, лап^lша, макарони, ви^lно, пив^lо, вол^lос*); похідні серед них творяться за допомогою суфіксів -ив - (*топливо, паливо*), -ос'т' - (*лакос'т'і*), -ин - (*парусина*), -ец' - (*холодец'*), -от - (*кислота*), -к - (*вод'ка*), -ен' - та -ен'к - (*печен'а, печен'ка, солоден'ка*), -ак - (*капусн'ак*); до іменників цього розряду належать конверсиви (*морозе^uне, придане*). Серед речовинних іменників багато тих, що

мають семантику сукупності, частина з них зберігає колишній суфікс -j - (*шт'рамп'їа, клоч'їа, см'їт':а, лах'м'їт':а*). Особливістю функціонування речовинних іменників є набуття деякими з них числових корелятивних форм (*о'цими х'їм'їями; ас'вал'ти; у'с'їми п'риданими*). Корелятивні форми речовинних іменників у говірках центральнополісько-середньонаддніпрянської суміжності фіксувала й Л. Рябець: *варен'а – варен'їу* [Рябець 1999: 11]. У мовленні діалектоносіїв активно вживаються зменшувально-пестливі форми цих іменників, зокрема назв їжі (*борич'їк, мака'рончики, картопел'ка, сметанка, молоч'ко, лап'шич'ка, вишквароч'ки*).

У Р.в. однини речовинних іменників II відміни чоловічого роду перевага надається флексії -у (*чайу вип'їем / соку; в'їз'му / суну; робили с'сахар'у*), форми із закінченням -а спорадичні (*вугл'а'купил*).

Спостережено в говірці омонімію розрядів чи семантичну варіантність, яка може вказувати на ситуативну належність лексеми до різних розрядів: *їнт'ер'есувалис'а вишиу'коюу* (абстрактний); *а вишиу'ка поли^{el}'нала* (речовинний).

Як бачимо, опис ЛГР розширює відомості про граматичну систему говірки, тому запропонована класифікація ЛГР має бути застосована при дослідженні граматики українського діалектного мовлення.

Література

- АУМ** – Атлас української мови : в 3 т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі / ред. тому І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с.; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / ред. тому Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі / ред. тому А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 2001. – 266 с.; **Безпояско 1993** – Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підручник / Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.; **Делюсто 2006** – Делюсто М. С. Флексії -ові, -еві в іменниковій словозміні степової говірки Наддунав'я / М. С. Делюсто // Наук. вісн. Ізмаїл. держ. гуманіт. ун-ту. – Ізмаїл, 2006. – Вип. 21. – С. 77 – 82; **Дзензелевский 1952** – Дзензелевский И. А. Украинские говоры Нижнего Поднестровья : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 661 „Языки народов СССР (украинский язык)” / И. А. Дзензелевский. – Одесса, 1952. – 15 с.; **Дроздовский 1962** – Дроздовский В. П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 661 „Языки народов СССР (украинский язык)” / В. П. Дроздовский. – Киев, 1962. – 27 с.; **Могила 1960** – Могила А. П. Словозіна в говірках середньої Черкащини / А. П. Могила

// Середньонадніпрянські говори. – К., 1960. – С. 44 – 64; **Муқан 1961** – Муқан А. М. Словотвір українських наддунайських говірок / А. М. Муқан // Праці Х респ. діалектол. наради. – К., 1961. – С. 156 – 168; **Нагин 1956** – Нагин Я. Д. Говоры Каховского и соседних районов Херсонской области : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 661 „Языки народов СССР (украинский язык)” / Я. Д. Нагин. – Киев, 1956. – 17 с.; **Пелих 1961** – Пелих Г. Ф. Деякі синтаксичні особливості надбузьких говірок на Первомайщині / Г. Ф. Пелих // Праці Х Респ. діалектол. наради. – К., 1961. – С. 176 – 184; **Павлюк 1969** – Павлюк М. С. Словозміна іменників в українських говірках Румунської Добруджі / М. С. Павлюк, І. К. Робчук // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 140 – 152; **Павлюк 2003** – Павлюк М. Українські говори Румунії. Діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон – Л. – Нью-Йорк – Торонто : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – XVI, 784 с.; **Плющ 2002** – Плющ М. Я. Українська мова. Довідник / М. Я. Плющ, Н. Я. Грипас. – вид. перероб. і доп. – К. : Освіта, 2002. – 255 с.; **Рябець 1999** – Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. Рябець. – К., 1999. – 17 с.; **Черкес 1994** – Черкес Н. Д. Категорія збірності у говорах Карпатського регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Українська мова” / Н. Д. Черкес. – Л., 1994. – 24 с.

Делюсто М. С. Лексико-граматичні розряди іменника в українській південнобессарабській говірці

Статтю присвячено проблемі опису лексико-граматичних розрядів діалектного іменника. Авторка пропонує класифікувати ЛГР по відношенню до граматичної категорії числа й застосовує таку класифікацію для вивчення ЛГР іменника української південнобессарабської говірки.

Ключові слова: говірка, діалектний текст, діалектна морфологія, іменник, лексико-граматичний розряд.

Делюсто М. С. Лексико-грамматические разряды имени существительного в украинском южнобессарабском говоре

Статья посвящена проблеме исследования лексико-грамматических разрядов диалектного имени существительного. Автор предлагает классифицировать ЛГР по отношению к грамматической категории числа и применяет эту классификацию для изучения ЛГР имени существительного украинского южнобессарабского говора.

Ключевые слова: говор, диалектний текст, діалектна морфологія, імя существительное, лексико-грамматический разряд.

Delyusto M. S. Lexico-grammatical word classes of the Ukrainian Southbessarabian dialect

The article deals with a description of the lexico-grammatical word classes of an individual Ukrainian dialect based on the dialectal texts. The author devises and employs the classification of this morphological phenomenon which can be a source of a further research focusing on dialectal peculiarities of noun.

Key words: dialect, dialectal text, dialectal morphology, noun, lexico-grammatical word classes.

Г. С. Кобирина (Київ)

УДК 811.161.2:81'282.36

АКЦЕНТУАЦІЯ ПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ А-ОСНОВ У ГОВІРЦІ СЕЛА БІТЛЯ ТУРКІВСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Бойківська говірка села Бітля Турківського району Львівської області є давньою. Першу письмову згадку в архівних документах про це село зафіксовано 1565 р. [Історія міст...1968: 877].

Село розташоване за 37 км на південний захід від районного центру м. Турки і за 16 км від залізничної станції Сянки лінії Самбір – Ужгород. Село розкинулося над р. Гнилою на північний схід від с. Убля, говірку якого описав О. Брох [Брох 1899].

Говірка села неодноразово була об'єктом лінгвістичного дослідження. І. Свенціцький присвятив цій говірці спеціальну студію „Бойківський говір села Бітля” [Свенціцький 1913]; пізніше цю говірку вивчали Т. Возний, І. Ощипко, І. Ковалик; частково – С. Рабій-Карпинська, В. Черняк, З. Булик, М. Зубрицька, Н. Хібеба та ін. Говірку представлено в лексикографічних („Словник бойківських говірок” М. Онишкевича) та лінгвогеографічних дослідженнях („Атлас української мови”, „Atlas gwar bojkowski” за ред. Я. Рігера).

У зазначених працях відображено й принагідну фіксацію наголошування слів, однак ґрунтовного аналізу акцентної системи певного граматичного класу не було здійснено, адже кожна частина мови має свої закономірності, тенденції в наголошуванні.

Мета нашого дослідження – виявити ознаки, властиві сучасній акцентній системі похідних іменників у бойківській говірці. У статті сконцентровано увагу на наголошуванні префіксальних іменників а-основ у синхронії, оскільки акцентуація непохідних іменників жін. роду говірки с. Бітля Турківського району – синхронний опис акцентних типів непохідних іменників та діахронний розгляд акцентних типів як рефлексів праслов'янських парадигм – уже була об'єктом нашого дослідження [Кобирина 2003].

Джерельною базою дослідження послуговували власні польові записи монологічного спонтанного мовлення, здійснені в говірці с. Бітля Турківського р-ну Львівської області впродовж 1996 – 2000 рр.; залучено також свідчення АУМ, „Atlasu gwar bojkowskich” за ред. Я. Пігера, „Словника бойківських говірок” М. Онишкевича, матеріали дескриптивних досліджень.

Акцентуацію префіксальних іменників а-основ досліджено: а) у префіксально-безсуфіксних утвореннях; б) префіксально-суфіксальних утвореннях. Водночас звернено увагу на наголошування зазначених іменників у формі Н. відм. мн. та проаналізовано дію тенденції до перенесення наголосу на флексію в множині, яка властива українській мові та її говіркам. Для зіставлення сучасних акцентних типів з давніми типами наголошування використано дослідження з історичної акцентології, зокрема, праці Л. Булаховського, В. Скляренка.

Префіксально-безсуфіксні іменники а-основ

У говірці с. Бітля префіксально-безсуфіксні іменники а-основ функціонують з кореневонаголошеним типом: *за¹бава¹*, *за¹міна*, *роз¹міна*, *зас¹тава*, *зас¹тола*, *приб¹луда* та префіксальним: *за¹города*, *зас¹кала*, *при¹слона* та ін. Не зафіксовано жодного префіксально-безсуфіксного іменника а-основ з флективним акцентним типом. Це закономірне явище, оскільки, як свідчить дослідження В. Скляренка, який системно проаналізував найдавніші українські акцентовані пам'ятки, „у давній українській мові безсуфіксні іменники а-основ могли мати наголос лише або на префіксі, або на корені, тобто не могли його мати на флексії” [Скляренко 1969: 87]. Водночас зауважимо, що на українському ґрунті в акцентуації префіксальних безсуфіксних іменників а-основ існує тенденція до переміщення наголосу з префікса на корінь [Скляренко 1969: 86 – 95]. Отже, префіксально-безсуфіксні іменники а-основ з наголошеним префіксом у говірці зберігають давній наголос, водночас не дослідженим залишається питання кількісної характеристики таких іменників.

Зазначені іменники, які вдалося зафіксувати у формі Н. відм. мн., зберігають наголос вихідної форми – Н. відм. одн.: *за¹бави*, *зас¹тави*, *зас¹толи*, *приб¹луди*.

Префіксально-суфіксальні утворення

Суф. -к(а). Префіксальні іменники із суф. -к(а) в досліджуваній говірці функціонують здебільшого з наголосом на префіксі: *за¹давка* 'ангіна', *за¹гартка* 'одяг', *за¹волока* 'зайда', *за¹ви^етка*, *за¹паска*, *за¹ти^енка* 'фартух', *за¹пл'ітка* 'стрічка до кіс', *за¹пйіток* 'каблук', *по¹душка*, *пе¹реп'ічка*; деякі іменники – з наголосом на корені: *по¹душка*,

¹ Слова подаємо спрощеною фонетичною транскрипцією.

прис¹тавка, роз¹думка, за¹гурка 'розвага'. Префіксальних іменників із суф. -к(а) з наголосом на флексії не зафіксовано.

Іменники з наголосом на префіксові в досліджуваній говірці зберігають більш давній тип наголошування, оскільки в українській мові у префіксальних іменниках із суф. -к(а), так само як і в безсуфіксно-префіксальних іменниках а-основ, діє тенденція до перенесення наголосу з префікса на корінь [Скляренко 1969: 95]. Зазначимо, що іменник *подушка* зафіксовано як з префіксальним наголошуванням ¹подушка, так і з кореневим по¹душка, що свідчить про незавершену дію зазначеної вище тенденції.

Більшість зазначених іменників у формі Н. відм. мн. зберігають наголос вихідної форми – Н. відм. одн.: ¹загартки, ¹заволоки, ¹зави^етки, ¹зайітки, пе^уреп^ічки. Водночас у деяких іменниках зафіксовано хитання наголосу: ¹запаски і ¹запас^кки, ¹зани^енки і ¹зани^ен^кки, ¹запл^ітки і ¹запл^іт^кки, ¹подушки і ¹подуш^кки, що свідчить про те, що ці іменники зазнають дії тенденції до переміщення наголосу на закінчення у формі Н. відм. мн.

Акцентуація суфіксальних іменників а-основ

Суфікс -ом(а). Абстрактні іменники із суф. -ом(а) у говірці с. Бітля зафіксовано із суфіксальним: *гри^езота*, *ди^евота* 'диво', *прос^тота*; та флективним наголосом: *глуно^та*, *чисто^та* 'гарна погода', *т^існо^та* 'злидні'.

В українській лінгвістиці немає єдиної думки щодо питання, який із типів є давнім: Л. Булаховський вважав наголос на суфіксові давнім, а флективний, на думку мовознавця, поширився під впливом російської мови [Булаховский 1955: 47]; В. Скляренко внаслідок ґрунтовного аналізу свідчень давніх українських пам'яток та фактів інших слов'янських мов робить висновок, що давнім є наголос на флексії [Скляренко 1969: 104].

Суфікс -ин(а). У говірці с. Бітля іменники із суф. -ин(а) мають флективний наголос: *р^івни^ена*, *пташи^ена*, *нови^ена*, *чужи^ена*, *дружи^ена* (у піснях), *тани^на* 'дешевизна'; суфіксальний: *садо^вина*, *городо^вина*, *ви^ешина*, *худо^бина*, *бат^арина*, *дош^чина*, *тайст^рина* 'рюкзак'; кореневий: *ве^ртепина* 'непрохідний яр у горах', *го^роши^ена*.

Л. Булаховський вважав, що в східнослов'янських мовах абстрактні іменники на -ина з кінцевим наголосом зберігають давнє місце наголосу [Булаховский 1955: 113].

В іменниках *новина*, *садовина* наголос хитається, пор.: флективний *нови^на*, *садови^на* та суфіксальний парокситонний *но^вина*, *садо^вина*; у пісенному мовленні відзначено переміщення наголосу на суфікс в іменнику *д^іїучина-д^іїучина*, на закінчення в іменнику *дру^жина-дружи^ена*.

Суфікс -иц(я). У сучасній говірці с. Бітля переважна більшість іменників із суфіксом -иц(я) функціонує з наголосом на корені: *б^лискавиц^яа*, *ко^билиц^яа*, *ко^убиц^яа* 'колода для рубання дров',

ме^uт'іл'ни^eц'а, с'лужни^eц'а, с'підни^eц'а, цу^kкери^eц'а, о^rани^eц'а 'поле, яке треба орати' та ін.

Історичні зміни в акцентуації іменників із суфіксом **-иц(я)** в українській мові „відбувалися в межах основи, причому наголос переміщався з кореня на суфікс” [Скляренко 1969: 131].

Окремі іменники із суфіксом **-иц(я)** в говірці отримали флексивний наголос у множині: кри^eни^eц'и, спідни^eц'и, служни^eц'и; водночас функціонують іменники і з наголосом на корені: ко^bбили^eц'и, ко^uйби^eц'и 'колода для рубання дров', ме^uт'іл'ни^eц'и.

Суфікс **-изни(а)**. Іменники із суфіксом **-изни(а)** на означення абстрактних іменників, що в загальнонародній мові утворюються за допомогою суфікса **-изн(а)**, функціонують з наголосом на суфіксові: віт^lчизни^eна, мате^uризни^eна.

Суфікс **-ох(а)**. Іменники із суфіксом **-ох(а)** функціонують з наголошеним суфіксом: пе^uс'ц'оха, сви^eк'роха, т'ітоха.

Зазначені іменники у формі Н. відм. мн. зберігають наголос вихідної форми – Н. відм. одн.: пе^uс'ц'охи, сви^eк'рохи, т'ітохи.

Суфікс **-уг(а)**. Іменники із суфіксом **-уг(а)** мають наголос на суфіксі: воло^lц'уга, зло^d'уга.

Іменники із суфіксом **-уг(а)** у формі Н. відм. мн. зберігають наголос вихідної форми – Н. відм. одн.: воло^lц'уги, зло^d'уги.

Суфікс **-к(а)**. Іменники із суфіксом **-к(а)** мають кореневий наголос: ба^lлачка, г'рушка, д'іука, друшка, жінка, миска, ра^pпачка 'жердина в огорожі', р'ічка, с'вашка, с'в'ічка, с'тешка, та^r'ілка, хустка та ін.

Іменники із суфіксом **-к(а)** у формі Н. відм. мн. функціонують у говірці з наголосом на флексії: балач^ки, груш^ки, д'іу^ки, друш^ки, жін^ки, мис^ки, рапач^ки, р'іч^ки, сваш^ки, св'іч^ки, сте^uш^ки, тар'іл^ки, хуст^ки.

Очевидним є те, що зафіксовані іменники з суфіксом **-к(а)** зазнали дії тенденції переносити наголос з кореня на флексію.

Отже, у говірці с. Бітля для похідних іменників а-основ характерний вільний, різномісний наголос, наголошеним може бути будь-яка морфема чи склад. Проілюстровані приклади свідчать, що префіксально-безсуфіксним та префіксально-суфіксальним, зокрема із суфіксом **-к(а)**, іменникам а-основ властивий префіксальний та кореневий акцентний тип; не зафіксовано жодного іменника цього типу з флексивним наголосом.

Суфіксальні іменники мають кореневе (іменники із суфіксами **-ин(а)**, **-иц(я)**, **-к(а)**), суфіксальне (іменники із суфіксами **-ом(а)**, **-ин(а)**, **-изни(а)**, **-ох(а)**, **-уг(а)**) та флексійне (іменники із суфіксами **-ом(а)**, **-ин(а)**) акцентування.

Зафіксовані іменники із суфіксом **-к(а)** та деякі з суф. **-иц(я)** у говірці с. Бітля внаслідок дії тенденції протиставляти акцентуацію відмінкових форм однини та множини функціонують з наголосом на флексії у формі Н. відм. мн. (Н. відм. одн. д'іука, с'підни^eц'и – Н. відм.

мн. *д'їу¹ки, сп'їдни^ец'ї*). Зазначені іменники ілюструють одну із диференційних функцій українського наголосу – лексико-граматичну – розрізнити граматичні форми Р. відм. одн. та Н. відм. мн. за допомогою наголосу (Р. відм. одн. *с'п'їдни^ец'ї* – Н. відм. мн. *сп'їдни^ец'ї*).

Водночас існують іменники, які не зазнали дії зазначеної вище тенденції і не переносять наголос на флексію у формі Н. відм. мн., зокрема, це префіксально-безсуфіксні іменники, іменники з суфіксами *-ох(а), -уг(а)*, більшість префіксальних іменників з суф. *-к(а)*, деякі іменники з суфіксом *-иц(я)*.

У деяких іменниках зафіксовано хитання наголосу: *запаски* і *запас'ки*, *запинки* і *запин'ки*, *запл'їтки* і *запл'їт'ки*, *подушки* і *подуш'ки*, що свідчить про незавершеність формування певного акцентного типу.

Література

Брох 1899 – Брох О. Угроське наречіє села Убли (Земплінського комітату) : монографія / О. Брох. – СПб., 1899. – 117 с.; **Булаховський 1955** – Булаховський Л. А. Очерки восточнославянського ударення / Л. А. Булаховський // Наук. зап. Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Т. XIV. – Вип. II. – 1955. – № 8. – С. 47; **Історія міст і сіл 1968** – Історія міст і сіл УРСР. Львівська область / ред. П. Т. Тронько. – К. : УРЕ, 1968. – 978 с.; **Кобириночка 2003** – Кобириночка Г. С. Акцентуація непохідних іменників жіночого роду говірки с. Бітля Турківського району Львівської області (динаміка історичних змін) / Г. С. Кобириночка // Діалектологічні студії. Мова в часі і просторі : зб. на пошану Дмитра Гринчишина. – Л., 2003. – № 1. – С. 222 – 237; **Скляренко 1969** – Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників а-основ : монографія / В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1969. – 148 с.; **Свенціцький 1913** – Свенціцький І. Бойківський говір села Бітля // ЗНТШ. – Л., 1913. – Т. 114, кн. 2. – С. 121.

Кобириночка Г. С. Акцентуація похідних іменників а-основ у говірці села Бітля Турківського району Львівської області

У статті проаналізовано акцентуацію похідних іменників а-основ у говірці села Бітля Турківського району Львівської області. Виявлено акцентні типи, які властиві похідним іменникам а-основ у синхронії. З'ясовано специфіку тенденції протиставляти акцентуацію відмінкових форм однини і множини в похідних іменниках а-основ.

Ключові слова: говірка, похідні іменники, наголос, акцентний тип.

Кобирилка Г. С. Акцентуация производных существительных а-основ у говоре села Битля Турковского района Львовской области

В статье представлено описание акцентуации производных существительных а-основ в говоре села Битля Турковского района Львовской области. Выделены в исследуемом говоре акцентные типы производных существительных а-основ в синхронии. Выяснена специфика тенденции акцентной оппозиции единственного и множественного числа производных существительных а-основ.

Ключевые слова: говор, производные существительные, ударение, акцентный тип.

Kobyrynka H. S. Accentuation of derivative nouns a-bases in local dialects of the village Bitlia of Turkey district of Lviv region

The autor analyzes the accentuation of derivative nouns a-bases in local dialects of the village Bitlia of Turkey district of Lviv region. The types of accentuation of derivative nouns a-bases are determined. The tendencion of accentuation opposition on case singulars and plurals forms of derivative nouns a-bases is established.

Key words: local dialects, derivative nouns, accent, type of accentuation.

Л. Я. Колеснік (Київ)

УДК 81'28'373.613

**АГЕНТИВИ В ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ
ЯК РЕЗУЛЬТАТ МІЖМОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
(на матеріалі „Словника буковинських говірок”)**

Назви осіб – велика номінативна група, яку широко представлено в „Словнику буковинських говірок”. Серед назв осіб дослідники виділяють п’ять основних лексико-семантичних груп (ЛСГ), як вони склалися впродовж тривалого часу й відтворені писемними пам’ятками: назви осіб за родом діяльності; назви осіб за національною й територіальною ознаками; назви осіб за соціальним і майновим станом, суспільно-політичним становищем; назви осіб за сімейними й родинними стосунками, свояцтвом; назви осіб за зовнішніми й внутрішніми властивостями [Кровицька 2002: 7]. ЛСГ агентивів містить назви виконавців дій – осіб чоловічої й жіночої статі за родом занять та професією. Постання й функціонування цих назв пов’язане з позамовними чинниками: економічним розвитком суспільства, процесами у виробничій сфері в окреслених історичних ситуаціях. Важливим екстралінгвальним чинником, який вплинув на розвиток насамперед лексики буковинських говірок, стало входження Буковини в різні епохи до складу неслов’янських держав – Молдавського князівства,

Австро-Угорської імперії, Румунії. Унаслідок домінування інших мов упродовж тривалого часу та міжмовної й міждіалектної взаємодії в буковинських говірках утворився шар запозиченої лексики, у якій сформувалися шари номінативних одиниць німецького, румунського та польського походження. Відбилися іншомовні впливи й на ЛСГ агентивів.

Хоча агентиви докладно досліджено в історичному аспекті [Кровицька 2002], однак у працях про лексику покутсько-буковинських говірок ці номінативні одиниці не розглядали, про їх походження маємо спорадичні зауваження. Тому метою нашої розвідки є аналіз тих ЛСГ агентивів у покутсько-буковинських говірках, які постали в діалектному мовленні як результат іншомовних впливів.

Аналіз іншомовних агентивів у буковинських говірках, здійснений на матеріалі „Словника буковинських говірок” (далі – СБГ), засвідчив наявність значної кількості запозичень з німецької, румунської та польської мов. Це зумовлено як економічними, торговельними, військовими, культурними, релігійними зв'язками, так і співжиттям, контактами різних етносів на терені Буковини. Нагадаємо, що з 1775 р. Буковина була приєднана до Австрії, інтенсивно розвивалися політичні й торговельні зв'язки з німецькими землями; з 1804 р. в краї запроваджено цехи [Федорак 2000: 34, 37], що відчутно вплинуло на поширення німецької лексики в українських говірках.

До німецьких запозичень належать: *мадіска* 'кравчиня'² < нім. *Modistin* 'модистка'; *цугинайдр* 'майстер, який робить заготовки взуття' < нім. *Schuhmacher* 'швець'; *цімерман* 'людина, що будує хати' < нім. *Zimmermann* 'теляр'; *махір* (*махер*, *махір*) 'маклер' < нім. *Mächer* 'виготовлювач, комбінатор'; *каноне'р* (*канонір*) 'артилерист' < нім. *Kanonier* 'артилерист'; *вахмістр* 'старший із унтер-офіцерських чинів у кавалерії й кінній артилерії' < нім. *Wachtmeister*; *ординанц* 'ординарець' < нім. *Ordonanz* 'вістовий; ординарець; зв'язковий'. Іншомовні лексеми на українському ґрунті набули специфічно українського оформлення, напр., лексеми *гайцир* 'кочегар' < нім. *Heizer* 'грубник; опалювач, кочегар'; *фаїрман* 'пожежник' < нім. *Féuerwehrmann* 'тс'. Окремі лексеми німецького походження зазнали первісної адаптації в польській мові, звідки потрапили в буковинські говірки, напр., *стельмах* (*име'льмах*) 'майстер, який робить вози, сани, колеса' < нім. *stellmacher*³, пор., пол. *Stelmach* 'колісник, каретник' [Karłowicz 5: 231; СПР: 623]; Лексема *стельмах* поширена в польських говірках *Stelmach* 'cies'la' [SH: 218], похідні назви є в українських говірках, які перебували в зоні

² Семантику й форму лексем подано відповідно до цитованих джерел.

³ Посередництво польської мови виявляється у втраті словотвірного німецького форманта: шт > ст.

польськомовного впливу, бойківських та надністрянських: *стельма́шка* 'ремесло стельмаха' [Онишкевич 2: 252], *стельма́ска* 'частина воза' [НРС: 245]; *фірман* 'людина, яка править кінним екіпажем, візник; той, хто доглядає коні та їздить ними, їздовий' < нім. *fuhrmann* 'візник', імовірно через польську мову < пол. *Furman* 'тс' потрапили в бойківські говірки лексеми: *фірман* 'тс' [Онишкевич 2: 331]; *ф́еіштурь*, *ф́еішторь* 'лісовий сторож, лісник' < нім. *Förster* 'лісник'; *р́емар*, *ру'мар* 'лимар, майстер, який виготовляє ремінну зброю' < нім. *Riemer* 'тс'. Запозичені номінативні одиниці, побутуючи в різних говірках, зазнають фонетичних і морфемних трансформацій, тим самим створюючи ряди формальних варіантів. Лексема *фру'зерь* 'майстер, що підстригає волосся, голить чоловіків, перукар' < нім. *Friseur* 'тс', імовірно, потрапила в буковинсько-покутські говірки через посередництво польської мови < пол. *Fryzjer* 'тс', *Fryzownik* 'тс', похідні назви поширені в польських говірках: *Fryzura* [Karłowicz 2: 32]; у буковинських говірках лексема функціонує у фонетичних варіантах: *фру'зирь*, *фру'йзерь*, *фру'йзирь*, *фр́ізирь*, *фру'зерь*, *фру'зер* [СБГ: 601]. Чимало агентивів, що сягають німецькомовних джерел, утворено за типовими для української мови моделями за допомогою українських формантів, напр., *татирі́ст* 'робітник пилорами' < нім. *Gatterführer* 'тс'.

За тривалого перебування Буковини й Галичини в складі Австро-Угорської імперії до буковинських говірок потрапили й запозичення з угорської мови, наприклад, агентив *гайду́к* зі значенням 'солдат, озброєний вартувий' < угор. *hajdú* 'гайдук, поліцай; посильний сільської управи' [ВРС: 168]; лексема *гайдук* поширена й у суміжних гуцульських говірках зі значенням 'озброєний сільський поліцай' [ГГ: 43] та в гуцульських говірках Закарпаття зі значенням 'угорська польова варта' [Піпаш: 36]. Запозичені агентиви міцно вкорінилися в буковинських говірках, деякі з них уже на час укладання СБГ не усвідомлювалися як запозичення. Про це свідчить той факт, що запозичена з угорської мови лексема *тереф́ерник* (угорське *terefere* є звуконаслідувальним утворенням зі значенням 'балаканина' [ВРС: 436]) має додатковий відтінок значення – 'гендіяр' [СБГ: 543]. Агентив *гендляр'р* 'людина, яка займається торгівлею' < нім. *Handelsmann* 'торговець, комерсант, купець'. Запозичення закріпилося в буковинських приказках: *за три купив, за три продав, аби гембель не стояв* [БГ: 377]⁴.

Кількісно найбільшою групою запозиченої агентивної лексики в покутсько-буковинських говірках є румунізми. На думку І. Робчука, уже з XI століття можна говорити про українсько-румунські мовні контакти. Румунізми почали активно проникати в українські діалекти з XIV – XVI століть, що посилювалося пізніше політичною залежністю

⁴ У буковинських говірках відбулася субститутивна зміна [д] – [б].

буковинських земель від Молдавського князівства, а потім румунською підлежністю до 1940 р. [Робчук 1999: 261]. Буковина етнографічно строката: на Північній Буковині українці співмешкають з румунами, молдаванами, німцями, євреями, поляками. Румуни є найчисленнішою національною меншиною на території краю, вони здавна живуть як у селах з корінним українським населенням, так і окремо, наприклад, у Глибоцькому, Новоселицькому, Сторожинецькому районах [Федорак 2000: 111]. Упродовж століть румуни й українці пов'язані між собою спільністю торговельних, економічних інтересів, однаковою господарською діяльністю, релігією, що сприяло інтенсивним міжмовним контактам. Взаємодія з румунською мовою була складною й не зводилася лише до переймання українськими говірками готової лексики, як *мóша* 'баба-повитуха, акушерка' < рум. *moáşa*; *рóтарь* 'людина, яка робить колеса' < рум. *rotar* 'колісник, стельмах, возороб', *гранічи'р*, *гранічёр* 'прикордонник' < рум. *grănicer* 'тс'; *пакáрь* 'рибалка' < рум. *peşcar* 'тс'; *подурáр* 'лісник' < рум. *pădurar* 'тс'; *примáрь* 'сільський староста, тепер зрідка голова сільради' < рум. *primár* 'примар, бургомістр, мер'; *чизмáрь* 'швець' < рум. *cizmár* 'тс'; *гап'át* 'наймит' < рум. *argat* 'тс'; *вакáрь* 'пастух корів, чередник' < рум. *văcár* 'тс'; *пáкорник* (*пáкурник*) 'продавець пакори' < рум. *păcurár* 'робітник, який добуває нафту'; *струн'áрь* 1. 'пастух, що жене вівці на струнгу (місце для доїння)'; 2. 'помічник пастуха, який пропускає овець через струнгу' < рум. *strungăr* 'тс'. Багато агентивів утворено в буковинських говірках від запозичених румунських основ, наприклад, *дóгарь* 'боднар' < рум. *doagă* 'клепка (бочки, діжки)'; *спузáр* 'пастух, в обов'язки якого входить підтримувати вогонь, заготовляти дрова, носити воду' < рум. *spuză* 'зола, попіл, присок'. Лексема *мольфáр* 'чаклун' у говірки, імовірно, прийшло з молдавської мови < молд. *молфэит* 'персонаж, каре молфэе' [ДД 3: 83]. Запозичені агентиви, у свою чергу, ставали основою для похідних утворень. Так, від лексеми *мольфáр* у діалектній мові утворився агентив з уточненням родової ознаки жіночого роду *мольфáрка* [СБГ: 298]. Ці номени поширені й у гуцульських говірках з тотожним значенням [ГГ: 125; ШН: 129]. Синонімом до слова *мольфáрка* є агентив *фабу́льница* 'жінка, яка лікує різними немедичними засобами, а також займається чаклунством' [СБГ: 574] (*фабу́ли* 'магічні дії та ворожіння; чаклунство' < рум. *fabulă* 'байка'), фонетичний варіант *фамульник* 'чаклун' поширений у бойківських говірках [Онишкевич 2: 328].

Агентиви, запозичені з румунської мови, стосуються найбільше суспільно-політичної сфери, ремісництва, тваринництва. Оскільки розведення овець – важлива галузь господарства, це зумовило появу вузької спеціалізації та своєїрідної ієрархії серед пастухів, окремих „пастуших” агентивів, напр., як опозиція старший пастух / молодший помічник виступають лексеми *бач* 'старший вівчар на полонині' < рум. *baci* 'старший чабан, що займається готуванням бринзи' [Ястремська

2008: 63] (агентив *бач* поширений і в бойківських говірках [Atlas 4: № 68]) та *струнгáрь* 'помічник пастуха, який пропускає овець через струнгу' [Ястремська 2008: 64]; диференціацію пастухів овець і корів відбивають назви *чабáн* 'пастух волів чи овець' та *вака́рь* 'пастух корів, чередник' [Ястремська 2008: 68]. У буковинських говірках лексеми з найширшим значенням 'пастух' утворюють синонімічний ряд із шести номенів, перші три з яких є запозиченнями з рум. мови: *чабáн* – *бач* – *вака́рь* – *коровник* – *стада́рь* – *ягнётник*. До пастуших агентивів належить і лексема *ва́лах* 'той, хто каструє худобу' [Ястремська 2008: 80].

Зауважимо, що міжмовна взаємодія не є одностороннім процесом. І. Робчук слушно зазначає, що „запозичення є результатом обопільних інтенсивних контактів між румунами й українцями у різних сферах, які відбувалися в минулому до сьогодні, на території Румунії та в українських регіонах, суміжних з румунською територією” [Робчук 1999: 6].

Своєрідним виявом культурного впливу грецької мови на українську є функціонування агентивів церковно-релігійної сфери, наприклад, лексеми *палама́р* 'служитель православної церкви, що допомагає священникові під час богослужіння, дячок, псаломщик, причетник' < грец. *парацонáрио* наглядач церкви' [ЕСУМ 4: 259]; *пітропiн* 'церковний староста' < грец. *éπιτροπος* 'церковний староста' [РНС: 775]; *да́скал* у значенні 'дяк' < грец. *δάσκαλος* 'учитель, викладач; майстер, педант, книжник' [РНС: 753]. Зрозумілою є мотивація збереження цієї назви в говірках: даскали, дяки були першими вчителями на селах. Імовірно, уже на українському ґрунті виділилася лексема *пітроп* із значенням 'член двадцятки', яка продовжує грецьке *éπιτροπος*, для позначення церковної посади, що пов'язано з активною участю віруючих у житті церковної громади. У значенні 'парафіяльний священник' у буковинському діалекті функціонує агентив *па́рох* < грец. *παροιχία* 'парафія' [ЕСУМ 4: 298]. Застарілим є номен *калу́гарька* (*калу́горька*, *калу́гарька*) 'черниця' < грец. *καλόγερος* 'монах' [РНС: 316]. Такі назви прийшли й поширилися під впливом християнської культури й церковнослов'янської мови.

Тісні тривалі зв'язки Галичини з Польщею та сусідство Буковини з Галичиною зумовили появу в покутсько-буковинських говірках агентивів польської генези: *жовнір* 'солдат, воїн' < пол. *żołnierz* [СПР: 833], цю лексему зафіксовано в польських говірках [Karłowicz 6: 447] та в суміжних з буковинськими гуцульських 'військовик, солдат' [ГГ: 71], похідні від цієї основи поширені в бойківських говірках: *жовнірь*, *жовнярь*, *жовнірейко*, *жовнірийко*, *жовніренько*, *жовняренько*, *жовнярчик* 'іст. жовнір' [Онишкевич 1: 253]; *циру́лик* 'перукар' < пол. *cyrulik* 'тс' як застарілу назву зафіксовано в гуцульських говірках [ГГ: 207]; *жандáрь* (*шандáрь*, *шандáр*) < пол. *żandarm* [Karłowicz II 6: 434],

сéндзя, сéндзьо 'суддя' < пол. *sędzia* 'тс' [Karłowicz 5: 116]; *номáрь* 'секретар сільської, волосної управи; нотаріус' < лат. *notārius* 'писар, секретар' [ЕСУМ 4: 141], що зберігся, імовірно, під впливом < пол. *notariusz* 'нотаріус'.

Польська мова й польські діалекти є посередником для запозичень з німецької мови: агентив *дротáрь* 'ремісник, який лагодив металевий посуд, виробляв і продавав вироби з дроту' через посередництво пол. діал. *drótarz drutarz*, 'мандрівний гурал, що лагодив начиння' < нім. *draht* 'дріт', відомий у давніх німецьких діалектах [Siatkowski 1996: 265], *дзигарма́йстер* 'годинникар' < нім. *seiger* 'годинник' [ЕСУМ 2: 59] з'явилася в буковинських говірках через польське посередництво: у польських говірках поширена лексема *дзыгарок* 'zegar s'cienny' [SH: 52], номени *дзыгарок, дзыгар* 'годинник' зафіксовано й у бойківських говірках [Онишкевич 1: 212]. Засвоєння в говірках супроводжується утворенням словотвірних варіантів, наприклад, як синоніми до слова *дзигарма́йстер* у буковинському діалекті функціонують лексеми *дзигарніст* (утворена суфіксальним способом), поширена також у суміжних гуцульських говірках [ГГ: 59], та *дзигарністий* (утворена способом субстантивації), цей номен функціонує з тотожним значенням у наддністрянських говірках [НРС: 108]. Запозичені слова в діалектній мові зазнають семантичних змін, зокрема в українських говірках лексема *стéльмах* розширила своє значення 'колісник' > 'столяр' [СБГ: 673].

Чимало агентивів зберігають сліди оформлення дериватів українськими формантами: *кагля'рь* 'сажотрус' < пол. *kahła, kachła* 'комин, отвір у комині' [Karłowicz 2: 289], фонетичний варіант *кагльєрь* 'тс' поширений у гуцульських говірках [ГГ: 88]; *трачка́рь* 'людина, що розпилює дошки на пилорамі' < пол. *tracz* 'тс' [Karłowicz 5: 414], *traczka* 'tartak' [SH: 239], назву *трач* 'тс' зафіксовано в західноволинських говірках, які теж є зоною польського мовного впливу [СЗГ 2: 207], синонімом до номена *трачка́рь* є агентив *тартáк* 'робітник, який розпилює дерево на дошки' < пол. *tartak* 'лісопильний завод', у значенні 'лісопильний завод' номен *тартак* поширений у наддністрянських [НРС: 250] та бойківських говірках [Atlas 5: № 259]; *гонта́рь* 'майстер крити дах гонтами' < пол. *gont, gonta* 'gontkamin zas' zna nieobrobione deski, z których 'szendzioly' wyrabiają [Karłowicz 2: 104]; *саніме́т* 'лікар' < пол. *sanitarjusz* 'posługacz szpitalny' [Karłowicz II 6: 29], у буковинських говірках зафіксовано похідні назви *саніме́тка, саніти'мка* [СБГ: 476], номен *санітит* військ. 'санітар' відомий у бойківських говірках [Онишкевич 2: 203]; агентиви *клярніст* 'музикант' < пол. *klarncista, skle(u)náрь* 'продавець' < пол. *sklep* 'крамниця' [SH: 210], у тотожному значенні номен *склепар* зафіксовано у бойківських [Онишкевич 2: 223] та гуцульських говірках [ГГ: 171].

Такі агентиви давно освоєні в буковинському діалекті, їхнє іншомовне походження зараз уже невідчутне для діалектоносіїв.

Свідченням такого засвоєння є те, що від запозичених лексем утворено похідні, наприклад, за родовою ознакою. Так, від лексеми *склепа́рь* < пол. *sklep* утворився агентив *склепа́рька* [СБГ: 495; ГГ: 171]. Польські агентивні запозичення-агентиви належать насамперед до побутової сфери.

Спільна радянська дійсність спричинила до того, що активізувалося використання росянізмів у буковинських говірках. Кількісно їх значно менше, ніж запозичень з інших мов: *плотник* 'тесляр', *животново́д* 'тваринник', *врач* 'лікар', *щитиво́д* 'рахівник', *сапо́жник* 'швець', *вісовици'к* 'вагар'. Такі запозичення функціонують паралельно з питомими словами: *врач* – *до́кторь*. Вплив російської мови відчутний і в словотворенні: агентиви *до́кторша*, *складовици'к* 'комірник' оформлені суфіксами російської мови.

Наявність запозичень розширює можливості синонімізації, пор.: *колесник* – *рота́рь* – *штэ́льмах* 'майстер, який робить колеса'; *сапо́жник* – *чізма́рь* 'швець'; *фри'зер* – *циру́лик* 'перукар', *гонта́рь* – *укрива́нник* 'майстер крити дах', *дві́рник* – *прима́р* 'сільський староста, тепер зрідка голова сільради', *склепа́рь* – *лавоши́ник* 'продавець', *тата́ріст* – *тата́к* – *трачка́рь* 'робітник пилорами', *маді́ска* – *шевки'ня* 'кравчиня'.

Отже, ЛСГ агентивів у покутсько-буковинських говірках різнопланова з погляду походження. Запозичені агентиви функціонують у різноманітних сферах життя, для них характерні значна фонетична та словотвірна варіантність і різний ступінь засвоєння. Сьогодні багато з названих агентивів належать до пасивної архаїчної лексики, оскільки зникли деякі реалії, а те, що колись було повсякденною працею, зрідка збереглося як раритет народних промыслів, напр., бондарство, гончарство, ткацтво. Наступні дослідження покутсько-буковинських говірок, зокрема агентивної лексики, дозволять удокладнити інформацію про їхній функціональний статус, просторову поведінку, виявити нові ряди агентивів, які функціонують у сучасних буковинських говірках.

Джерела

БГ – Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів / укл. Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. – Чернівці : Рута, 2006. – 383 с.; **ВРС** – Венгерско-русский словарь / сост. М. Г. Кахана; под. ред. К. Е. Майтинской. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1951. – 568 с.; **ГГ** – Гуцульські говірки : короткий слов. / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **ДД** – Дикционар диалекта. Волумул III. Л – П (Прас). – Кишинэу : Штиинца, 1986. – 252 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наук. думка. – Т. 2. – 1985. – 570 с; Т. 4. – 2003. – 656 с.; **НРС** – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.; **Онишкевич** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка,

1984. – Ч. 1 – 2; **Піпаш** – Жегуц І., Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті / відп. ред. Піпаш Ю. – Мюнхен, 2001. – 180 с.; **РНС** – Русско-новогреческий словарь. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 818 с.; **СБГ** – Словник буковинських говірок / ред. Н. В. Гуйванюк, К. М. Лук'янюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **СЗГ** – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1: А – Н. – 380 с.; **Atlas** – Atlas gwar Bojkowskich / pod kierunkiem Janusza Riegera. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Т. 4. – 1984. – 74 s.; Т. 5. – 1985. – 68 s.; **Karłowicz** – Karłowicz J. Słownik gwar polskich / Karłowicz Jan. – Kraków. – Т. 2: F – K. – 1901. – 552 s.; Т. 5: RSTS'T. – 1907. – 462 s.; **Karłowicz II** – Karłowicz J. Słownik języka Polkiego / Karłowicz Jan. – Т. 6: S. – Warszawa, 1900. – 688 s.; **SH** – Janów J. Słownik Huculski / oprac. Janusz Rieger. – Kraków : Wydawnictwo naukowe DWN, 2001. – 294 s.

Література

Кровицька 2002 – Кровицька О. В. Назви осіб в українській мовній традиції XVI –XVIII ст. : семантика і словотвір / Ольга Кровицька – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 213 с.; **Робчук 1999** – Робчук І. Студії і статті / Іван Робчук. – Бухарест : Мустанг, 1999. – 290 с.; **Федорак 2000** – Федорак В.Ф. Історія рідного краю / В. Ф. Федорак, Н. І. Черкач – Чернівці : Чернів. обл. наук.-метод. ін.-т післядиплом. освіти, 2000. – 176 с.; **Ястремська 2008** – Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Тетяна Ястремська. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 424 с.; **Siatkowski 1996** – Siatkowski Janusz. Slawismy z sufiksem –ař w dialektach niemieckich / Janusz Siatkowski // Symbolae slavisticae dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej/ Pod. red. Ewy Rzetelskiej-Feleszko. – Warszawa, 1996ю – S. 265 – 271.

Колеснік Л. Я. Агентиви в покутсько-буковинських говірках як результат міжмовної взаємодії (на матеріалі „Словника буковинських говірок”)

У статті проаналізовано агентивні назви в покутсько-буковинських говірках з погляду походження. Указано на позамовні чинники виникнення запозичень. Проведено паралелі між запозиченими назвами та ідеографічними сферами їх функціонування. Простежено зміни в семантичній структурі запозичених назв на ґрунті української діалектної мови.

Ключові слова: лексико-семантична група, агентив, міжмовна взаємодія, запозичення

Колесник Л. Я. Агентиви в покутско-буковинских говорах как результат межъязыкового взаимодействия (на материале „Словаря буковинских говоров”)

В статье проанализированы агентивные названия в покутско-буковинском говоре с точки зрения их происхождения. Указано на экстралингвальные факторы появления заимствований. Проведены параллели между заимствованиями и идеографическими сферами их функционирования. Представлено наблюдение над изменениями в семантической структуре заимствованных названий в украинском диалектном языке.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, агентив, межъязыковое взаимодействие, заимствование.

Kolesnik L. Ya. The names of subjects of professional activities in the Bukovina-Pokutia dialects as the results of interaction between languages (on the basis of „Glossary of Bukovina dialects”)

The names of subjects of professional activities in the Bukovina-Pokutia dialects according to it origin, nonlinguistic factors of rising of loan-words, parallels between loan-word and ideographycal spheres of it functioning, changes in the semantic structure of loan-words in the Ukrainian dialect language are examined in the article.

Key words: lexical-semantic group, the name of subject professional activities, interaction between languages, loan-word.

В. В. Лєснова (Луганськ)

УДК 811.161.2'28

СЕМАНТИКА ДІАЛЕКТНИХ ДІЄСЛІВ НЕГАТИВНОЇ ОЦІНКИ

Останнім часом діалектна лексикологія збагачується новими напрямками дослідження. Разом з вивченням структурної організації окремих тематичних груп лексики, визначенням ареалів побутування тих чи тих лексем, установленням генези говірок на лексичному рівні на часі діалектологічні студії, присвячені з'ясуванню специфіки реалізації в діалектному мовленні різноманітних семантичних категорій, зокрема й категорії оцінки.

Через вербальні емоційні оцінки відбувається відображення мовної особистості в лексико-семантичній системі. Оцінка є власне людською категорією, стосується людини й усього того, що якимось чином пов'язано з нею, зачіпає її фізичну, психічну й соціальну сутність [Шаховский 1998: 62].

Оцінка обумовлена суб'єктивними смаками, інтересами й поглядами (соціальними, етичними й естетичними) мовця, групи мовців,

якоїсь частини суспільства й лише стосовно них оцінне висловлювання можна розглядати як істинне або хибне. Оцінка більшою мірою виражає суб'єктивне ставлення до об'єкта, ніж його об'єктивні характеристики [Арутюнова 1980: 230].

Оцінні одиниці виконують не лише номінативну, але й експресивно-емоційну функцію в мові, на чому неодноразово наголошували дослідники [Стернин 1979; Шаховский 1998; Пазыч 1986 та ін.] О. Загоровська, зокрема зауважує, що „оцінка предмета людиною ґрунтується зазвичай на емоційному переживанні, тому поняття „оцінка” та „емоція” (почуття) не завжди можна розділити” [Загоровская 1984: 36]. Такої ж думки дотримується й Н. Бабич: „Оскільки категорія оцінності пов'язана з відображенням у мові окремих фрагментів концептуальної картини світу через призму власного „я”, цей компонент дуже часто супроводжується емоціями, почуттями” [Бабич 2005: 156]. І. Голубовська, розглядаючи оцінку як вербалізований результат кваліфікуючої діяльності емотивного та ціннісного компонентів колективної етнічної свідомості, наголошує, що „категорія оцінки нерозривно пов'язана не лише з категорією емоційності, а й з категорією експресивності” [Голубовська 2004: 51].

Мета пропонованої статті – дослідити семантику емоційно забарвлених дієслів, які виражають негативну оцінку, на матеріалі української діалектної мови.

До оцінних відносимо дієслова, у семантиці яких, окрім об'єктивної інформації про названу дію, наявна також думка мовців про відповідність чи невідповідність цієї дії вимогам, нормам, прийнятим у соціально-мовленнєвому колективі.

Матеріалом для дослідження є дієслова, зафіксовані в діалектних словниках. Методом суцільної вибірки з аналізованих лексикографічних праць було виписано дієслова, супроводжені позначкою *зневажливе* (усього 355 лексем з 11 словників, у яких репрезентовано лексику різних діалектів української мови).

Як ми вже зауважували у своїх попередніх дослідженнях [Леснова 2010], на сьогодні не вироблено єдиних підходів щодо подання в словниках, зокрема й діалектних, експресивної, емоційної та оцінної лексики; у лексикографічних джерелах відсутня уніфікована система ремарок, які вказують на приналежність діалектного слова до того чи того шару емоційно забарвленої лексики. Стосується це й аналізованих дієслів. Так, у Матеріалах до словника гуцульських говірок Ю. Піпаша та Б. Галаса з позначкою *зневажл.* зафіксовано дієслова *побевкати* 'накричати, налаяти' [Піпаш: 143], *побринзалати* 'поплакати' [Піпаш: 143], *похиріти* 'полежати, поспати' [Піпаш: 152]. Разом з тим, безпрефіксні дієслова недоконаного виду з аналогічною семантикою *бевкати*, *бринзалати*, *хиріти* у цьому ж джерелі подано без будь-яких ремарок [Піпаш: 11, 17, 179].

Серед проаналізованих дієслів найбільше репрезентантів зафіксовано для таких лексико-семантичних груп (ЛСГ): „Говорити, розмовляти” – 56 лексем, „Готувати або вживати їжу, напої” – 50 лексем, „Ходити, пересуватися в просторі” – 45 лексем. Розгалуженою є й група зневажливих дієслів, які характеризують поведінку людини, – 76 лексем. Проаналізуємо кожну з цих груп.

Говорити, розмовляти

Лише для поодиноких репрезентантів цієї ЛСГ у словниках подано тлумачення 'говорити' без будь-яких додаткових семантичних відтінків, наприклад: *дзєвкати* [Шило: 107], *кавкати* [ГГ: 88], *лялякати* [СЗПГ: 1, 297], *няргати* [Шило: 187], *фефетелити* [ГГ: 196], *терендіти* [СУССГ: 204]. Тут маємо справу з емотивною оцінкою, тобто оцінкою, яку мовець дає дії під впливом власного емоційного стану. На думку Т. Трипольської, „емоційний стан мовця робить його аксіологічну діяльність певною мірою „недбалою”: чим вища інтенсивність емоції, тим більш невизначеними, розпливчатими є підстави оцінки” [Трипольская 2000: 21].

У більшості випадків негативній оцінці діалектоносіїв підлягає:

- беззмістовне мовлення: *балабенити* [СЗПГ: 1, 8], *балаболить* [СГНН: 1, 60], *баландіти* [СЗПГ: 1, 8], *брацєти* [СЗПГ: 1, 31], *брєнькати* [СБукГ: 39], *дзяльохати*, *дзярамати* [СЗПГ: 1, 130], *квандіти* [СЗПГ: 1, 215], *терендіти* [СБукГ: 543];

- недоречне мовлення: *бєвкати* [СБукГ: 27], *льопотіти* [Піпаш: 96];

- невиразне мовлення: *бовкати* [СБукГ: 34], *жвандати* [СБукГ: 110], *зашваркотіти* [СБукГ: 148];

- занадто голосне мовлення, крик: *галакати* [СБукГ: 66], *гаракати* [ГГ: 43], *рикати* [Піпаш: 163], *тяркати* [СБукГ: 557], *цявкати* [СБукГ: 634];

- повторювання одного й того самого: *бєбати* [СПГ: 30], *галдичити* [СУССГ: 50], *квандіти* [СЗПГ: 1, 215];

- занадто довгі розмови: *талапати* [Шило: 249], *терендіти*, *тириндіти* [СБукГ, 543].

Інколи в словниковому тлумаченні поєднано кілька семантичних відтінків, наприклад, *алялякать* 'говорити довго, беззмістовно й надокучливо' [СГНН: 1, 49]. Зауважимо, що в цьому ж словнику наведено словотвірні варіанти з такою семантикою: *доалялякаться* 'добазікатися' [СГНН: 1, 279], *наалялякать* 'наговорити докучливих дурниць', *наалялякаться* 'виговоритися, верзучи дурниці' [СГНН: 2, 298].

Подеколи дієслова є полісемантичними, наприклад, властиве західнополіським говіркам *шелєпати* має три значення: 'говорити невиразно', 'базікати' та 'шелєстити' [СЗПГ: 2, 261]; зафіксоване в буковинських говірках *ньоркати* (фонетичні варіанти *ньоргати*,

нюргати, няркати) – два значення 'бубоніти, невиразно, надокучливо говорити' та 'постійно скиглити, набридливо просити щось' [СБУкГ: 343], а для дієслова *наперскотіти*, окрім зневажливого 'наговорити' зафіксовано також значення 'забризкати слиною' [ГГ: 130] та ін.

Міжговіркову паралель виявлено лише для однієї лексеми: дієслово *пащекувати* в гуцульських говірках зафіксовано зі значенням 'говорити недоброзичливо, сваритися' [Негрнич: 130], а в бойківських 'верещати, кричати, співати' [СБГ: 2, 46]. Зауважимо, що в словнику української мови це дієслово подано з позначкою розмовне і значенням 'говорити недоброзичливо, злосливо або пишномовно, беззмістовно, базікати, теревенити' [ВТССУМ: 895], що свідчить про розширення семантики аналізованого дієслова на діалектному ґрунті.

Готувати або вживати їжу, напої

Недбале ставлення до приготування їжі або надмірність у її вживанні завжди підлягали засудженню в народній етиці. Це підтверджує й розгалужений ряд діалектних дієслів, які в діалектних словниках зафіксовано з такою семантикою:

- готувати їжу недбало, нашвидкуруч тощо: *варгачіти* [ГГ: 33], *заталапати* [СБукГ: 143], *капарити* [СБукГ: 187]; *напардзьольювати* [СБукГ: 315], *спартожити* [СБукГ: 510], *токанити* [ГГ: 186], *тофланити* [Піпаш: 194]. Зауважимо, що конкретизатори не завжди наведено в словникових статтях, часто подано лише тлумачення 'готувати', хоча, вважаємо, що в будь-якому випадку зневажлива оцінка в цьому випадку передбачає якісь недоліки в зазначеному процесі. Імовірно, у цьому випадку відбувається й експресивне перетворення семантики дієслів, про яке говорив Й. Оссовецький, досліджуючи лексику російських народних говорів. Він, зокрема, зауважував, що „підвищена порівняно з письмовою формою експресія усного розмовного мовлення й особливо мовлення діалектного формує особливий фонд лексики, у якій емоційний заряд починає домінувати над логічним змістом” [Оссовецкий 1982: 38];

- готувати якусь конкретну страву: *зафляцкати* 'приготувати розчину для хліба, пирога тощо' [Негрнич: 77], *флецкати* 'пекти (пиріг, торт)' [Негрнич: 175];

- їсти жадібно: *хавкати* [Піпаш: 194], *укладати* [СГНН: 4, 156], *хламати* [ГГ: 201];

- пити жадібно: *жельювати* [СБукГ: 116];

- їсти неакуратно, плямкаючи губами: *лопати* [Негрнич: 107], *флявкати* [СБукГ: 595], *чамкати* [СБукГ: 636];

- їсти багато, переїдати: *вітаскувати* [СБукГ: 33], *натроцитис'и* [Піпаш: 114], *накуватися* [СБукГ: 378];

- пити багато, напиватися: *націджуватися* [СБукГ: 325], *обгольгатиси* [СБукГ: 345], *обжельоганитиси* [СБукГ: 347].

Зауважимо, що засудженню підлягає й темп уживання їжі, причому і повільний, і швидкий. Зафіксовано такі зневажливі дієслова із значенням 'їсти повільно': *валакувати* [СЗПГ: 1, 42], *мамлетити* [СБукГ: 276], *нямкати* [СБукГ: 342]; 'їсти (з'їсти) швидко': *спакувати* [СБукГ: 510], *тевкати* [Негрич: 167], *халасувати* [Негрич: 178].

У багатьох випадках словники фіксують зневажливо-оцінні дієслова із значенням 'їсти, з'їсти' або 'пити, випити' без додаткових семантичних відтінків. Так само, як й у випадку з номінацією процесу приготування їжі, вважаємо, що негативна оцінка тут зумовлена конкретною ситуацією. Як зазначає Л. Чернейко, „багатство й розмаїтість засобів вираження оцінок, особливо пейоративних, вступають у протиріччя з практичною відсутністю аргументації оцінки, мотивованості вибору аксіологічного знаку [...] Оцінні слова здатні надати будь-якій ситуації ту оцінку, яка є похідною від світогляду мовця або якимось зачіпає його інтереси” [Чернейко 1996: 43 – 49]. Так, із значенням 'їсти, з'їсти, з'їдати' зафіксовано дієслова: *зладовувати* [СБукГ: 167], *злуп'ювати* [СБукГ: 168], *крунькати* [СБукГ: 236], *стєвкати* [СБукГ: 520], *тимлєвити* [СБукГ: 545], *умекати* [СУССГ: 212]. Семантика 'пити, випити' з негативною конотацією властива таким діалектним дієсловам: *дудлити* [Негрич: 66], *саганити* [СБукГ: 473], *шарнути* [СБукГ: 658], *шмургунути* [СЗПГ: 2, 271].

Ходити, пересуватися в просторі

Так само, як і в попередніх ЛСГ, тут наявні дієслова, для яких у словниках не наведено розгорнутого тлумачення із зазначенням додаткових семантичних відтінків. Позначкою *зневажл.* супроводжено такі дієслова зі значенням 'іти': *тифурити* [СБукГ: 546], *турлюжитися* [СБукГ: 555], *шмірувати* [ГГ: 218]; 'прийти': *забленькати* [СБукГ: 122], *затечися* [СБГ: 1, 289], *приперти* [СЗПГ: 2, 88].

Найчастіше негативну конотацію мають дієслова зі значенням 'ходити без діла': *бейкатися* [СУССГ: 24], *блемкати*, *бленькати* [СБукГ: 33], *бомбатиси* [СБукГ: 36], *вандрувати* [СБукГ: 47], *клендати* [СЗПГ: 1, 225], *ландати* [СБукГ: 252], *шваньгати*, *швиндитиси* [СБукГ: 660], *шльондрати* [СБукГ: 668], *шнякатис* [СЗПГ: 2, 272].

Наявні також ряди негативно конотованих міжговіркових відповідників зі значеннями:

- 'іти, ходити повільно': *валанцатиси* [СБукГ: 46], *к'игатис'и*, *к'игнутис'и* [Піпаш: 77], *телембатиси* [СБукГ: 542], *турлибати* [Піпаш: 191];

- іти важко, соваючи або човгаючи ногами, шкутильгати: *торбонцати* [Піпаш: 194]; *хромультити* [Лєсюк: 124], *шльондрати* [СБукГ: 665], *шкрьондати* [Негрич: 188], *шмондати* [Негрич: 189].

Спорадично зафіксовано дієслова іншої семантики: *потектисі* 'піти без відома' [Негрич: 141], *талабувати* 'ступати, не зважаючи куди'

[СБукГ: 537], *фиркати, фукати* 'непомітно піти' [СБукГ: 588], *шмалити* 'швидко йти' [СБукГ: 668].

Дієслова, які характеризують поведінку людини

Негативної оцінки зазнають різноманітні дії людини, властиві їй як риси поведінки, характеру, неприйнятні в суспільстві, заперечувані його етичними нормами:

- 'сваритися': *варкатиси* [СБукГ: 47], *гіцкатиси* [СБукГ: 71], *копирчитиси* [СБукГ: 223];

- сердитися, розсердитися: *коляриться* [СГНН: 2, 194], *набундюжуватися* [СБукГ: 305], *розприняриться* [СГНН: 4, 34], *скапилюшитиси* [СБукГ: 492], *сконфузитиси* [СБукГ: 496], *сприщитиси* [СБукГ: 515], *фузатиси* [СБукГ: 604];

- 'чванитися, гонорувати': *викабелюватися* [СГНН: 1, 150], *виламуватися* [СГНН: 1, 153], *вихехелюватися* [СУССГ: 41], *гогошитиси* [СБукГ: 84], *джегоритиси* [СБукГ: 92], *пендритись* [СЗПГ: 2, 35], *перчітиси* [СБукГ: 408], *пирожитися* [СБукГ: 411];

- 'настирливо просити, канючити': *кавкати* [СБукГ: 180], *кандечить* [СГНН: 2, 146], *кенькати* [Негрич: 90], *клянчить* [СГНН: 2, 179], *хникати* [СЗПГ: 2, 230] та ін.

Найбільш розгалуженими є ряди міжговіркових відповідників, які характеризують недбале ставлення людини до праці загалом або до конкретних професійних дій: *бленькати* 'волочитися, ледарювати' [СБГ: 1, 58], *змаглювати* 'зробити недбало' [СБукГ: 90], *калягузити, капарити* 'недбало виконувати роботу' [ГГ: 90], *пецяти* 'т.с.' [СЗПГ: 2, 42], *вошкатися* 'повільно робити' [СУССГ: 47]; *злабудувати* 'будувати як-небудь' [СБукГ: 167], *нагрундзявать* 'написати що-небудь недбало, нашкрябати' [СПГ: 132], *пильгучити* 'перерізати що-небудь тупою пилою' [СЗПГ: 2, 45], *тилікати* 'погано грати на баяні чи скрипці' [Піпаш: 191], *скліпити* 'пошити як-небудь' [СБукГ: 495] та ін. Значна кількість репрезентантів аналізованих сем підтверджує здавна поширене в народній свідомості негативне ставлення до ледарювання, неробства, засудження непрофесійності.

Щодо дієслів з іншою негативно-оцінною семантикою зауважимо, що в деяких випадках зневажливого відтінку оцінки набувають цілком позитивні або нейтральні дії, що ще раз підтверджує вже висловлену тезу про ситуативність оцінки й розмитість її підстав. Так, з позначкою *зневажливе* в аналізованих словниках подано дієслова: *валанцати* 'водити' [СБукКГ: 46], *віплюндруватиси* 'нарядитися, причепуритися' [СБукГ: 58], *вряхатися* 'одягнутися' [СУССГ: 47], *наямлити* 'багато набрати' [СУССГ: 137], *патурити* 'розуміти' [СЗПГ: 2, 32], *поспирати* 'зібратися в одне місце' [СЗПГ: 2, 77], *тіскати* 'обніматися дівчину' [Негрич: 168], *фльоскатиси* 'купатися' [СБукГ: 595] та ін. Як зневажливі подано навіть деякі дієслова на позначення обрядових дій: *батакати* 'відправляти співану службу Богу' [Негрич: 21], *відкалатати*

‘віддзвонити під час похорону’ [ГГ: 37]. Безперечно негативне емоційно-оцінна семантика для кожного з цих дієслів зумовлена ситуацією або суб’єктивним ставленням мовця до позначуваної вербально дії. Отже, у наведених лексемах виражено суб’єктивну оцінку, яка, на думку Т. Королевої, більшою мірою характеризує не об’єкт. А суб’єкт оцінки, його сприйняття, думки, ставлення: „Об’єктивно наявний у природі розподіл об’єктів за ознаками їхньої внутрішньої організації й зовнішніх взаємозв’язків людина внаслідок відбиття крізь призму її свідомості трансформує, а найчастіше цілком замінює класифікацією за суб’єктивно-оцінною ознакою” [Королева 1989: 24].

Отже, у діалектному мовленні наявний розгалужений шар емоційно-оцінної лексики, до якої належать слова різних частин мови. Усі вони зосереджені навколо людини як центру оцінної діяльності й основного об’єкта і суб’єкта оцінки. Оцінці підлягає людина як особистість в її найрізноманітніших проявах, її поведінка, результати діяльності, соціальні контакти тощо. Семантична категорія оцінності тісно пов’язана з категоріями емоційності та експресивності. Підстави емотивної оцінки в діалектній лексиці часто є невизначеними, емоційний компонент може домінувати над логічним змістом, а оцінка набувати виразного ситуативного характеру.

Література

- Арутюнова 1980** – Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения / Н. Д. Арутюнова // Аспекты семантических исследований. – М. : Наука, 1980. – С. 156 – 249; **Бабич 2005** – Бабич Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія / Н. І. Бабич. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.; **Голубовська 2004** – Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія / І. О. Голубовська. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2004. – 284 с.; **Загоровская 1984** – Загоровская О. В. Экспрессивные и эмоционально-оценочные компоненты значения слова (к изучению оснований семантических процессов) / О. В. Загоровская, З. Е. Фомина // Семантические процессы в системе языка : межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 31 – 40; **Королева 1989** – Королева Т. М. Интонация модального в звучащей речи / Т. М. Королева. – К. – Одесса : Выша шк., 1989. – 147 с.; **Леснова 2010** – Леснова В. В. Іменники з негативно-оцінним значенням у діалектних словниках / Валентина Леснова // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Філологія. Мовознавство. – Вип. XXV – XXVI. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 102 – 105; **Оссовецкий 1982** – Оссовецкий И. А. Лексика современных русских народных говоров / И. А. Оссовецкий. – М. : Наука, 1982. – 200 с.; **Пазыч 1986** – Пазыч Н. В. Средства языковой номинации отрицательной оценки в современном английском языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд.

філол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Н. В. Пазыч. – Киев, 1986. – 23 с.; **Трипольская 2000** – Трипольская Т. А. Языковые механизмы эмоциональной и оценочной интерпретации действительности / Т. А. Трипольская // Проблемы интерпретационной лингвистики : межвуз. сб. науч. тр. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2000. – С. 14 – 27; **Стернин 1979** – Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 146 с.; **Чернейко 1996** – Чернейко Л. О. Порождение и восприятие межличностных оценок / Л. О. Чернейко // Филол. наук. – 1996. – № 6. – С. 42 – 53; **Шаховский 1998** – Шаховский В. И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации / В. И. Шаховский // Филол. науки. – 1998. – № 2. – С. 59 – 65.

Джерела та їх умовні скорочення

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2007. – 1736 с.; **ГГ** – Гуцульські говірки : короткий слов. / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **Лесюк** – Лесюк М. П. Из ковалівського лексикону // Мовний світ сучасного галицького села / М. П. Лесюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 85 – 128; **Негрич** – Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови / М. Негрич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – 224 с.; **Піпаш** – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.; **СБГ** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1 – 2; **СБукГ** – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **СГНН** – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4; **СЗПГ** – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – 2; **СПГ** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.; **СУССГ** – Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 234 с.; **Шило** – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – 288 с.

Леснова В. В. Семантика діалектних дієслів негативної оцінки

У статті проаналізовано семантику діалектних дієслів негативної оцінки, з'ясовано, що найбільше репрезентантів у діалектних словниках зафіксовано для лексико-семантичних груп „Говорити, розмовляти”, „Готувати або вживати їжу, напої”, „Ходити, пересуватися в просторі”, „Виявляти негативні риси характеру”. Наголошено, що семантична

категорія оцінності в діалектному мовленні тісно пов'язана з категоріями емоційності та експресивності. Установлено, що підстави емотивної оцінки в діалектній лексиці часто є невизначеними, а емоційний компонент може домінувати над логічним змістом.

Ключові слова: семантика, оцінка, оцінність, емоційність, експресивність.

Леснова В. В. Семантика диалектных глаголов отрицательной оценки

В статье проанализирована семантика диалектных глаголов негативной оценки, установлено, что наибольшее количество репрезентантов в диалектных словарях зафиксировано для лексико-семантических групп „Говорить, разговаривать”, „Готовить или употреблять еду, напитки”, „Ходить, передвигаться в пространстве”, „Проявлять отрицательные черты характера”. Подчеркнуто, что семантическая категория оценочности в диалектной речи тесно связана с категориями эмоциональности и экспрессивности. Установлено, что основания эмотивной оценки в диалектной лексике неопределенны, а эмоциональный компонент может доминировать над логическим содержанием.

Ключевые слова: семантика, оценка, оценочность, эмоциональность, экспрессивность.

Lesnova V. V. Semantics of dialectal verbs with negative evaluation

The article deals with the analysis of the semantics of dialectal verbs with negative evaluation. It has been found out that the biggest number of the representatives in dialectal dictionaries refer to the following lexico-semantic groups: “Speak, talk”, “Cook or eat food, drinks”, “Walk, move in space”, “Reveal a person’s negative features of character”. It has been stressed that the semantic category of evaluativeness in dialectal speech is closely connected with the categories of emotionality and expressivity. It has been proved that the bases of emotive evaluation in dialectal vocabulary are not determined while the emotional component can prevail over the logical content.

Key words: semantics, evaluation, evaluativeness, emotionality, expressivity.

М. В. Поістогова (Київ)

УДК 811.161.2

НАЗВИ РОСЛИН, ПОХІДНІ ВІД НАЗВ ЧАСОВИХ ПОНЯТЬ,
У СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

У східнополіських говірках численними є мотиваційні зв'язки похідних назв рослин із назвами різних тематичних груп. Свідчення реалізації таких асоціативних зв'язків у досліджуваних говірках див. [Поістогова 2001: 75 – 86; 2005: 194 – 207]. Базою похідних назв рослин можуть бути слова на позначення часу [Шамота 1985: 80 – 81]. Матеріал східнополіських говірок засвідчив активність творення флорономенів від назв на позначення часових понять – назви пір року, місяців, назви частин доби, народного календаря. Групу назв рослин, пов'язану з мотиваційною ознакою „час”, виділяють дослідники ботанічної лексики інших діалектів [Москаленко 1990: 159 – 160].

Мета цієї статті – проаналізувати назви рослин за моделями мотивації, у яких реалізовано відповідний мотив номінації; визначити семантичні зв'язки похідного й вихідного слова.

1. Група флорономенів, в основі яких лежить назва пори року.

1.1. Весна – *яр* > 'веснянка весняна, *Erophila verna* 'весн'аночка – 85⁵; 'фіалка запашна, *Viola odorata* 'хв'іалка весн'а'на – 116 (коментар інформатора: *цв'іте рано веснойу*); назви зумовлені часом цвітіння рослин; 'загальна назва весняних грибів' весн'анийе (*гриби*) – 39, 130, весн'анийе – 123, весн'ани – 41, весн'ани – 64, 68, 137, весн'ан'и – 120, весна'вийе – 54, в'ес'ен':ійе – 28, весн'анийе |зуби – 43, 44, висн'ани ~ – 59, росте навесн'и – 80, 104; назви мотивовані часом зростання грибів; 'сорт пшениці' весн'ана пше'ниці'а – 138, в'есн'ана пше'н'ица – 15, в'есн'анайа пше'н'ица – 10, весна'вайа пше'ница – 37, ~ пше'н'ица – 1, 71, в'есна'вайа пше'н'ица – 23, весна'ва пше'ница – 72, 82, весн'анка – 108, йара (пшениця) – 67, 69, 77 – 81, 85, 87, 89, 101 – 103, 105, 107, 108, 110 – 112, 114, 116 – 118, 120 – 126, 128 – 130, 134 – 136, 140 – 144, 147 – 156, 158 – 162, 166 – 173, йарайа – 46, 62, 93, 96, 113, 159, йара'ва – 3 – 5, 16, 17, 19, 27, 31, 36, 38, 40 – 42, 44, 45, 47, 48, 60, 65, 70, 73, 75, 76, 97, 100, йарава – 34, 83, йара'вайа – 2, 6 – 9, 11, 12, 14, 20 – 26, 32, 33, 35, 36, 52, 53, 55, 56, 59, 94, 95, йаро'ва – 49 – 51, 66 – 68, 77, 86, 91, 92, 104, 106, 109, 115, 127, 133, 146, 163 – 165, йаро'вайа – 90, йарушка – 124; 'сорт жита' йаре |жито – 88, 137, йарейе |жито – 28, йаро'в'ейе |жито – 35, йаро'ве |жито – 21, йара'войе |жито – 46, йарица – 13, 15, 71, 72 (інформатори коментують: |с'ійут' навесн'и); 'сорт ячменю' йаро'ви йачм'ін' – 109; 'сорт часнику' весн'а'ни (часник) – 42, 47, 64, 68, 76, 147, весн'аний – 111, 113, весн'ани – 13, 43, весне'ни – 17, весн'еви – 2,

⁵ Цифрами позначено населені пункти, список яких подано у кінці статті.

в^ес'ін':і – 54, йара^ви – 11, 26, 52, 65, 99, йара^в'і – 8, 12, йара^вой – 27, 70, йарий – 159, 169; 'сорт цибулі' в^{есн}'а^{на} (ци^{бул}'а) – 118, 138, 147, в^{есн}а^{вай}а – 37 (інформатори зазначають: в^{есн}ойу |с'йут'); 'сорт редиски' в^{есн}'а^{на} р^{ед}иска – 126, ~ р^{ед}истка – 116; 'сорт яблук' йара^{вий}е |яблока – 27; назви зумовлені часом досягання плодів – ранні яблука, редиска.

1.2. Осінь > 'сорт редьки (зимова кругла чорна)' р^{ед}'ка в |вусен' – 17; 'сорт цибулі' о^с'ін':а |цибул'а – 88; 'сорт кавуна' о^с'ін':і |кавун – 118; 'сорт дині' а^с'інавка – 93; мотивація назв пов'язана з часом досягання рослини чи плоду; 'загальна назва осінніх грибів' о^с'ін':і (гри^{би}) – 60, 68, 85, 87, 90 – 92, 110, 117, 120, 123, 130, 133, 134, 138, 139, 154, а^с'ін':і – 41, о^с'ін':и – 140, а^с'ін':и – 100, а^с'ін':ийе – 2, 3, 5, 9, 29, 35, 36, 39, 42, 43, 45, 54 – 56, 71, 74, 97, 99, о^с'ін':ийе – 132, а^с'ен':ийе – 7, 16, 18, 21, 22, 46, а^с'ін':і (зуби) – 59, а^с'ен':і – 20, у |восен' гри^{би} – 82, у |ву |исен' ~ – 100, в |вусен' |зуби – 17, в |вос'ен' |зуб'і – 26, в |ос н' |рас|тут' – 83, |рас|тут' у |ос'ен' – 55; 'білі гриби, *Boletus edulis*, які ростуть восени' а^с'ін':ийе (гриби) – 1, 5, 29, 38, а^с'ін':і – 5, 121, о^с'ін':ийе – 132, о^с'ін':і гри^б – 134, гри^б'і в |вос'ен' – 26; 'опеньок осінній справжній, *Armillaria mellea*' о^с'інки – 150; 'різновид гриба' о^с'ін:ик'і – 117 (інформатори зазначають: в^{ос}ени |рос|тут', б^{ер}ут'); у найменуваннях реалізовано мотиваційну ознаку „час зростання”; 'садовий різновид айстри степової, *Aster amellus*' а^с'ін':і |цве|ти – 41, о^с'ін:ик – 136; назви зумовлені тривалим часом цвітіння, до пізньої осені.

1.3. Зима > 'озима пшениця' о^зима (пшениця) – 61, 63, 66, 88, 89, 98, 103, 106, 108, 110, 111, 115, 116, 118 – 120, 123 – 126, 128, 129, 135, 136, 139, 142 – 144, 146 – 149, 151, 153 – 156, 158, 160 – 163, 165 – 173, о^з'іма – 50, 51, 67, 69, 77 – 80, 85 – 87, 90 – 92, 104, 105, 107, 109, 112, 113, 117, 127, 130, 134, 150, 152, 159, а^з'іма – 1, 3, 5, 13, 14, 16, 27 – 30, 32, 33, 36, 48, 53 – 58, 65, 70, 71, 73 – 76, 81, 83, 121, 122, а^з'іма – 34, а^з'імайа – 2, 6 – 9, 11, 12, 23 – 26, 46, 93–95, а^зима – 17 – 19, 21, 38 – 45, 47, 60, 64, 76, 84, 97, 99 – 102, 114, а^зимайа – 20, |зимн'а – 49, 59, 72, |зимн'айа – 37, |з'імн'а – 55, 62, 132, 133, 138, 140, 141, |з'імн'айа – 10, о^з'імн'айа – 90, з'іма^{ва} – 15, з'іма^{вай}а – 31, з'імо^{ва} – 147, з'імова – 164, зимо^{вай}а – 115, аз'і^{мина} – 82, |пие^н'іца |на з'іму – 35; 'озиме жито' о^зиме |жито – 88, а^зиме ~ – 76, о^з'іме ~ – 92, а^зиме |жита – 42, а^з'іма^{йе} ~ – 22, |з'імн'е |жито – 126, з'імо^{ве} ~ – 137; 'сорт ячменю' о^з'іми |яч|м'ін' – 109; 'цибуля, що зимує в землі й ранньою весною проростає' |з'імн'а (цибуля) – 3, 34, 51, 54 – 58, 71, 74, 80, 86, 87, 91, 106, 113, 132 – 134, 138, 139, 141, 156, 173, |з'імна – 15, |з'імн'айа – 1, 6, |зимн'а – 42, 43, 45, 59 – 61, 64, 72, 75, 76, 84, 97, 99, 100, 121, 128, 136,

зимн'айа – 37, з'іма'ва – 4, 5, 18, 33, 74, 81, 83, з'іма'вайа – 7 – 10, 32, 46, з'іма'вайе – 31, з'імо'ва – 35, 36, 85, 147, з'імо'вайа – 13, 25, з'і'мова – 28, зима'ва – 38, 39, зима'вайа – 29, 47, 84, з'іма'вайа – 2, 14, зима'вна – 17, а'зима – 19, 21, 38, 40, 41, а'з'іма – 16, 28, 82, а'з'імайа – 6, а'зимка – 18, з'і'мивка – 148, зи'мо увка – 75, зим'ниц'а – 20, 50, 88, зим'ниця – 44, 65, 66, з'і'мниця – 73, з'і'муха – 22, 104, ци'бул'а з'іму'вала в земл'і – 137, ци'бул'а п'ер'ез'іму'вала – 11, з'і'мн'ій лук – 93; 'часник, що зимує в землі' а'з'іми (часник) – 13, 23, 26, 27, 52, 70, а'зими – 17, 42, 47, о'зимий – 169, зимн'і – 43, 65, 99, зимн'ій – 111, з'і'мн'і – 46, 54, 68, з'і'мн'ій – 113, з'іма'ви – 11, 12, з'іма'в'і – 8, з'іма'вой – 2, 'сод'ат' на з'іму – 10; мотивація назв пов'язана з часом висівання, висаджування рослин; 'сорт редьки (зимова кругла чорна)' зимн'а (редька) – 17, 38, 41, 43, 50, 59, 61, 63, 64, 72, 76, 84, 97, 100, 103, 105, 116, 117, 119, 123, 132, з'і'мн'а – 4, 8, 14, 30, 54, 56, 58, 66, 71, 86, 87, 107 – 109, 114, 122, 126, 127, 130, 133, 137, 140, 142, 144, 146, 148, 149, 151, 153 – 156, 158, 160 – 162, 164, 166 – 173, з'і'мна – 15, з'і'мн'айа – 1, 29, 96, 150, з'іма'ва – 121, з'імо'ва – 152, з'імо'ва – 138, з'імо'вайа – 33, з'іма'вайа – 31, з'імов'на – 159, 165, о'зима – 115, 'ред'ка на зиму – 65, 136, з'і'мо увка – 104, зи'му увка – 124, зим'ниця – 73, аз'і'мина – 82; 'сорт капусти' зимн'а (капуста) – 98, зимн'айа – 37, з'і'мн'а – 14, з'і'мн'айа – 70, а'з'імайа – 7, 26; номені мотиваційно пов'язані з часом досягання, пізня; 'садовий різновид айстри степової, Aster amellus' зима – 20, зим'ник – 49, з'і'мн'ік – 46, з'і'мн'ік'і – 25, з'і'мовник – 111, зим'ниц'а – 98, з'і'мн'іца – 7, 9, зим'ниці – 61, а'з'іміє цв'єти – 96, зи'мозелен' – 80. Назви зумовлені тривалим часом цвітіння (рослина цвіте, залишається зеленою до самої зими).

1.4. Літо > 'сорт капусти' л'ітн'а ка'пуста – 102, полул'ітка – 98, палул'ітка – 55, 57, 75, 84, палул'ітка – 31; 'сорт редьки' палул'ітка – 59, 72, 74, 84, полул'ітка – 62, поул'ітка – 86, полул'етка – 125, палул'ітка – 30, 56, 73, 82, палул'етка – 55, 57, 83, палул'етке – 31, л'ітка – 164 (коментарі інформаторів: л'ітн'а – 125, в к'ін'ц'і і'юн'а – 83); назви мотивовані часом досягання; 'літні гриби (загальна назва)' л'ітн'і гри'би – 116; 'різновид опенька' л'етн'а а'пен'ка – 14; 'різновид сирійки' л'ітн'айа сирай'жска – 55; назви зумовлені часом зростання грибів; 'садовий різновид айстри степової, Aster amellus' л'іто – 13; номінація мотиваційно пов'язана з особливістю рослини довго цвісти, упродовж усього літа.

1.5. Бабине літо > 'пізньоцвіт осінній, Colchicum autumnale' бабине л'іто – 83. Назва мотивована часом цвітіння рослини, який збігається з назвою пори року, що зветься бабине л'іто.

2. Назви рослин, похідні від назви пори збирання хлібних рослин.

2.1. Жнива > 'сорт редьки' ж'нивна ред'ка – 107; 'сорт капусти' ж'нивна ка'пуста – 119; назви постали за часом досягання рослин; 'гриби, які ростуть під час жнив' ж'нивнийє (гри'би) – 37, ж'нівнийє – 56, ж'нівн'ійє – 71, ж'нивн'і – 134, гри'би в ж'н'іва – 116, з'уб'і ~ – 26,

ж^нивники – 66, ж^н’ивн’ік’і – 2; ’білий гриб, *Boletus edulis*, який росте в жнива’ ж^нивнийе гриби – 121, 132, ж^нивн’і – 134, ж^ниво’ви гриб – 49, гриб’і в ж^н’іва – 26, ж^нивн’к’і – 48; у назвах реалізовано мотиваційну ознаку “час зростання”.

3. Група похідних назв рослин, пов’язана з назвами місяців.

3.1. Травень – май > ’сорт гречки’ ма’йовка – 6, ма’йівка – 20; мотивація назви пов’язана з часом висівання; ’сорт картоплі’ ма’йка – 118, ма’йовке – 31; ’сорт редиски’ ма’йівка – 62 – 64, 77, 87, 100, 101, 106, 107, 114, 123, 125, 147, 148, 151, 159, 164, ма’йу ивка – 72, 74, 84, 86, 105, 115, 121, 124, ма’йу овка – 30, 58, 61, 73, 82, 83, 103, 104, ма’йовка – 13, 57, 75, 98, 102, 122; ’сорт вишень’ ма’йки – 168 (інформатори коментують: у ма’йу с^н’ійут’); назви мотивовані часом досягання; ’загальна назва весняних грибів’ ма’йс’к’і (гриби) – 37, 82, 87, 105, 110, 125, 133, 134, 139, 140, 163, ма’йс’к’і – 92, ма’йс’к’і – 90, 165, ма’йс’к’і – 138, 167, ма’йс’к’іє – 14, 18, 21, 22, 26, 71, 72, 82 – 84, 97, 99, ма’йс’к’і зуби – 20, ~ зуб’і – 36, ма’йовийе (гриби) – 132, ма’йе’вийе – 100, 122, ма’йови – 103, гриби у ма’йу – 123, ма’йави’ки – 101, ма’йівк’і – 106; ’білий гриб, *Boletus edulis*, що росте весною’ ма’йс’к’і (гриби) – 124, 134, ма’йс’к’іє – 19, 38, ма’йс’к’ийе – 121, ма’йс’к’ий (гриб) – 107, ма’йс’к’ій – 26, ма’йс’к’і – 37, ма’йовийе (гриби) – 132, ма’йови – 137, ма’йовий гриб – 85; номени мотиваційно пов’язані з часом зростання грибів.

3.2. Грудень – д’ікабр > ’кімнатна рослина’ д’ікаб’рист – 52, д’екаб’рист – 70, 93 (інформатори зазначають: у д’екаб’ри цв’іте); мотиваційна ознака номена “час цвітіння”.

3.3. Липень – і’йул’ > ’сорт картоплі’ і’йул’ка – 73, і’йул’ка – 30; номінація семантично пов’язана з часом досягання.

3.4. Квітень – ап’рел’ > ’сорт гречки’ ап’рел’ка – 20; назва мотивована часом висівання.

4. Назви рослин, похідні від назви певної частини доби:

4.1. День > ’цикорій звичайний, петрові батоги, *Cichorium intybus*’ палу’д’он’ік – 10, палу’д’он’к’і – 23 (діалектоносії коментують: да а’б’еда цв’е’тут’, а в а’б’ед закри’вайуца); ’флокс, *Phlox*’ ф’іалка ден’а – 156; мотивація назв пов’язана з часом, найбільш сприятливим для цвітіння.

4.2. Ніч > ’матіола, *Mathiola oxyceras*’ (рослина з дуже ароматними фіалковими квітками, що відкриваються на ніч) [УРЕ 1961: 91] ноч’на ф’іалка – 156, 168, ноч’на хв’іалка – 104, 106, 110, 143, 144, ноч’н’і ф’іалки – 88, ноч’ни хв’іалки – 87 (пор. коментар інформаторів: ’ноч’у розцв’ітаец’а – 143, ’пахне уно’ч’і – 144); назви постали внаслідок подібності рослин за кольором, означення ден’а, ноч’на вказують на час, сприятливий для їх цвітіння; ’декоративна квітка’ ноч’на кра’сав’ица – 129, ’ночна ~ – 2, ’ночнайа ~ – 32 (інформатори відзначають: закри’вайеца ’наноч); ’декоративна квітка’ нач’найа кра’савица – 37, ~ кра’сав’ица – 57 (інформатори зауважують: ’вечаром расцв’етайе); назви містять виразну

оцінну характеристику рослини, означення *ночна* вказують на час цвітіння, або час, коли квітка закривається.

5. Відзначено зв'язок флорономенів з народним календарем.

5.1. Спас > 'сорт груші' *с'пас'івс'ка г'руша* – 120, *с'пасовс'ка* ~ – 49, 63, 69, 86, 105, 107, ~ *іг'руша* – 17, 35, *спасовс'ка г'руша* – 51, *с'пасавс'ка г'руша* – 38, 53, 64, 81, ~ *іг'руша* – 43, 44, *с'пасовс'к'і г'руши* – 48, 80, 92, 118, 155, *с'пасавс'к'і* ~ – 41, 60, 70, *с'пасавс'к'ііе* ~ – 51, 121, ~ *іг'руши* – 37, *с'пасавс'к'ііе* ~ – 45, *с'пасовн'і г'руши* – 109, *с'пасовка* – 62, 77, 79, 90, 93, 98, 103, 111, 112, 115, 124, 130, 135, 137, 139, 144, 152, 153, 166 – 168, 171, *с'пасавка* – 1 – 5, 14 – 16, 18, 19, 28 – 30, 32 – 34, 36, 39, 46, 47, 54, 56, 57, 59, 61, 65, 71 – 76, 82 – 84, 94, 95, 99, 100, *с'пасуїка* – 133, *с'пасавк'і* – 58, 96, *спасов'ік'і* – 91; 'сорт яблуні' *с'пасавс'ка 'йаблун'а* – 42, *спас'ка* ~ – 78, *с'пасовс'к'і 'йаблука* – 67, 155, ~ *'йаблока* – 66, *с'пасовка* – 13, 28, 103, 148, *с'пасавка* – 101, *с'пасуїка* – 78; 'сорт сливи' *с'пасавс'ка слива* – 44, 59, *с'пасавс'к'і сливи* – 38; 'сорт капусти' *с'пасоїка* – 13, 128, 136; 'сорт жита' *с'пас'івс'ке 'жито* – 112; 'найпізніші гриби' *с'пасовн'і гриби* – 128; у найменуваннях реалізовано мотиваційну ознаку „час досягання плодів чи зерна, час зростання грибів”.

5.2. Покрова > 'сорт груші' *пок'ру о'вс'ка г'руша* – 105, *пок'ривка* – 78, 127, 129, 143, 154, *пок'ровка* – 90, 117, 156, *пак'роїка* – 24, 32, *пак'ру и'вка* – 60, *пак'ру о'вк'і* – 75; в основі семантичної мотивації назв лежить час досягання чи зберігання плодів (пор. інформацію діалектоносіїв: *до пок'рови сто'їт'* – 129, *с'п'ііе на пок'рову* – 78); 'сорт капусти' *пак'роїка* – 13; назва зумовлена часом досягання, пізня; 'садовий різновид айстри степової, *Aster amellus*' *пак'ру и'вки* – 60, *пак'ру и'вник* – 122, *пудпок'ривки* – 63 (інформатори коментують: *цв'іте до пок'рови*).

5.3. Різдво – *рожест'во, рожд'ест'во* > 'кімнатна рослина' *ро'жествен:ик* – 117 – 119, 127, 146, 147, 161, 171, *рожест'вен:ик* – 21, 110, *ра'жествен:ик* – 122, *ро'жественик* – 120, 133, 138, 153, 169, *рожд'ествен:ик* – 111, *ро'жеств'ен':ік* – 150, *ра'жеств'ен':ік* – 1, *рожд'ествен':ік* – 143, 164, *р'із в'їаник* – 168, *роз 'в'а'ник* – 90, *роз 'а'ник* – 105; мотивація назви пов'язана з часом цвітіння, що збігається зі святом Різдва.

5.4. Трійця > 'волошка синя, *Centaurea cyanus*' *т'ройца* – 94; мотиваційна ознака номена “час цвітіння”, що збігається зі святом Трійці; 'вид дуба' *тра'йецк'і дуб* – 13 (інформатори зазначають: *'рано розви'вайеца, до т'ройці вже раз'вивс'*), *тра'йецк'і дуб* – 35 (інф.: з *т'ройці розви'вайеца*); назви мотивовані часом, коли розвивається дерево.

Наведений матеріал засвідчив, що модель мотиваційного зв'язку „назва часового поняття” > „назва рослини” характерна для похідного словотвору в ботанічній номенклатурі східнополіських говірок. Серед похідних флорономенів цієї групи зафіксовано 124 деривати, які сягають

17 твірних основ. Найбільше назв рослин пов'язано з назвами пір року. Найчастіше твірними основами назв рослин є назви: *вес¹н-а* (стала основою номінації двох рослин, семи сортів, одної загальної назви, поширена у 156 н.п.), *ос¹'ін'* (чотирьох рослин, чотирьох сортів, одної загальної назви – у 59 н.п.). Назви, пов'язані з народним календарем, переважно є основою номінації сортів рослин. Назви *н'іч*, *д'і'кабр*, *апр'ел'* утворюють незначні асоціативні поля, стали основою номінації одної рослини чи одного сорту й зафіксовані в 1 н.п.

Назви рослин, похідні від назв часових понять, транспоновані в кількох словотвірних моделях. Номінативну функцію найчастіше виконують словосполучення (86 номенів), це переважно атрибутивні, зрідка – субстантивні прийменникові словосполучення.

Відзначено випадки трансформації словосполучень, їх згортання до однослівних номенів.

Менш репрезентативними є однослівні номінації (38 номінативних одиниць), найчастіше це суфіксальні іменникові деривати. Спостережено префіксально-суфіксальну деривацію. Зафіксовано складну назву.

Відзначено номени, що є семантичними дериватами.

Характерною мотиваційною ознакою, покладеною в основу цих похідних номенів, є темпоральна ознака – указівка на час висівання, зростання, цвітіння, досягання рослин. У двослівних номенах, де означуване слово – назва рослини, мотивація виражена в семантиці означення, що підкреслює похідність флорономенів.

Асоціативні зв'язки назв рослин з назвами часових понять виявилися поширеними в номінації різних рослин і різних досліджуваних говірках.

Література

Москаленко 1990 – Москаленко Л. А. Способи реалізації мотиваційної ознаки „час” у ботанічній лексиці новожитніх говірок Миколаївщини / Л. А. Москаленко // Проблеми української діалектології на сучасному етапі : тези доп. і повідомл. – Житомир, 1990. – С. 159 – 160; **Поістогова 2001** – Поістогова М. В. Мотивація флорономенів у східнополіських говірках (культивована рослина – дикоросла рослина) / М. В. Поістогова // Волинь – Житомирщина. Іст.-філол. зб. з регіон. пробл. – Житомир, 2001. – Вип. 6. – С. 75 – 90; **Поістогова 2005** – Поістогова М. В. Назви побутових реалій як база творення вторинних флорономенів у східнополіських говірках / М. В. Поістогова // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. – Глухів : РВВ, 2005. – С. 194 – 212; **УРЕ 1961** – Українська радянська енциклопедія. – вид. 2-е. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1961. – Т. 6. – ??? с.; **Шамота 1985** – Шамота А. М. Назви рослин в українській мові : монографія / А. М. Шамота. – К. : Наук. думка, 1985. – 162 с.

Цифрові позначення говірок

1 Нові Яриловичі, Ріпкин., Ч.; 2 Ільмівка, Городнян., Ч.; 3 Андріївка, Городнян., Ч.; 4 Сеньківка, Городнян., Ч.; 5 Гірськ, Щорс., Ч.; 6 Тимоновичі, Семенів., Ч.; 7 Хотіївка, Семенів., Ч.; 8 Архипівка, Семенів., Ч.; 9 Буда-Вороб'ївська, Нов.-Сівер., Ч.; 10 Грем'яч, Нов.-Сівер., Ч.; 11 Зноб-Трубчевська, С.-Буд., С.; 12 Стара Гута, С.-Буд., С.; 13 Задеріївка, Ріпкин., Ч.; 14 Ловинь, Ріпкин., Ч.; 15 Дроздовиця, Городнян., Ч.; 16 Бутівка, Городнян., Ч.; 17 Тихоновичі, Щорс., Ч.; 18 Перелюб, Корюків., Ч.; 19 Погорільці, Семенів., Ч.; 20 Іванівка, Семенів., Ч.; 21 Жадове, Семенів., Ч.; 22 Печенюги, Нов.-Сівер., Ч.; 23 См'яч, Нов.-Сівер., Ч.; 24 Очкине, С.-Буд., С.; 25 Вовна, Шосткин., С.; 26 Чернацьке, С.-Буд., С.; 27 Дорошівка, Ямпіл., С.; 28 Малинівка, Ріпкин., Ч.; 29 Грабів, Ріпкин., Ч.; 30 Малий Листвен, Ріпкин., Ч.; 31 Вишневе, Ріпкин., Ч.; 32 Гніздище, Городнян., Ч.; 33 Великий Листвен, Городнян., Ч.; 34 Макишин, Городнян., Ч.; 35 Стара Рудня, Щорс., Ч.; 36 Старі Боровичі, Щорс., Ч.; 37 Сновське, Щорс., Ч.; 38 Кучинівка, Щорс., Ч.; 39 Лупасове, Корюків., Ч.; 40 Холми, Корюків., Ч.; 41 Тютюнниця, Корюків., Ч.; 42 Савинки, Корюків., Ч.; 43 Хлоп'яники, Сосниц., Ч.; 44 Блестова, Нов.-Сівер., Ч.; 45 Вербя, Короп., Ч.; 46 Горбове, Нов.-Сівер., Ч.; 47 Ображіївка, Шосткин., С.; 48 Орлівка, Ямпіл., С.; 49 Клишки, Шосткин., С.; 50 Собичеве, Шосткин., С.; 51 Землянка, Глухів., С.; 52 Горіле, Глухів., С.; 53 Вільна Слобода, Глухів., С.; 54 Редьківка, Ріпкин., Ч.; 55 Кувечичі, Черніг., Ч.; 56 Жукотки, Черніг., Ч.; 57 Роїще, Черніг., Ч.; 58 Терехівка, Черніг., Ч.; 59 Берзна, Менськ., Ч.; 60 Стольне, Менськ., Ч.; 61 Данилівка, Менськ., Ч.; 62 Жовтневе, Менськ., Ч.; 63 Волинка, Сосниц., Ч.; 64 Змітнів, Сосниц., Ч.; 65 Вишеньки, Короп., Ч.; 66 Риботин, Короп., Ч.; 67 Реутинці, Кролев., С.; 68 Грузьке, Кролев., С.; 69 Дунаєць, Глухів., С.; 70 Соснівка, Глухів., С.; 71 Мньов, Черніг., Ч.; 72 Пакуль, Черніг., Ч.; 73 Шестовиця, Черніг., Ч.; 74 Бакланова Муравійка, Кулик., Ч.; 75 Ковчин, Кулик., Ч.; 76 Ушня, Менськ., Ч.; 77 Нові Млини, Борзн., Ч.; 78 Червоне, Короп., Ч.; 79 Червоний Ранок, Кролев., С.; 80 Локня, Кролев., С.; 81 Баничі, Глухів., С.; 82 Боровики, Черніг., Ч.; 83 Жеведь, Черніг., Ч.; 84 Красне, Черніг., Ч.; 85 Смолянка, Кулик., Ч.; 86 Жуківка, Кулик., Ч.; 87 Кладьківка, Кулик., Ч.; 88 Ядути, Борзн., Ч.; 89 Оленівка, Борзн., Ч.; 90 Пальчики, Бахм., Ч.; 91 Мельня, Конотоп., С.; 92 Бочечки, Конотоп., С.; 93 Кардаші, Путивл., С.; 94 Бобине, Путивл., С.; 95 Козаче, Путивл., С.; 96 Линове, Путивл., С.; 97 Максим, Козелец., Ч.; 98 Красилівка, Козелец., Ч.; 99 Косачівка, Козелец., Ч.; 100 Карпилівка, Козелец., Ч.; 101 Олбин, Козелец., Ч.; 102 Кіпті, Козелец., Ч.; 103 Хрещате, Козелец., Ч.; 104 Селище, Носів., Ч.; 105 Кукшин, Ніжин., Ч.; 106 Колісники, Ніжин., Ч.; 107 Заньки, Ніжин., Ч.; 108 Крути, Ніжин., Ч.; 109 Сиволож, Борзн., Ч.; 110 Красилівка, Бахм., Ч.; 111 Тиниця, Бахм., Ч.; 112 Підлипне, Конотоп., С.; 113 Олександрівка, Бурин., С.; 114 Одинці, Козелец., Ч.; 115 Ставиське, Козелец., Ч.; 116 Червоні

Партизани, Носів., Ч.; 117 Припутні, Ічнян., Ч.; 118 Біловежі Перші, Бахм., Ч.; 119 Великий Самбір, Конотоп., С.; 120 Дубов'язівка, Конотоп., С.; 121 Сувид, Вишгор., К.; 122 Савин, Козелец., Ч.; 123 Данівка, Козелец., Ч.; 124 Петрівське, Козелец., Ч.; 125 Браниця, Бобров., Ч.; 126 Калинівка, Носів., Ч.; 127 Велика Дорога, Ніжин., Ч.; 128 Іржавець, Ічнян., Ч.; 129 Галиця, Ніжин., Ч.; 130 Ольшана, Ічнян., Ч.; 131 Іваниця, Ічнян., Ч.; 132 Лебедівка, Вишгор., К.; 133 Літки, Бровар., К.; 134 Семиполки, Бровар., К.; 135 Заворичі, Бровар., К.; 136 Вороньки, Бобров., Ч.; 137 Хотянівка, Вишгор., К.; 138 Пухівка, Бровар., К.; 139 Богданівка, Бровар., К.; 140 Світильне, Бровар., К.; 141 Піски, Бобров., Ч.; 142 Аркадіївка, Згурів., К.; 143 Рудівка, Прилуц., Ч.; 144 Дідівці, Прилуц., Ч.; 145 Переволочна, Прилуц., Ч.; 146 Княжичі, Бровар., К.; 147 Дударків, Борисп., К.; 148 Сеньківка, Борисп., К.; 149 Гостролуччя, Баришів., К.; 150 Лукаші, Баришів., К.; 151 Усівка, Згурів., К.; 152 Лехнівка, Баришів., К.; 153 Безуглівка, Згурів., К.; 154 Стара Оржиця, Згурів., К.; 155 Нова Оржиця, Згурів., К.; 156 Яблунівка, Прилуц., Ч.; 157 Линовиця, Прилуц., Ч.; 158 Гнідин, Борисп., К.; 159 Іванків, Борисп., К.; 160 Коржі, Баришів., К.; 161 Райківщина, Яготин., К.; 162 Сулимівка, Яготин., К.; 163 Проців, Борисп., К.; 164 Рогозів, Борисп., К.; 165 Веселинівка, Баришів., К.; 166 Пристроми, П.-Хмел., К.; 167 Жовтневе, П.-Хмел., К.; 168 Ничипорівка, Яготин., К.; 169 Гайшин, П.-Хмел., К.; 170 Помоклі, П.-Хмел., К.; 171 Сошників, Борисп., К.; 172 Стовп'яги, П.-Хмел., К.; 173 Мала Каратувль, П.-Хмел., К.

К. – Київська обл.; С. – Сумська обл.; Ч. – Чернігівська обл.

Поістогова М. В. Назви рослин, похідні від назв часових понять, у східнополіських говірках

У статті розглядаємо мотиваційні зв'язки похідних назв рослин з назвами часових понять у східнополіських говірках. Наводимо твірні основи та похідні від них; виявляємо їх словотвірну продуктивність, способи творення назв та просторові характеристики кожної номінативної одиниці. Визначаємо мотиваційні ознаки, покладені в основу похідних флорономенів, враховуючи свідчення діалектоносіїв, їхні коментарі щодо причин і умов постання назви.

Ключові слова: похідні назви, модель номінації, мотив номінації, мотивація, мотиваційна ознака.

Поістогова М. В. Названия растений, производные от названий временных понятий, в восточнополесских говорах

В статье рассматриваем мотивационные связи производных названий растений с названиями временных понятий в восточнополесских говорах. Приводим образующие основы и производные от них, выявляем их словообразовательную

продуктивность, способы образования названий и пространственную характеристику каждой номинативной единицы. Определяем мотивационные признаки, которые стали основой производных флорономенов, учитывая сведения информаторов, их комментарии относительно причин и условий возникновения названия.

Ключевые слова: производные названия, модель номинации, мотив номинации, мотивация, мотивационный признак.

Poistogova M. V. The plants' names originated from time notion names in the Eastern Polissya dialects

We considered the plants' names originated from the time notion names in the Eastern Polissya dialects. There are also determined the essential units and their derivatives, the word compositional productivity and the names creation means. The locative characteristics of each nominational unit have been discovered. We defined the motivational signs served as an origin of flora names taking into account dialect speakers' witness, their comments regarding the reasons and the conditions of the name setting up.

Key words: derivative names, nomination model, nomination motive, motivation, motivational sign.

Л. В. Рябець (Київ)

УДК 811.161.2'282.2

**ІМЕННИКИ СЕРЕДНЬОГО РОДУ В ГОВІРКАХ
ЦЕНТРАЛЬНОПОЛІСЬКО-СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКОЇ
СУМІЖНОСТІ**

Об'єктом наших спостережень обрано чотири говірки Васильківського р-ну Київської обл. (сс. Велика Бугаївка (ВБ), Велика Солтанівка (ВС), Ксаверівка (К), Пологи (П)), субстантивну словозмінну систему яких уже було представлено в окремому діалектологічному дослідженні [Рябець 1999].

Розглянемо докладніше особливості відмінювання іменників середнього роду в зазначених говірках. Спостереження над словозміною значної кількості репрезентантів з урахуванням сукупності фонетичних, морфологічних, лексико-семантичних факторів дозволило окреслити серед іменників середнього роду чотири типи відмінювання; окремо виділено лексему *ва¹рен'а*, яка утворює граматикалізовану парадигму.

1. Тип /в'ід¹ро/.

Підтип /в'ід¹ро/. Закінчення /-о/. Лексеми з твердими кінцевими приголосними основи: *се¹ло*, *ко¹л'іно*, *р'ад¹но*, *моло¹ко*, *с'лово*, *т'іло*, *дере¹во*, *диво*, *л'іто*, *бо¹лото*, *сте¹бло*, *йяблуко*, *рад'іво*, *пол'іно*,

в'ік¹но, ¹войс'ко, чис¹ло, гн'із¹до, ¹т'істо (¹к'істо), ¹зеркало, ¹деко, ¹коле^uсо, к'і¹но.

Підтип /¹ухо/. Закінчення /-о/. Лексеми з твердими кінцевими приголосними основи: ¹ухо, ¹око.

В однині субстантиви цих підтипів фактично не мають відмінностей. У множині парадигма кожного з підтипів має особливості. У наз. відм. мн. іменники першого підтипу мають флексію -а, другого – -і (сло¹в-а, ¹числ-а, гн'із¹д-а, зе^uрка¹л-а, ко¹лес-а; ¹уш'-і, ¹оч'-і). Іменник ¹ухо має паралельні флексії в орудн. відм. мн. -ами й -има: у¹ш-ами, у¹ш-има. Загалом, у сучасних українських говорах основним закінченням орудн. відм. мн. іменників усіх трьох родів є -ами (за походженням це флексія давніх -ā(-jā)-основ). Зафіксована в аналізованих говірках флексія -има є колишнім закінченням орудн. відм. двоїни (уші, очі – назви парних органів людини чи тварини). Форми із закінченням -ами від названих лексем трапляються в південно-східних говірках, де вони вживані як варіантні до основних форм на -има [Брахнов 1960: 66]. У південно-західних говорах утворення із закінченням -ами від іменників ¹око, ¹ухо належать до рідкісних.

Лексема ¹моло¹ко зрідка вживана в мн. у наз. відм. (мо¹лок-а) та орудн. відм. (мо¹лок-ами): *позли¹вала мо¹лока ў бе^uтон*. Деякі іменники цього типу зберегли залишки двоїни в наз. та знах. відмінках: *дв'і в'ід¹р'і, дв'і с¹лов'і, три се^uл'і* (К, ВБ), *чо¹тир'і в'ід¹р'і* (К, П). У непрямих відмінках і при числівниках відбулося заступлення старих форм двоїни формами множини: *тр'о¹ма в'ідрами*. Іменники ¹деко, к'і¹но у род. відм. мн. мають також закінчення -іў: ¹к'ін'-іў, ¹дек'-іў. Зауважимо, що деякі слова іншомовного походження, які за нормами української літературної мови є невідмінюваними, відмінюються за зразком іменників середнього роду: *розви¹лос'а тих ¹к'ін'іў, ¹кофе^uм напо¹йїла, доб'і¹ралас'а ме^uт¹ром*.

2. Тип /¹серце/.

Підтип /¹серце/. Закінчення /-е/. Лексеми з твердими кінцевими приголосними основи: ¹серце, ¹м'ісце, *йай¹це, к¹ладбишче, к¹рил'це, ли¹це*.

Підтип /¹море/. Закінчення /-е/. Лексеми з твердими кінцевими приголосними основи: ¹море, ¹поле, *пле^uче*.

Лексеми другого підтипу ¹поле, ¹море мають закінчення -і у формі род. відм. мн., інші іменники в цій формі мають нульове закінчення: *по¹л'-іў, мо¹р'-іў, м'іс'ц'-ø, се^uр'дец'-ø* (зрідка ¹серц'-іў). Виняток становить лексема *пле^uче*, яка в род. відм. мн. має закінчення -ей (*пле^uч-ей*), а в орудн. відм. мн. дублетну флексію -има (*пле¹ч-има*), тобто так само, як іменники підтипу /¹ухо/.

Іменники середнього роду типу /¹серце/ мають два підтипи, які різняться між собою формою род. відм. мн.: *се^uр¹дец'-ø*, *м'іс'ц'-ø*, *к¹ладбишч-ø*, *к¹рилец'-ø*; *мо¹р'-іў*, *по¹л'-іў*. Особливості виявляє лексема *пле^uче*, яка в род. відм. мн. має закінчення *-ей* (*пле^uч-ей*), а в орудн. відм. мн. дублетну флексію *-има* (*пле¹ч-има*), тобто так само, як іменники підтипу /¹ухо/.

Форми з дуальними флексіями *-ама* (фонетичні варіанти *-ема*, *-има*, *-іма*) та *-ема* поширені в наддністрянських, гуцульських та бойківських говірках: *'йайц'-іма*, *'йайц'-ема*, *по¹л'-ема*, *ві¹конц'-іма* [Верхратський 1912: 42, 48; Зубрицька 1992].

Об'єднання зазначених іменників в один словозмінний тип певною мірою умовне, оскільки в окремих відмінках частина з них має відмінності у флексіях.

3. Тип /в¹ремйа/.

Підтип /в¹ремйа/. Закінчення /-а/. Лексеми з твердими кінцевими приголосними основи: *в¹ремйа*, *'вимйа*, *'імйа*, *'с'імйа*, *'т'імйа*, *ст¹ремйа*.

Підтип /п¹лат':а/. Закінчення /-а/. Лексеми з м'якими кінцевими приголосними основи: *п¹лат':а*, *жу¹т':а*, *з'ібра¹н':а*, *опов'і¹дан':а*, *на¹с'ін':а*, *ве^uс'іл':а*, *с¹ватан':а*, *гу¹л'ан':а*.

У наз. відм. одн. ці іменники мають флексію *-а* з пом'якшенням попереднього приголосного основи, а в північних діалектах, наприклад, названі іменники вживані зі старою флексією *-е* та довгим м'яким приголосним перед нею: *житте*, *голле*, *насієнне*, *клочче* [Гладкий 1928: 127; Жилко 1966: 71; Жилко 1955: 51 та ін.], хоча трапляються й форми на *-а*, напр.: *життя*, *голля* [Жилко 1966: 71].

Більшість іменників першого підтипу мають у род., дав., місц. відмінках однини та в усіх відмінках множини залишок давньої системи відмінювання іменників з *-n*-оснотою – суфікс *-ен-*: *'іме^uн'-і*, *'сіме^uн'-і*, *в¹реме^uн'-і*, *'виме^uн'-і*. Доволі продуктивним є й безсуфіксне закінчення *-а*: род. відм. одн. *'вимй-а*, *'с'імй-а*, *'ім'й-а* (поява епентичного *н'* між основою й закінченням: *'вимн'-а*, *'імн'-а*). Дослідники вважають, що флексія *-і* була перенесена з флексії іменників *-n*-основи внаслідок впливу флексії род. відм. одн. іменників колишніх *-jā*-основ через посередництво відповідних закінчень род. відм. одн. іменників *-j*-основ [Бевзенко 1960: 68]. Давніші утворення на зразок *'імени* спорадично спостережено в говорах південно-західного наріччя. Для південно-східного та північного наріччя характерними є новіші форми із закінченням *-і* (що підтвердило й наше дослідження), хоча й у деяких середньонадніпрянських говірках відомі словоформи з флексією *-и* [АУМ I: 207]. АУМ засвідчує, що на всьому українському діалектному просторі суфіксальні форми род. відм. одн. іменників колишніх *-n*-основ

уживані значно рідше, ніж безсуфіксні новотвори типу ¹імй'-а, ¹імн'-а, ¹імн'е та ін. [АУМ I: 207].

У дав. відм. мн. іменники цього типу мають флексію -ов'і (-ови) в південно-західних говорах, наприклад, у закарпатських: *польови, морьови* [Верхратський 1899: 65; Панькевич 1938: 239], у лемківських говірках: *весільови, листьови* [Верхратський 1902: 120]. У досліджуваних говірках у дав. відм. одн. зафіксовано флексію -і, що є, імовірно, результатом впливу іменників колишніх -ā-основ, та флексію -у: *в'ремє''н'-і, вимє''н'-і, с'іме''н'-і, т'іме''н'-і, в'ремй'-у, вимй'-у, імй'-у, с'імй'-у, т'імй'-у* (або *в'ремн'-у, імн'-у, т'імн'-у*). Такі форми відомі також у південно-східних діалектах лівобережної Київщини: *племеню, тімню, вимню*, де вони вживані паралельно з *племені, тімені* [Брахнов 1960: 71], а також у говірках північно-західних районів Чернігівщини: *плем'ю, сім'ю* [Жилко 1965: 16]. Форми з -н- перед флексією -у відзначено в середньокарпатських говірках: *імню, сімню, тімню, вимню* [Верхратський 1899: 69; Панькевич 1938: 243].

В орудн. відм. одн. іменники типу /в'ремй'-а/ мають флексію -ам (ВБ, ВС, К, П). У говірках південної Житомирщини відомі форми на -ем- (напр., *насінем*) [Бова (Ковальчук) 1954: 9], у говірці с. Блиставиця Гостомельського р-ну на Київщині – *подвирйем, пірйем і пірйом, вимйем* [Гладкий 1928: 125, 127]. Форми на -ем характерні також для гуцульських говірок [Панькевич 1938: 240].

4. Тип /те''л'а/. Закінчення /-а/. Лексеми з м'якими кінцевими приголосними основи: *те''л'-а, йаг''н'а, шче''н'а, кур'ч'а, гусє''н'а, поро'с'а, ло'ш'а, кроле''н'а*.

До четвертого словозмінного типу належать іменники колишніх -t-основ. У досліджуваних говірках, як і в більшості діалектів, іменники цієї групи зберегли суфікс -ат-. Тільки в орудн. відм. під впливом давніх -ǫ(-jǫ)-основ маємо форму на -ам без суфікса: *те''л'-ам, йагн'-ам, поро'с'-ам, шче''н'-ам, кур'ч'-ам, кроле''н'-ам*. заслуговує на увагу факт уживання дублетних форм знах. відм. мн., напр.: *те''л'ата* ¹насла і *напу'вала* ¹те''л'ат; ¹насти *йаг''н'ат* і ¹насти *йаг''н'ата*, *шчи'тат'* *кур'чат* і *шчи'тат'* *кур'чата*.

5. Лексема /ва'рен'а/.

Особливістю відмінювання лексеми *варен'а*, що дає підстави віднести її до окремого словозмінного типу, є: а) наявність варіантів флексій у знах. та орудн. відмінках однини, напр.: орудн. відм. одн. – *ва'рен'-ою* і *ва'рен'-ам*; б) у формах множини ця лексема має кореневий (наз. відм. мн. – *ва'рен'і*) або флексійний (наз. відм. мн. – *варє''н'і*) наголосм.

Лексема /варен'а/ виявила особливості у відмінюванні, оскільки в досліджуваних говірках вона вживана як іменник середнього та жіночого

родів й має навіть множинну парадигму. У формах деяких відмінків у лексемі /варен'а/ фіксуємо подвоєння кінцевого основи -н-: наз. відм. одн. ва¹рен'-а, ва¹рен':-а, але в орудн. відм. одн. – ва¹рен'-оіу.

Дослідження словозміни іменників середнього роду в кожній з обраних для аналізу говірок дає змогу зробити висновок, що їх субстантивні словозмінні системи зберігають архаїчні ознаки. Ці говірки мають більшість рис, що є характерними для середньонаддніпрянського говору південно-східного наріччя. Розподіл іменників за типами відмінювання для досліджуваних говірок не є релевантною рисою. Цю однаковість розподілу іменників за словозмінними типами в різних говірках зумовлено, імовірно, їх географічною близькістю, а, отже, і належністю до того самого діалектного типу.

Література

Атлас української мови 1984 – Атлас української мови : в 3 т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с.; **Бевзенко 1960** – Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни і словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.; **Бова (Ковальчук) 1954** – Бова (Ковальчук) Л. П. Говірки Південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту / Л. Бова (Ковальчук) // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 98 – 114; **Брахнов 1960** – Брахнов В. М. Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького р-ну на Київщині / В. Брахнов // Діалектологічний бюлетень. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – Вип. VII. – С. 61 – 75; **Верхратський 1912** – Верхратський І. Говір батюків / І. Верхратський // Зб. філол. секції Наук. т-ва ім. Шевченка. – Л., 1912. – Т. 15. – 308 с.; **Верхратський 1899** – Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом джимимим / І. Верхратський // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – Л., 1899. – Т. 27 – 30; **Верхратський 1901** – Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом неджимимим / І. Верхратський // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – Л., 1901. – Т. 40. – С. 1 – 113; **Верхратський 1902** – Верхратський І. Про говір галицьких лемків / І. Верхратський // Зб. філол. секції Наук. т-ва ім. Шевченка. – Л., 1902. – Т. 5. – 489 с.; **Гладкий 1928** – Гладкий П. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – К. : З друкарні Укр. акад. наук, 1928. – Кн.1. – С. 93 – 141; **Жилко 1966** – Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1966. – 307 с.; **Жилко 1955** – Жилко Ф. Т. Південно-чернігівські говірки, перехідні до полтавських (Бобровицький і Новобасанський райони, Чернігівської обл.) / Ф. Жилко // Діалектологічний бюлетень. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – Вип. V. – С. 46 – 58; **Зубрицька 1992** – Зубрицька

М. І. Бойківська іменникова словозміна: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Зубрицька Марія Іванівна. – К., 1992. – 313 с.; **Панькевич 1938** – Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. – Ч. І. Звучня і морфологія / І. Панькевич. – Прага: Orbis, 1938. – 549 с.; **Рябець Л. В. 1999** – Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Рябець Людмила Віталіївна. – К., 1999. – 176 с.

Рябець Л. В. Іменники середнього роду в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності

Статтю присвячено системному опису словозміни іменників середнього роду в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності, зокрема чотирьох говірок Васильківського р-ну Київської обл. На підставі фонетичних, морфологічних, лексико-семантичних факторів окреслено чотири типи відмінювання іменників середнього роду, одну лексему виділено окремо як граматикалізовану парадигму.

Ключові слова: іменник середнього роду, субстантивна словозміна, морфологія, флексія, діалектна словозмінна модель.

Рябець Л. В. Существительные среднего рода в говорах центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності

Стаття посвящена системному опису склонення імен существительных в говорах центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності, в частности четырех населенных пунктов Васильковского р-на Киевской обл. На основании фонетических, морфологических, лексико-семантических факторов определены четыре типа склонения имен существительных среднего рода, одна лексема выделена как лексема с индивидуальной парадигмой склонения.

Ключевые слова: имя существительное среднего рода, склонение имен существительных, морфология, флексия, модель диалектного склонения.

Ryabets' L. V. Neuters in local dialects of contiguous areas of Central Polissya and Middle Dnieper

The article deals with systematical description of substantive word-changing in local dialects of Central Polissya and Middle Dnieper (4 dialects of Vasyl'kiv district, Kyiv region). The invariant model of substantive word-changing of neuters in this dialects includes 4 types and 1 grammaticalized paradigm.

Key words: neuter, substantive word-changing, morphology, inflection, dialectal word-changing model.

Н. В. Хобзей (Львів)

УДК 811.161.2'282.2

**БАГАТОЗНАЧНІ ДІЄСЛОВА
В ГОВОРАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ:
ВИСКАКУВАТИ / ВИСКОЧИТИ**

Предметом статті є значення видової пари *вискакувати* / *вискочити*, які вона виявляє в говірках південно-західного наріччя української мови, зокрема й у складі ідіом та паремій. Стаття ґрунтується на системно зібраному матеріалі із записів живого мовлення, архівних матеріалів до другого тому Атласу української мови, опублікованих діалектних текстів та лексикографічних праць.

Одинадцятитомний Словник української мови подає п'ять значень у вокабулі *виска́кувати* / *ві́скочити*: „1) 'стрибати звідки-небудь кудись'; *розм.* 'швидко вибігати, виїжджати звідки-небудь, швидко вибігаючи, виїжджаючи з'являтися десь'; *тільки док., перен.* 'вийти з скрутного, складного становища'. 2) 'стрибком, стрибками підніматися куди-небудь'; *розм.* 'швидко вибігати, виїжджати на що-небудь, кудись'. 3) *розм.* 'швидко або раптово вилітати, випадати звідки-небудь'. 4) *перен., розм.* 'раптово з'являтися, утворюватися на чому-небудь'. 5) *тільки док., у кого, перен., розм.* 'швидко досягати якого-небудь звання, швидко зайняти якусь посаду' [СУМ I: 486]. Семантичне співвідношення загалом відповідає парі 'процес' (недок. вид) / 'подія як результат процесу' (док. вид).

Основне значення дієслова *виска́кувати* й у говірках, і в літературній мові формується на підставі руху об'єкта, який рвучко покидає попереднє місце перебування, переміщуючись вгору: *Що вискочит на припічок тай знов скочит на землю* [(Будзанів) ЗУД I: 109]. Рух є короткотривалим у часі й незначним (мінімальним) у вертикальній чи горизонтальній площинах простору; важливими чинниками у процесі є рвучкість, миттєвість, непередбачуваність. Об'єктом руху завжди є жива істота:

– людина: *Забава „на него” майже та сама, шо и грушка, лише шо ек си схели котрий „панови шепку”, то его вже ни бют грушков, лиши другий з гурту кладе обидві руки на хорбаку плечя того, шо ліх, пидноси си д горі и вискакує з заду на плечя и поти сиди на „кони” – бо того шо легат, називают конем – поки „кінь” ни вгадає, котрий виштрик на него* [(Голови) ПЗО: 267]; *Скачют, скачют, але сами си вбивают, коні вбивают, але ніхто не может и на перший пйонтер віскочити* [(Голови) Шухевич V: 50];

– тварина: *Вун [гусак] виска́кує мені на плéчи і лупит' менé крилами* [(Сухівці) АУМар №34: 103]; *Когут віскочив на паркán* [(Лисець) АУМар №113: 5]; *Когут віскочиў на пліт* [(Бистриця) АУМар

№99: 9]; *Кіт віскочиў на с'ц'іў з лисиц' ў, ўвід'іў тійі присмакі, тай з ут'іхи зан'аўкаў* [(Іванівка) АУМар №100: 65];

– міфічна істота: *В ті мінуті віскочив на полубіч, так стояв у куті полубіч, віскочив панич у червоних штанях, у червоній шьипочці і дивит ся на них, а они, на него... Разом щез, не знати де дів ся* [(Зелена Н) Онишук 1909: 82].

О. Падучева вважає, що префікс змінює значення дієслова, він створює обов'язкову „скеровувальну” валентність. На відміну від початкової форми дієслова, префіксальний варіант акцентує на одному з орієнтирів, який відсутній у безпрефіксній початковій формі. Результатом приєднання „скеровуючого” префікса стає обов'язковим один із двох учасників – Кінцева точка, *Куди?*, або Вихідна точка *Звідки?*. Відповідно до цього „утворюється два класи дієслів:

– лативні дієслова, з обов'язковим учасником *Куди?*;

– елативні дієслова, з обов'язковим учасником *Звідки?*” [Падучева, 379].

До елативних дослідниця зараховує слова із префіксом *ви-* [Падучева, 379], однак вказує, що ще в роботі Ю. Апресяна [Апресян 1965] було виявлено несиметричність, наскільки учасник „Кінцева точка”, яка у лативних дієслів обов'язкова, виключає учасника „Початкова точка”; і навпаки в елативних. Враховуючи дані Л. Ферма [Ферм 1990], дослідниця вказує, що в елативного дієслова його валентність на Початкову точку не перешкоджає наявності приєднаної групи, яка вказує на кінцеву точку [Падучева 380].

У наведених прикладах у початковому значенні дієслова *вискочити* домінує валентність „куди?”. Об'єкт початково є видимим для спостерігача й здійснює рух вгору – „куди?”.

Компонент „переміщення вгору” наявний і в пареміях: *Вішче ўха не віскочеш* [(Сухівці) АУМар №34: 20]; *В'іше кол'ін не в'іскочіш* [(Великий Мидськ) АУМар №36: 17] 'більше можливого не осягнеш', а також: *Жени, що кінь вискочит!* 'про швидкий рух коня, галопом' [(Нагуєвичі) ГРП II: 340].

Компоненти „швидкий рух” та „переміщення вгору” – складники основного значення 'рух об'єкта, який рвучко покидає попереднє місце перебування, переміщуючись вгору' – стали підґрунтям до утворення значення 'швидко вийти вгору': *Сімсот хлопців, котрі вискочат першими на самий верх і заспівають співанку до сопілки без віддихці, підут зо мноў* [(Зелена Н) КСГГ].

Компонент „рух вгору”, очевидно, спричинив появу значення 'вибрикувати (про коня)': *К'ін ногами выскак'ііе* [(Красний Брід) Горбач 1973: 9].

Компонент „куди?” зрідка трапляється й у цитатах про лінійне переміщення: *Іа віскоч'іў на ул'іцу* [(Карасин) АУМар №38: 60]; пор.

також у фразеологізмі: *Вискакати на вівка* 'потрапити в складне становище' [ФСЛГ: 30]

Фіксуємо також приклади, у яких переважає валентність „звідки?“, коли спочатку невидимий об'єкт раптово з'являється: *Виходжу на границю, де йист фігура, раптом вискакує кіт, фіст ду гури задер і зачив сьи листити гет так до ніг, що малом ногою ни копнув, так сї ластив* [(Григорів) ЗУД I: 103–104]; *Жандар тогді віскакує з-за шафи, тай го лапає* [(Далешів) ЗУД II: 41]; *Віскок з-за хати* [(Дернів) АУМар №17: 25]; *Я віскоциў з води і втїким* [(Костільники) ЗУД II: 54]; *Ледво-не-ледво пїттягнув ї в гору, а з напатки вискочив хлопчина такий, якби му сїм літ було. Тей скочив в воду* [(Будзанів) ЗУД II: 59]; *Вискочила жєничина с р'єб'онком і сказала, ичо тут козакі* [(Бродниця) АУМар №35: 55]; *З кўта віскок ла миш* [(Гробиська) АУМар №102: 37]; *З кўчі віскоциў пац'ўк* [(Ілемня) АУМар №100: 36]; *Та, на його переляк, з ліжка вискочила з криком панночка* [ЛЛ: 301]; *Стаў я у дверіх, а она доперла якусь скриню, а то відтіў віскочит; так видно було изньіў сї хлопец, чорний цалом тай сховав сї назад у тоту скриню. А она заперла скриню и я пішоў гет* [(Зелена Н) Онищук 1909: 74]; *У него громи валє, шо аж зимлє дрїжит, а він укіркує, на смїх супротиўлєї сї Богови... Усе віскочит из скали и покаже язык и каже: „Вбуль! Буль!” (язиком забулькотит) и сховає сї... А то грїм лус туди!* [(Зелена Н) Онищук 1909: 117]; *Славко приїхав до Львова вечірнім “инельцугом” і, як старий конспіратор, передбачливо вискочив із нього на Персенківці, а потім “Шкарпами”, пішечком, приманджав до нас на Церковну вулицю* [ЛЛ: 634]. Пор. також: *вискаковати* 'вибрикувати під час очищення від половин (про зерно)' [(Красний Брід) Горбач 1973: 9].

Валентність „звідки?“ є елементом низки фразеологізмів, у яких до основного компонента „рвучкий рух“ долучився периферійний — „раптовість, недоречність появи“. Це спричинило появу значення 'недоречно щось сказати чи зробити':

– **вискочити як з конопель**: *Віскоциў як с конопел'* [(Петранка Горішня) АУМар №110: 30]; *Віскок'їў, йак з колопєн'* [(Олешків) АУМар № 103: 29];

– **вискочити як Пилип з конопель**: *Віскочив, як Пилип з колопєнь* [(Ковалівка) Лєсюк 2008: 166]; *Вєскочив йак Пил п с конопєл'* [(Ільковичі) АУМар №14: 14]; *Віскоциў йак Пилип з конопєл'* [(Орів) АУМар №11: 40a]; *Віскок'иў ік Пилип зс колопєн'* [(Белелуя) АУМар №102: 52];

– **вискочити як Сень з колопєнь**: *Віскочив, як Пилип з колопєнь* [(Нагуєвичі) ГРП I: 268];

– **вискочити як вудуд з колопєнь**: *Віскоциў йак вудуд з колопєн'* [(Хриплин) АУМар №113: 16];

– **вискочити як голий з терня**: *Віскочив, як голий з терні* [(Ковалівка) Лєсюк 2008: 166];

– *вискочити як козак з маку*: *Вискочив, як козак з маку* [(Коломия) ГРП I: 267].

Компонент „швидкий рух назовні, раптова поява” активізувався й у значеннях, що пов’язані з ростом злакових культур: *Жіто виска́кує в стрівку, а потім виска́кує в кóлос* [(Бережниця) АУМар №8: 8].

Валентність „звідки?” притаманна низці фразеологізмів іншого типу, у яких раптове покидання місця перебування (у цьому випадку це тіло об’єкта), спричинює душевні переживання: *Я, – казав він, – волів би, щоб мене наглий сніг спалив. Я гадав, що вискочу з шкіри* [ЛЛ: 376]. Стійке словосполучення зі *шкіри вискочити* в говірках південно-західного наріччя передає цілком протилежні душевні переживання людини – ‘сильно зрадіти’: *Мало зі шкіри не вискочити* [(Нагуєвичі) ГРП III: 144] і ‘сильно злякатися’: *Скóро із скóры вискочити* [(Остружниця) ФСЛГ: 122].

У СУМі подано фразеологізм *як (лédве) не віскочить сéрце* ‘дуже часто б’ється серце від переляку, напруження і т. ін.’ відомий у літературній мові [СУМ I: 486]; пор. у досліджуваних говірках фіксуємо аналогічний: *Бува́ло закри́чийт’ каба́н, а у мене́ сéрце аж з грудéй не в’іскочит’* [(Сльно) АУМар № 34: 107].

Із людським тілом пов’язана ще одна низка фразеологізмів, компонентом яких є префіксальне дієслово *вискочити* та іменник *око* (*очі*). Несподівана втрата ока, важливого людського органу, спричинює втрату зору: *Тай тогди трас то́го по очéх, а той осліп — óчи му віскочили* [(Далешів) ЗУД I: 36]. Тому фразеологізми із компонентами *вискочити* та *око* (*очі*) мають негативну конотацію: *Поз’іра́ти, до́брі óчы не виско́чат* ‘дуже пильно дивитися’ [(Оребина) ФСЛГ: 95], а часто фіксуємо їх у складі прокльонів: *Вискочило би то око* [(Нагуєвичі) ГРП I: 268].

У міському мовленні okazіонально фіксуємо також семантику ‘швидко досягати якого-небудь звання, швидко зайняти якусь посаду’: *Вони знають, що бараболя буде непомащена і в „мундурах”, що зу́па не вискочить поза рангу горохівки, – але їсти хочеться і так, хоч гинь!* [ЛЛ: 68]. Натомість фразеологізм *віскочити заміж* ‘швидко, несподівано або дуже молодою одружитися’ [СУМ I: 486], широко відомий і в літературній мові, і в діалектах: *Повинна була бодай дати знати мені, що вискакує заміж* [ЛЛ: 624].

Зазначмо, що всі наведені значення є результатом розвитку основного. У процесі семантичного розвитку дієслівної видової пари *вискакувати* / *вискочити* важливими є початкова та кінцева точки („куди?” і „звідки?”), а також ознака раптовості, миттєвості (стрімкості) руху.

Література

Апресян 1965 – Апресян Ю. Д. Опыт описания значений глагола по их синтаксическим признакам (типам управления) / Ю. Д. Апресян //

Вопр. языкознания. – 1965. – № 5. – С. 51 – 66; **АУМар** – Архів „Атласу української мови” (т. II) / зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (м. Львів); **Горбач 1973** – Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) / Олекса Горбач. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1973. – 104 с.; **ГРП** – Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. I – III. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006 – 2007; **ЗУД** – Етнографічний збірник : видає етногр. комісія Наук. т-ва імени Шевченка. Т. XXXIII – XXXIV: Знадоби до української демонології / зібрав В. Гнатюк. – Т. I. – Вип. 1 – 2. – Л. : НТШ, 1912; **КСГГ** – Картотека словника гуцульських говірок / зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (м. Львів); **Лесюк 2008** – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 328 с.; **ЛЛ** – Хобзей Н. Лексикон львівський: поважно і на жарт / – Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш Г. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2008. – 672 с. („Діалектологічна скриня”); **Онищук 1909** – Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології (записав у Зелениці Надвірнянського повіта, 1907 – 1908) / А. Онищук // Матеріяли до української етнології. – Т. II. – Ч. 2. – Л., 1909. – С. 1 – 139; **Падучева 2004** – Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.; **ПЗО** – Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди / В. Гнатюк // Етнографічний збірник : видає етногр. комісія Наук. т-ва імени Шевченка. – Т. XXXI – XXXII. – Л. : НТШ, 1912. – С. 131 – 424; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **Ферм 1990** — Ферм Л. Выражение направления при приставочных глаголах перемещения в современном русском языке. К вопросу префиксально-предложного детерминизма / Л. Ферм // Acta universitatis upsaliensis. Studia slavica upsaliensia. – Uppsala: Uppsala Universitet, 1990. – 187 s.; **ФСЛГ** – Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Вархол, А. Івченко. – Пряшів : Словацьке пед. вид-во, 1990. – 160 с.; **Шухевич 1908** – Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Т. I – V. – Л., 1899 – 1908.

Хобзей Н. В. Багатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: *вискакувати* / *вискочити*

У статті простежено значення дієслівної пари *вискакувати* / *вискочити* на матеріалі говорів південно-західного наріччя української мови. Проаналізовано семантичний розвиток цього багатозначного слова. Для дослідження залучено також вияви дієслівної пари у фразеологізмах та пареміях.

Ключові слова: дієслово, фразеологізм, багатозначність, говори південно-західного наріччя.

Хобзей Н. В. Многозначные глаголы в говорах юго-западного наречия: *выскакуваты / выскочиты*

В статье рассмотрены значения глагольной пары: *выскакуваты / выскочиты* на материале говоров юго-западного наречия украинского языка. Проанализировано семантическое развитие этого многозначного слова. Для исследования привлечены также проявления глагольной пары во фразеологизмах и поговорках.

Ключевые слова: глагол, многозначность, диалекты юго-западного наречия.

Khobzey N. V. Polysemous verbs in the South-Western dialects: *vyskskuvayty / vyskochyty*

Semantics of verbal pair *vyskskuvayty / vyskochyty* based on the south-western dialects of Ukrainian language is studied in the article. Analyzed the semantic development of this polysemous word. Also researched the verbal expressions of pair in the phraseological units and proverbs.

Key words: verb, polysemanticism, dialects of south-west patois.

ФРАЗЕОЛОГІЯ І ПАРЕМІОЛОГІЯ

І. В. Царьова (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

ОБРЯДОВІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ РОДИЛЬНОГО ЦИКЛУ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

Позиція науковців (Г. Аркушин, М. Бігусяк, В. Васильченко, В. Дроботенко, В. Жайворонок, В. Коваль, В. Конобродська, В. Мокієнко, О. Тищенко, В. Ужченко, Д. Ужченко, М. Філіпчук) щодо визнання фразеології як найбільш культурно зумовленого складника мовної системи сприяла переходу на нову методологічну парадигму – етнокультурну, вивчення якої потребує активізації, оскільки обрядова фразеологія є засобом відображення в мові національно-культурної специфіки, носієм елементів, що в значній різноманітності й повноті характеризують обрядову картину світу. Вивчення закономірностей та особливостей функціонування стійких порівнянь, їхньої проєкції на цілий текст завжди буде актуальним з огляду на специфіку живого народного мовлення, особливо тим, що „переважання експресивності над предметно-логічним наповненням змісту фразеологізмів, намагання постійно підтримувати її в мовленні викликає необхідність поповнення й оновлення фразеологічного фонду” [Мокиєнко 1989: 5]. Тому актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого вивчення можливостей фразеологічних одиниць (ФО) у мові, спрямованістю на пошук закономірностей обрядових номінацій, їхнього концептуального й структурно-семантичного моделювання на синхронічному та діяхронічному зрізах.

Отже, метою пропонованої статті є виокремлення структурно-семантичних моделей (ССМ) обрядової фразеології родильного циклу східнослобожанських говірок.

Фразеосемантичне поле (ФСП) „Народження” становить чотири найуживаніші фразеосемантичні ряди: *передпологовий період жінки; період власне пологових звичаїв, народження дитини; період післяпологових звичаїв*. Виокремимо моделі ФСП „Народження” на основі власних польових записів та вибірок з „Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу” В. Ужченка та Д. Ужченка [УВДСл] і 1008-сторінкової пам’ятки 1898 р. „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края” В. Іванова [Иванов 1898].

ФСГ „Передпологовий період жінки”

До ФСГ „Передпологовий період жінки” входять такі семантичні ряди: 'завагітніти', 'бути вагітною', 'бути вагітною, не будучи одруженою', 'не може завагітніти', 'аборт'.

Найпродуктивнішим у названій ФСГ є семантичний ряд 'бути вагітною'. Образними конкретизаторами змісту аналізованих фразеологізмів є лексеми певної поняттєвої сфери, що мають круглу форму: *гарбуз, глобус, живіт, кавун, шар* тощо: *гарбуза проковтнути (з'їсти)* (Св), *глобус носити (проковтнути)* (Осин), *не хватає грошей купити* (Крем), *з животом, надута на життя, коlobка носити* (Луган), *у положенні, кавуна з'їсти (проковтнути)* (Білк), *шар ковтнути* (Кір), *горбата в одну сторону* (Калм), *з пристройкою* (Старб), *сарай з пристройкою* (Кррч), *м'яч (м'ячик) з'їсти (проковтнути)* (Бобр).

ФСР 'бути вагітною' реалізований у ССМ:

„іменник + проковтнути (ковтнути) = бути вагітною”: *гарбуза проковтнути, глобус проковтнути, кавуна проковтнути, м'яч (м'ячик) проковтнути, шар ковтнути;*

„іменник + з'їсти (зіла) = бути вагітною”: *гарбуза з'їсти, гарбуза зіла, кавуна з'їсти, м'яч (м'ячик) з'їсти;*

„іменник + носити = бути вагітною”: *глобус носити, коlobка носити;*

„з (у) + іменник = бути вагітною”: *з животом, у положенні, з пристройкою, з подушкою.*

ФСР 'завагітніти': *ждати Андрюшку від Гаврюшки* (Луган), *груш об'їстися* (КрЛ), *арбузів наїстися (наковтатися)* (Свердл), *кавунів наковтатися* (Лиз), *аїста ждати* (Марк), *голубку ждати* (Лисич), *синичку чекати* (Старб), *упіймати рибу* (Вес), *[жива] риба наснилась* (Анд) реалізований у ССМ:

„назва птаха + ждати (чекати) = завагітніти”: *аїста ждати, голубку ждати, синичку чекать;*

„іменник + наїстися (об'їстися) = завагітніти”: *груш об'їстися, арбузів наїстися (наковтатися), кавунів наковтатися;*

„іменник + наснилась (наснивьсь) = завагітніти”: *щука наснилась, синичка приснилась, риба наснилась.*

ФСР 'бути вагітною, не будучи одруженою': *вітром задуло (надуло, підвіяло), від Ваньки Ветрова* (Вес).

ФСР „не може завагітніти”: *третій год на третім місяці* (Лисич); *спати в подушку* (Новол).

ФСР 'аборт': *піти почиститись* (Сват), *скинуть дитину, спалити місто, перерубати місто навкрест* (Білк).

ФСГ „Період власне пологових звичаїв, народження дитини”

До ФСГ „Період власне пологових звичаїв, народження дитини” входять такі семантичні ряди: 'очікувати народження дитини', 'народити', 'народження в розмові з дітьми', 'народження поза шлюбом'. Найпродуктивнішим у названій ФСГ виділяємо семантичний ряд 'народження в розмові з дітьми'. До його складу входять лексеми різної поняттєвої сфери: *баштан, Бог, буряк, голуби, город, Дід Мороз, картопля, любисток* тощо: *знайшли на баштані* (Кр), *Бог послав* (Брян),

у будяках *найшли (знайшли)* (Тит), *найшли (знайшли) в гарбузах* (Марк), *голуби принесли* (Крем), *найшли в городі, у Дитичном вловили* (Білк), *найшли на городі в картоплі, на грядці найшли (знайшли)* (КрЛ), *на городі зловили* (ОлП), *подарували на день народження, злий дядя підкинув, купили в лікарні* (Луган), *Дід Мороз подарував (подарив)* (Зак), *жаби наквакали* (Новоайд), *у вишняках найшли* (Лиз), *у гарбузах нашли* (Осин), *у любистку знашли* (Чмир), *на Айдарі впіймали* (Старб).

За ССМ „у (на) + назва рослини + знайшли (найшли) = народження в розмові з дітьми” утворені такі фраземи: *у будяках найшли (знайшли)* (Тит), *у буряках найшли (знайшли)* (Ман), *у бур’янах найшли (знайшли)*, *у калині найшли (знайшли)* (Алч), *на вербі найшли (знайшли)* (Луган), *у вишняках найшли* (Лиз), *у гарбузах нашли* (Осин), *у любистку знашли* (Чмир), *у капусті найшли* (Сват), *у квасолі найшли (знайшли)* (Ган), *у квітці найшли (знайшли)* (ОлП), *у щавлі найшли* (Лут).

ССМ „дієслово + (у, в, під) + городня рослина = народження в розмові з дітьми”: *найшли в капусті, найшли у картошці* (Білк), *зловили під капустою* (Петр), *піймали в капусті* (Бонд), *купили в капусті* (СтЛ), *найшли в картоплинні, найшли в цибулі* (Антрац).

ССМ „назва птаха + принесли (приніс, упустив, підклала, підкинув) = народження в розмові з дітьми”: *аїст приніс* (Брян), *аїсти принесли*, *зозуля принесла* (Луган), *аїст упустив* (Свердл), *голуби принесли* (Крем), *журавель приніс* (Лисич), *зозуля підклала* (Ров).

ССМ „назва тварини + приніс (знайшов, знесла) = народження в розмові з дітьми”: *зайчик приніс* (КрЛ), *зайчик у капусті найшов* (ВелЧ), *киця принесла* (Луган), *коза принесла, котик приніс, курка знесла* (ОлП).

ССМ „на (у, біля, під) + іменник + найшли (знайшли, зловили, вловили) = народження в розмові з дітьми” утворилися такі фраземи: *на городі зловили, у діжці найшли (знайшли), у чоботі найшли* (ОлП), *на грядці найшли (знайшли)* (КрЛ), *на дереві найшли* (Мет), *на дорозі найшли (підібрали)* (Білк), *у калюжі найшли (знайшли)* (Сіверс), *біля колодязя найшли (знайшли)* (Луган), *у коробці найшли* (Стах), *у ярку найшли* (Ган), *під тином найшли (знайшли)* (Солон), *у тернику вловили* (ВерхД).

ССМ „Дід Мороз + дієслово = народження в розмові з дітьми”: *Дід Мороз подарував, Дід Мороз подарив* (Зак); *Дід Мороз приніс* (ОлП), *Дід Мороз підкинув* (Лиз).

ССМ „у (в, на, біля) + назва річки (ставу) + виловили (вловили, впіймали) = народження в розмові з дітьми”: *у Дінці (Донці) виловили* (Марк), *на Айдарі впіймали* (Старб), *у Дитичном вловили* (Білк).

ССМ „із + кісточок + у (в) + назва дерева [взяли] = народження в розмові з дітьми”: *із кісточок у вишнях, із кісточок у сливах, із кісточок в абрикосах* (Луган).

ССМ „купили + (у, в, на) + іменник = народження в розмові з дітьми”: *купили на ярмарці* (Бутов), *купили в капусті* (СтЛ), *купили в больниці* (Луган).

ФСР 'очікувати народження дитини': *ловити дітей* (Мик), *принімати дитину* (Білк), *принімати роди* (Луган), *кликать на родини*.

ФСР 'народити': *ляльку ввіймали (вловили)* (Мик, Старб), *приняли роди* (Луган), *синичку дождались* (Марк).

ФСГ „Період післяпологових звичаїв”

Серед ФСГ „Період післяпологових звичаїв і хрестин дитини” виділяємо такі семантичні ряди: 'дати ім'я', 'одвідини', 'хрестини', 'пострижини'.

За ССМ „[святим] + ймення (іменем, ім'я) + дієслово = дати ім'я” утворився ФСР 'дати ім'я': *ймення подарувати* (Старб), *іменем назвати* (Луб), *ім'я (імя) дати* (Луган), *святим іменем хрестить* (Тан), *ім'ям нарекли (наректи)* (Сват), *меньнем крестити* (Білк).

ФСР 'одвідини': *обмивать ляльку (кицьку, кицюньку)* (Старб), *обмивать п'ятки (пятки)* (Білк), *обмить пяточки* (Луган). Реалізацію ФСР 'одвідини' простежуємо в ССМ „обмивать (обмить, випивать) + іменник = гуляти одвідини”.

Найпродуктивнішим у названій ФСГ виділяємо ФСР 'хрестити': *понести до церкви (храму)* (Луган), *подержати перед хрестом* (Сват), *миром помазати* (Поп), *у крижму завернути* (Білк), *у крижму принять (положить)* (Старб), *Божою крижмою сховати* (КрЛ), *у крижму взяти* (Марк), *у полотно взяти* (Ган), *крижмою окутати* (Новпск), *крижмою обкутати* (Лиз), *крестик повісити* (Щас), *крестик удіть* (Ров), *хрестика надіть* (Лут).

ССМ „у + крижму (полотно) + дієслово = хрестити”: *у крижму завернути, у крижму принять (положить), у крижму взяти, у полотно взяти*.

ССМ „[Божою] крижмою + дієслово = хрестити”: *Божою крижмою сховати, крижмою окутати, крижмою обкутати*.

ССМ „крестик (хрестика) + дієслово = хрестити”: *крестик повісити, крестик удіть, хрестика надіть*.

ФСР 'стрижки': *посадити на кожух, садовити на кожух, вистрігати волоси* (Білк), *вирізати волосяного хрестика, вистригти хрестика* (Бутов), *витинуть волосіки* (Сват), *обстригти хрестика* (Новпск).

Отже, фразеологічний арсенал обрядодійств містить вирази з яскравою етнокультурною мотивацією, що відображає специфіку реалізації світоглядних стереотипів у ареальній фразеології. Уся повнота таких реалізацій визначає змістове наповнення конкретних фразеологічних моделей.

Однією з перспектив подальшого дослідження є вивчення специфіки східнослов'янської говіркової обрядофразеології.

Список скорочень назв населених пунктів

Алч – Алчевськ; Антрац – Антрацит; Білк – Білокуракине; Бобр – Бобрикове Антрацитівського р-ну; Бонд – Бондарівка Марківського р-ну; Брян – Брянка; Бутов – Бутове Старобільського р-ну; ВелЧ – Велика Чернігівка Станично-Луганського р-ну; ВерхД – Верхня Дуванка Сватівського р-ну; Ган – Ганнусівка Новопсковського р-ну; Зак – Закотне Новопсковського р-ну; Кір – Кіровськ; Кр – Краснодон; Крем – Кременна; КрЛ – Красний Луч; Лиз – Лизине Білокуракинського р-ну; Лисич – Лисичанськ; Луган – Луганськ; Лут – Лутугине; Ман – Маньківка Сватівського р-ну; Марк – Марківка; Мет – Металіст Слов'яносербського р-ну; Мик – Микільське Міловського р-ну; Новоайд – Новоайдар; Новол – Новоолександрівка Троїцького р-ну; ОлП – Олексіївка Перевальського р-ну; Осин – Осинове Новопсковського р-ну; Петр – Петрівка Станично-Луганського р-ну; Св – Свердловка Сватівського р-ну; Сват – Сватове; Свердл – Свердловськ; Солон – Солонці Троїцького р-ну; Ров – Ровеньки; Старб – Старобільськ; Стах – Стаханов; СтЛ – Станично-Луганське; Тит – Титарівка Старобільського р-ну; Чмир – Чмирівка Старобільського р-ну, Щас – Щастя.

Література

ВК – Власна картотека І. В. Царьової; **Іванов 1898** – Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края / под ред. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. – 1008 с.; **Мокиенко 1989** – Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.; **УВДСл** – Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Ужченко, Д. Ужченко. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.

Царьова І. В. Обрядові фразеологізми родильного циклу східнословобожанських говірок

Статтю присвячено вивченню обрядової фразеології родильного циклу східнословобожанських говірок. Підкреслено важливість структурно-семантичного моделювання при дослідженні семантики обрядових фразеологічних одиниць.

Ключові слова: обрядова фразеологія, обрядофразема, фразеосемантична група, фразеосемантичне поле, фразеосемантичний ряд.

Царёва И. В. Обрядовые фразеологизмы родильного цикла восточнословобожанских говоров

Статья посвящена изучению обрядовой фразеологии родильного цикла восточнословобожанских говоров. Подчеркиваем важность

структурно-семантического моделирования при исследовании семантики обрядовых фразеологических единиц.

Ключевые слова: обрядовая фразеология, обрядофраза, фразеосемантическая группа, фразеосемантическое поле, фразеосемантический ряд.

Tsareva I. V. Ritual phraseological units of maternity cycle of Eastern Slobozhanshchina dialects

The article is devoted to the research of maternity cycle of ritual phraseology of Eastern Slobozhanshchina dialects. The importance of structural and semantic modeling during the research of ritual phraseological units' semantics is emphasized.

Key words: ritual phraseology, ritual phraseme, phraseological and semantic group, phraseological and semantic field, phraseological and semantic row.

В. І. Школяренко (Суми)

УДК 811.112.2'07

**СОМАТИЗМИ У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ**

Розвиток засобів фразеологічної номінації є складною діалектичною єдністю двох протилежних тенденцій: тенденції до зміни фразеологічного складу і тенденції до його стійкості, послідовності. В аспекті лінгвокультурології символи, покладені в основу фразеологічного значення, формують картину світу, залишаючись незмінними навіть за глобальної зміни менталітету, тому що вони безпосередньо пов'язані з системою найзагальніших світобачень людини. У багатьох випадках слова-символи є компонентами фразеологічних одиниць (ФО). Соматизми досить продуктивні в утворенні фразеологізмів середньовірхньонімецького (свн.) періоду.

Розвиток нових підходів до з'ясування національно-культурних особливостей фразеологізмів відбувається, як було зазначено вище, у руслі антропологічної парадигми мовознавства, зокрема в межах лінгвокультурології й когнітивної лінгвістики. Розвиток лінгвокультурологічного підходу до аналізу фразеології орієнтує дослідника на вивчення співвідношення фразеологізмів і знаків культури й актуалізує значення системи еталонів, стереотипів, символів для опису культурно-національної специфіки фразеологічної системи [Кириллова 2002: 18].

За цього підходу В. Телія відзначає наявність фразеології в системі будь-якої мови як здатність фразеологізмів бути експонентами

культурних знаків, здатних не лише синхронно входити до наявної системи культурно-національного світорозуміння, а й передавати її фрагменти з покоління в покоління, беручи участь у формуванні світорозуміння як окремої мовної особистості, так і всього мовного колективу [Телия 1993: 308].

Символіка – поняття загальнолюдське й національно-специфічне, етногенетичне. Дослідження саме останнього аспекту символіки надзвичайно актуальне, особливо – всебічне вивчення первісної символічної системи та її еволюції в генетично архаїчних тисячолітніх етносах. А саме такою і є німецька вербальна система символічного відображення світу. Вона належить до найдавніших і найбагатших систем традиційної культури на планеті.

Мета статті – визначення впливу системи символів-соматизмів на становлення фразеологічних одиниць німецької мови середньовісньонімецького періоду.

Дослідження фразеології з точки зору принципу антропоцентризму передбачає аналіз фразеологізмів з компонентами-соматизмами, оскільки людина зіставляє себе з усім іншим світом, вимірює його своїм масштабом, цю мірку вона знаходить у самій собі, своєму тілі. Соматизми як компоненти ФО мають стійкі асоціації: *Herz* – серце – виражає почуття, *Kopf* – голова – думки, *Ohr* – вухо – сприйняття на слух. Крім цього, за кожним з компонентів можуть бути закріплені свої історично й культурно обумовлені асоціації, пояснити які можна шляхом залучення широкого історичного контексту. Так, у свн. період *herz* мало стійку асоціацію – „вмістилище почуттів”. Лексична наповнюваність усталених словосполучень (УС) пов’язується зі сприйняттям серця як предмета, інколи посудини, звідси зв’язок із такими дієсловами, як *geben* – давати, *brechen* – розбити: *daz herze geben*, *daz herze brechen*. Ці УС відбивають дух епохи: появу інтересу до людини як до особистості, до її внутрішнього світу (душа, розум, інтелект та ін.) й емоційного життя (радість, горе, страждання, сум, біль та ін.). Значення символу *Herz* збереглося й у сучасній мові: *j-m. das Herz brechen* – розбити комусь серце, *sein Herz verlieren* – втратити серце. Сполучення *Herz* з іменником *Blut* „кров” або словами, утвореними від нього (*bluten*, *blutend*), виражає страждання. У нн. мові уживаються одиниці *blutenden Herzens* „із важким серцем”, *das Herz blutet jmdm.* „у когось серце кров’ю обливається”.

Однак не в усіх висловлюваннях серце сприймається тільки як орган почуттів, на перший план може бути висунуте і його значення як життєво-важливого органа. Прикладом такого вживання може служити УС *in daz herze snîden*. *Snîden* має у свн. період значення „різати”. Можливо, свн. УС якимось корелює з нн. *jmdm. das Messer ins Herz stechen*. У будь-якому випадку, в цій ФО виявлено загальні семи „простромити, поранити серце”.

Соматизми *Auge* – „око”, *Ohr* – „вухо” стійко асоційовані із зоровим або слуховим сприйняттям. Компонент *ouge*, крім дієслова *gên* (*dur ougen gên*) – проходити перед очима, сполучається з переосмисленим дієсловом *grîfen* (*jmdm. ins ouge grîfen*) – упадати в око. УС із цим дієсловом сприймається як більш експресивне завдяки переосмисленню. Значення одиниці близьке до семантики нн. *ins Auge fallen, springen* „упадати в око, привертати увагу”, більш експресивних за рахунок дієслівних компонентів.

Є випадки, коли те саме слово може набути різного символічного прочитання, залежно від того, які ознаки висуваються на перший план. Наприклад, в УС свн. періоду *in hant* (*handen*) / *ze henden stên* слово-компонент *hant* – „рука” є символом влади. Така асоціація походить від тексту Біблії, де говориться про те, що життя людей і їхні долі перебувають в руках Божих, тобто в Його владі. УС з компонентом *Hand* із тим самим значенням зафіксовані й пізніше: XV-XVI ст.: *mein Leben steht in deiner Hant* – моє життя знаходиться в твоїх руках. В інших УС *hant* може бути символом захисту, турботи. Це значення символу таке само стійке в діячності, як і перше: свн. *ûf hant / ûf den handen tragen*; нн. *auf Händen tragen* (порівн. укр. „носити на руках”).

Стійкими є образи словосполучень, що мають компонентами еталони. Людина – це „міра всіх речей”. Звідси природні виміри простору в співвіднесенні з людським тілом, як у свн. висловлюванні *einen fuoz von jmdm. komen* „відійти від кого-н.”: *sô kame ich niemer einen fuoz von ir* [Des Minnesangs Frühling 1964: 309] (укр. „не відходити ні на крок”).

Цей самий іменник сполучається з дієсловом *treten*: *fuoz ûz etw. treten*; у Рейнмара: *ûz tugenden, ûz dienste fuoz treten*. Значення одиниці в порівнянні з першою більш узагальнене, може бути визначене як „відхилити що-н., відмовлятися від чого-н.”; *fuoz* – „ступня, нога” в обох висловлюваннях є еталоном близької відстані. Як еталон виміру простору іменник зберігся дотепер (одне зі значень *Fuß* – „фут”; *keinen Fußbreit nachgeben* – не відступати ні на йоту). Як еталон мінімальної величини використано в УС іменник *hâr* – волосина: *so grôz als umb ein hâr*. Подібні словосполучення збереглися й у сучасній мові: *um ein Haar* „на волосину, трішки”; *um kein Haar* „ні на йоту”. Уявлення про щось незначне за розміром пов’язані з такими еталонами міри, як ніготь (*nagel*: *der minneste nagel*), палець (*finger*: *der minneste finger*), зернятко (*grûz*: *umb ein grûz*).

Іменники *bein* – „нога, кістка” і *fouz*, хоч і не синоніми, але належать до однієї тематичної групи іменників, що позначають частини тіла. Замінність компонентів не змінює семантики й образу словосполучення. Прикладом змішання різних типів варіювання може слугувати прислів’я, зафіксоване в середньовічному збірнику: *Sô wazzet*

hin ze berge gât. Sô mac des sünders werden rât: Ich mein, soz fliuzet tougen. Vom herzen zuo den ougen [Friedrich 2006: 318].

В основі висловлювання лежить легенда про грішника, якому прощення було обіцяне лише тоді, коли вода потече вгору (тобто ніколи). Але трапилося чудо. Грішник прощений. Образ, покладений в основу УС, зустрічаємо в німецькій і романській ліричній та духовній літературі. Воно використовується, коли мова йде про щось незвичайне, особливе. Сполучення вживається в пісні Гутенбурга: *Ûz zuo den ougen (daz ist ein wunder). von dem herzen daz wazzer mir gât. des mouz ich sîn von der weite besunder.*

Велика кількість висловлювань із компонентом *Nase* „ніс” є характерною для німецької мови і пояснюється тим, що ніс як частина обличчя більш помітний. Про можливість варіювання цих компонентів свідчить той факт, що іменники *Nase* і *brâ* „брова” вживаються в іншому УС із тим самим дієсловом *rümpfen* „крутити” (свн. *rimpfen*): свн. *des rimpfet sich vil manic brâ*; нн. *Er rümpft die Nase* для вираження невдоволення, негативного ставлення до чого-небудь, кого-небудь. Можливо, компонент *Nase* у висловлюванні *auf die Nase binden* зберігся в мові як більш яскравий, що запам’ятовується, витиснувши *brâ*. Свн. висловлювання *uf die brâ binden* вважаємо діахронічним варіантом сучасного словосполучення *auf die Nase binden* із загальним значенням „передавати кому-небудь інформацію” (порівн. „зарубати на носі”).

Особливо часто заміна лексичних компонентів фразеологізмів відбувається в словосполученнях, що містять назви частин тіла. Зміна змісту символу, вираженого соматизмами, спричинює заміну компонента. Структура, значення й образ одиниці залишаються при цьому незмінними. У ранньонімецькій мові висловлювання *einen Blick werfen* у значенні „глянути на кого-небудь” уживається поряд із сполученням *ein Auge werfen*. Надалі значення „глянути, кинути погляд” зберігається за висловлюванням із компонентом *Blick* „погляд”. Можливо, це пов’язано з тим, що іменник *Blick* краще передає ознаку блискавичності, швидкості дії (етимологічно *Blick* зв’язане з *Blitz* „блискавка”). Наприклад, свн. висловлювання *einen Blick werfen* „кинути погляд”. Висловлювання з *Auge* розвиває інше значення – „покласти око на кого-небудь”.

Бороду сприймали раніше як символ гідності, чоловіки присягалися власною бородою: *bei meinem Barte*. У сучасній мові значення клятви незрозуміле. Образ „стерся”, тому що звичай, який стоїть за ним, зник (під час клятви торкалися бороди), але ідіома в мові збереглася завдяки стабільності структури, формульності, характерної для клятв.

Іменник *Hals* „шия” вживається в ідіоматичних висловлюваннях у кількох значеннях, одне з яких – „носій тягара”. Мова йде про щось неприємне, якийсь тягар, який людина змушена нести: нн. *einem auf dem Hals liegen; etw. auf dem Halse haben.*

Цей образ обігрується вже у свн. поезії. Так, М. Лексер уживає висловлювання *ûf halse sîn*. Тут ідеться про людину, якій не щастило. Вона вирішує вирушити в подорож, щоб звільнитися від нещастя (*unsaelde*), яке її в усьому супроводжує. Пройшовши через ліс, вона вигукує: „*unsaelde nu bin ich dir entrûnē*”, думаючи, що тепер нарешті буде щасливою. Однак невдача її перемагає. Під час подорожі вона сиділа в людини на шиї й пододала разом з нею всі перешкоди [Lexer 1974: 60]. Отже, компоненти-соматизми (*hant, hals, herze, ouge, bein, fuoz, nagel*) ФО свн. періоду реалізують у складі вище названих комплексних знаків своє символічне значення (*hant* як символ влади, захисту й заступництва; *hals* як символ залежності; *herze* як символ почуттів і внутрішніх переживань та ін.).

Отже, розглядаючи фразеологічну систему в діахронічному розвитку, пересвідчуємося, що це рухливе, явище, яке постійно еволюціонує, суттєвими його рисами є підвищена динамічність і мобільність. Безперервність існування фразеологічного складу підтримується певною зоною стійкості ФО, які не підлягають процесам де актуалізації, зберігаючи стабільність у семантиці. Символи-соматизми є компонентами ФО на всіх етапах розвитку фразеологічного складу німецької мови. Дослідження слів-символів є шляхом до осердя фразеології, воно допомагає довідатися про закономірності утворення ФО. Символічні значення слів учені визнають найважливішим джерелом для реконструкції найдавнішої духовної культури. Цей досвід може бути використаний під час аналізу текстів різної тематики, різних жанрів, а також різних епох. Студіювання способів вербалізації як універсальних (позачасових), так і історично зумовлених понять будь-якої культури у комплексних знаках доцільно проводити на основі текстового матеріалу відповідних періодів з урахуванням змін культурного фону.

Література

Кириллова 2002 – Кириллова Н. Н. Предмет и методы исследования идиоэтнической фразеологии / Н. Н. Кириллова // Проблемы идиоэтнической фразеологии. – СПб., 2002. – Вып. 4; **Телия 1993** – Телия В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов / В. Н. Телия // Славянское языкознание : материалы XI Междунар. съезда славистов (Братислава, 17 – 20 сент. 1993 г.). – М., 1993. – С. 303 – 315; **Friedrich 2006** – Friedrich J. Phraseologisches Wörterbuch des Mittelhochdeutschen : Redensarten, Sprichwörter und andere feste Wortverbindungen in Texten von 1050 – 1350 / Jesko Friedrich. – Tübingen : Niemeyer, 2006. – 490 s.; **Des Minnesangs Frühling 1964** – Des Minnesangs Frühling / hrsg. von Carl von Kraus. – Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1964. – 402 s.; **Lexer 1974** – Lexer M. Mittelhochdeutsches Wörterbuch / Matthias Lexer. – Leipzig : S. Hirzel Verlag, 1974. – 504 s.

Школяренко В. І. Соматизми у складі фразеологізмів середньовісньонімецького періоду

У статті наголошено на особливій ролі символів у процесі формування фразеологічного складу німецької мови протягом XI – XIV ст.; визначено універсальні чинники, загальні для становлення фразеологізмів цього історичного етапу розвитку німецької мови, і специфічні, які залежать від рис німецької мови й особливих умов її існування.

Ключові слова: картина світу, символ, соматизм, усталене словосполучення, середньовісньонімецький період.

Школяренко В. И. Соматизмы в составе фразеологизмов средневерхненемецкого периода

В статье отмечается особая роль символов в процессе формирования фразеологического состава немецкого языка в XI – XIV вв.; определяются универсальные факторы, общие для становления фразеологизмов этого исторического этапа развития немецкого языка, и специфические, зависящие от черт немецкого языка и особенных условий его исторического существования.

Ключевые слова: картина мира, символ, соматизм, устойчивое словосочетание, средневерхненемецкий период.

Shkolyarenko V. I. The usage of somatisms in phraseological units of Middle High German language

The article is closely connected with the definition of peculiarities of moral, social-historical and spiritual-cultural experience of the speakers of Middle High German language as one of the most important extralingual fragment of reality. The usage of this approach can give a complete picture of national-cultural peculiarities of phraseological system of German of XI – XIV centuries. National-cultural factors relevant for formation of phraseological world representation of Middle High German period have been determined.

Key words: world representation, symbol, somatism, set expression, Middle High German language.

ГРАМАТИКА. СЛОВОТВІР

М. В. Балко (Донецьк)

УДК 81'367.04

ЧИ БУЛА В ЗАРУБІЖНОМУ МОВОЗНАВСТВІ ТЕОРІЯ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ?

Дослідження синтаксичних одиниць різного рівня на сьогодні є надзвичайно актуальним, адже допомагає глибше пізнати особливості побудови висловлень і тексту. Водночас словосполучення як особлива синтаксична одиниця останнім часом майже не досліджується. Пік вивчення словосполучення припадає на середину ХХ ст. (пор. праці О. Ахманової, В. Виноградова, О. Мельничука, М. Прокоповича, О. Скоблікової, В. Сухотіна, Г. Удовиченка, В. Ярцевої та ін.), проте й наразі теорія словосполучення залишається однією з найбільш суперечливих.

Дослідження будь-якого мовного явища не можливе без з'ясування історії його вивчення у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці. Мета нашої статті – з'ясувати, чи була в зарубіжному мовознавстві теорія словосполучення в такому вигляді, у якому вона сформувалася у вітчизняній науці про мову, чи, можливо, синтагматичні властивості слів зарубіжними лінгвістами досліджувалися на інших засадах.

У працях з проблем словосполучення (пор. роботи В. Сухотіна, Н. Філічевої та ін.) панує думка, що „основоположником учення про словосполучення у західноєвропейській лінгвістиці був Й. Ріс” [Филичева 1969: 5]. Оскільки речення, на думку Й. Ріса, не задовольняє вимогам формального аналізу, предметом („героєм”) синтаксису слід уважати не речення, а словосполучення. Звук – слово – словосполучення – ось основні об'єкти граматики, за Й. Рісом. При цьому словосполученням учений називає усі види синтаксичних єдностей, починаючи від поєднання двох слів і закінчуючи складним реченням. Це – „всеохопний термін для позначення всіх синтаксичних побудов, як таких, що утворюють речення, так і таких, що його не утворюють” [Сухотин 1950: 133]. Як один з підвидів словосполучень, поряд з реченням, Й. Ріс виділяє словесні групи, основними ознаками яких є такі: а) словесна група не є самостійним синтаксичним утворенням; б) вона являє собою єдність у межах більш складної побудови.

Розглядаючи характер відношень і зв'язків між членами словесних груп у німецькій мові, Й. Ріс розрізняє такі їхні розряди: 1) слабкі, або нещільні (*брат і сестра*); 2) „тісні”, або щільні (*висока гора, вершина гори, швидко біжить*); 3) „напівтісні” (*місто Донецьк; Петро, брат мого друга*). Кожен з цих розрядів, у свою чергу, поділяється на підвиди за способами зв'язку слів і за лексико-морфологічною природою компонентів. Отже, як бачимо, Й. Ріс надзвичайно широко розуміє

словосполучення, зараховуючи до цієї категорії будь-які поєднання слів; і тільки невеличкий підвид словесних груп („тісні”, або щільні словесні групи), за класифікацією Й. Ріса, відповідає словосполученням у традиційному розумінні цього терміна вітчизняними мовознавцями.

У зарубіжній лінгвістиці вчення про словосполучення не набуло такого розвитку, як у вітчизняному мовознавстві. Проте активно опрацьовувалися зарубіжними вченими теорії, пов’язані з вивченням способів зв’язку слів, основними з яких є теорія валентності, граматики залежностей, теорія безпосередніх складників, дистрибутивна теорія, відмінкова граматики.

Поняття валентності є одним із ключових у сучасній мовознавчій науці. У перекладі з латинської мови *valentia* – сила, здатність утворювати зв’язки (у хімії – між хімічними елементами, у психології – між бажаннями й діями, у лінгвістиці – між словами в реченні та словосполученні). Учення про валентність дієслів було започатковане Л. Теньєром, який у своїй вербоцентричній теорії речення дієслово порівнював з атомом, що має „гачки” і може притягати до себе більшу чи меншу кількість „актантів” залежно від більшої чи меншої кількості „гачків” у своєму арсеналі [Теньєр]. Подальшого розвитку теорія валентності набула у працях таких учених, як Г. Брінкман, І. Ербен, а у вітчизняному мовознавстві – у роботах Б. Абрамова, Й. Андерша, І. Вихованця, С. Кацнельсона, М. Степанової та ін.

Л. Теньєр стверджував, що найголовнішим у реченні є синтаксичні зв’язки (*connexions structurales*), які встановлюють між словами відношення залежності; „кожен зв’язок об’єднує якийсь вищий елемент з елементом нижчим” [Теньєр]. При цьому вищий елемент лінгвіст називає підпорядковуючим (*régissant*), а нижчий – підпорядкованим (*subordonné*). Далі Л. Теньєр наголошує, що коли підпорядкований елемент залежить (*dépend*) від підпорядковуючого, то можна говорити про висхідний синтаксичний зв’язок, а коли підпорядковуючий елемент керує (*régit*) підпорядкованим, то мова йде про низхідний синтаксичний зв’язок. Одне й те саме слово може одночасно залежати від одного слова та підпорядковувати собі інше. Кожний підпорядковуючий елемент, у якого є один або декілька підпорядкованих, утворює вузол (*noeud*), який Л. Теньєр визначає як „сукупність, що складається з підпорядковуючого слова і всіх тих слів, які – прямо чи опосередковано – йому підпорядковані і які воно так чи так зв’язує в один пучок” [Теньєр].

Валентність визначають, як „синтаксичну потенцію, що міститься в лексичному значенні слова, тобто спроможність приєднати до себе інше категорійно ... визначене повнозначне слово” [Кацнельсон 1987: 20], синтаксичний зв’язок у конкретному реченні – це реалізована валентність. Теорія валентності в період її виникнення (у працях Л. Теньєра) розглядала передусім дієслово як носія валентних властивостей, проте в процесі розвитку цієї теорії стало зрозумілим, що й

інші частини мови можуть бути носіями валентності. Пор., наприклад, думку Ю. Долгова, який стверджує, що „валентність є ознакою потенційною, яку мають всі значимі мовні одиниці” [Долгов 1990: 47]. За переконанням О. Касимової, поняття валентності тісно пов’язане з позицією і функцією, разом вони творять „понятійний континуум”, у якому переплетені їхні взаємодії. Валентність, наголошує дослідниця, не що інше, як „поєднувальна можливість мовних одиниць” [Касимова 2003: 51]. Будь-яка лексема має здатність уживатися в певному контексті, вільно сполучатися з конкретним набором лексичних одиниць, які утворюють суму її оточень, тобто вияв валентних можливостей слова передбачає виокремлення кола лексичних одиниць, з якими воно може сполучатися.

Елементи, що можуть „притягуватися” до підпорядковуючого компонента, Л. Теньєр поділяє на актанти (обов’язкові, облігаторні компоненти) і сирконстанти (факультативні компоненти). Щоб відмежовувати облігаторні актанти від факультативних сирконстантів, можна скористатися так званим тестом на елімінацію. Сутність цього тесту полягає в тому, що „член речення є облігаторним актантом у тому випадку, якщо його елімінація на рівні поверхневої структури порушує граматичність речення” [Степанова, Хельбиг 1978: 179]. Пор., у реченні *Вчора хлопець купив книгу* елімінація компонента *вчора* не порушує граматичності речення, а елімінація компонента *книгу* не тільки порушує граматичність речення, а й позбавляє його елементарного змісту (*Вчора хлопець купив*). Таким чином, компонент *книгу* є облігаторним актантом, а компонент *вчора* – сирконстантом.

Теорія валентності є складовою частиною граматики залежностей. Сутність останньої полягає в тому, що, „трактуючи відношення між двома безпосередньо пов’язаними компонентами речення як залежність одного з них від іншого, вона відображає ієрархічну структуру речення” [Абрамов 1985: 111-112]. Граматика залежностей, як зауважує В. Касевич, оперує таксономічними одиницями (тобто ця теорія ототожнює таксономічні одиниці з функційними). Усі зв’язки в граматиці залежностей розглядаються як підрядні. Вершиною синтаксичного „дерева” тут, як і в теорії валентності, визнається дієслово-присудок.

Грамматика безпосередніх складників оперує одиницями, які називають безпосередніми складниками (БС). БС – це структурні одиниці (відтинки) речення, що складаються з менших за розміром і більш тісно пов’язаних одна з одною одиниць. Складники, що містять більше, ніж одне, слово, називаються групами. Виділяють такі групи залежно від того, яке слово є вершиною групи: іменна, прикметникова, прийменникова, прислівникова, дієслівна групи, а також речення. Особливе місце серед праць зарубіжних лінгвістів, присвячених теорії безпосередніх складників, посідає робота Л. Блумфілда „Мова”, адже

саме Л. Блумфілд є основоположником цієї теорії. Нас цікавлять описані ним принципи „селекції” (вибору форми слова).

Л. Блумфілд наголошує, що в синтаксисі більшості мов „важливу роль відіграють таксеми (мінімальні одиниці граматичної форми – М. Б.) селекції; синтаксис переважно й зводиться до визначення цих таксем – до констатації, наприклад, того, за яких обставин (з якими супровідними формами, а якщо ці форми лишаються незмінними, то з якою відмінністю в значенні) численні формальні класи (дієслова... або іменники в давальному чи знахідному відмінках тощо) з’являються в синтаксичних конструкціях” [Блумфілд]. При цьому вчений описує специфіку побудови „вільних форм” (словосполучень – М. Б.) на основі зв’язків узгодження і керування.

„Власне узгодження (concord або congruence)”, яке, за Л. Блумфілдом, в англійській мові представлено, наприклад, узгодженням форм *this, that, these, those* з означуваною ними субстантивною формою, „відіграє велику роль у багатьох мовах; пор., наприклад, флексії прикметників у більшості індоєвропейських мов, які узгоджуються з різними підкласами іменника (число, рід, відмінок)” [Там само].

Л. Блумфілд зазначає, що в інших випадках „таксема селекції пов’язана з синтаксичною позицією форми” [Там само], та ілюструє це твердження таким прикладом: „В англійській мові говорять *I know* ‘я знаю’, але *watch me* ‘сторожи мене’, *beside me* ‘поряд зі мною’. Вибір між формами *I* ‘я’ (*he* ‘він’, *she* ‘вона’, *they* ‘вони’, *we* ‘ми’) і *me* ‘мене’ (*him* ‘його’, *her* ‘її’, *them* ‘їх’, *us* ‘нас’) залежить від позиції форми: перший клас форм (*I* і т.д.) типовий для позиції діяча, другий (*me* і т.д.) – для позиції додатка в конструкції *дія – об’єкт дії* (*watch me*) або для позиції обставини в обставинній конструкції (*beside me*)” [Там само]. „Цей тип селекції, – зазначає лінгвіст, – називається керуванням; про супровідну форму (*know, watch, beside*) говорять, що вона керує тією чи тією обраною формою (*I* або *me*) або вимагає її” [Там само].

Відмінкова (рольова) граматики описує семантику речення як систему семантичних валентностей, у якій значення вершинного дієслова визначає ролі (відмінки), які виконують іменні складники. Так, наприклад, дієслово *дати* вимагає заповнення валентностей агенса (суб’єкта), адресата і об’єкта передачі. Відмінкова граматики оформилася завдяки працям Ч. Філлмора. Науковець зосередив увагу на універсально-логічних ознаках речення. Аналізуючи реченнєве утворення, Ч. Філлмор розбиває його на пропозицію (P), тобто позачасовий „набір відношень між дієсловами й іменами” і модальний комплекс (M), який включає в себе заперечення, час, спосіб і вид. На наступному етапі аналізу семантичної структури речення дослідник зосереджується на описові пропозиції, що структурується дієсловом та його аргументами. Останні автор витлумачує за допомогою певної

кількості семантичних функцій (ролей) – глибинних відмінків. Такі функції лінгвіст кваліфікує, спираючись на реальні ситуації, що відображені в мові, „оскільки змісти відмінків утворюють набір універсальних, можливо, вроджених понять, що ідентифікують деякі типи суджень, які людина спроможна робити про події, що відбуваються навколо неї, – суджень про речі такого характеру, як „хто зробив щось”, „з ким щось сталося”, „що зазнало якоїсь зміни” [Филлмор]. На основі таких тверджень Ч. Філлмор виокремлює шість відмінкових функцій, що, на його думку, є достатніми для опису англійського речення: 1) агентив – відмінок позначення продуцента дії, позначеної дієсловом, – істоти; 2) інструменталіс – відмінок позначення причинового продуцента дії або стану, позначених дієсловом; 3) датив – відмінок істоти, якої стосується дія або стан, позначені дієсловом; 4) фактив – відмінок предмета або істоти, які виникають внаслідок дії або стану, позначених дієсловом; 5) локатив – відмінок, що вказує на місцезнаходження або просторову орієнтацію дії або стану, позначених дієсловом; 6) об’єктив – відмінок чогось, що позначається іменником, роль якого у дії або стані, позначених дієсловом, зумовлюється або визначається безпосередньо семантикою дієслова [Там само].

На думку науковця, відмінки не слід ототожнювати з членами речення як одиницями поверхневої структури, адже, наприклад, агентив може бути репрезентований різними членами речення (пор., *Я читаю книгу. Книга читається мною* і под.). „Глибинний” характер відмінка, на думку Ч. Філлмора, полягає в його семантичній вартості, яка може виражатися в поверхневій структурі й невідмінковими в морфологічному розумінні засобами. Окрім того, „типи ролей самі по собі не піддаються аналізу, вони відповідають елементарним людським сприйняттям”, а також „створюють універсальний правильно визначений набір понять” [Там само].

Цікавим є підхід до кваліфікації підрядних конструкцій, поданий О. Єсперсеном у праці „Філософія граматики”. Розглядові специфіки підрядного зв’язку в „сполученнях слів” лінгвіст присвятив окремий параграф своєї роботи „Підпорядкування”. Аналізуючи „сполучення слів”, О. Єсперсен зазначає, що в таких утвореннях „одне зі слів має першорядне значення, а інші приєднуються до нього як підпорядковані слова” [Єсперсен 1958: 107]. „Головне слово, – наголошує мовознавець, – визначається (уточнюється, модифікується) іншим словом, яке, у свою чергу, може визначатися (уточнюватися, модифікуватися) ще якимось третім словом і т.д.” [Там само]. Учений виділяє два типи підпорядкування – юнкцію, представлену словосполученнями (наприклад, *надзвичайно спекотна погода, бідна вдова* і под.), та нексус, репрезентований реченневими структурами (наприклад, *собака гавкає* і под.).

Слова, що приєднуються до першорядних слів у словосполученні, О. Єсперсен називає ад'юнктами та зазначає, що найважливішими з них є обмежувальні або кваліфікативні ад'юнкти [Там само: 122]. Функція таких ад'юнктивів полягає в обмеженні першорядного слова, тобто в обмеженні кількості предметів для позначення яких воно може бути використано; інакше кажучи, обмежувальні ад'юнкти використовуються для спеціалізації й уточнення. Наприклад, слово *червона* в сполученні *червона троянда* обмежує використання слова *троянда* одним конкретним підрозрядом; воно визначає троянду, про яку йде мова, виключаючи білі та жовті троянди. Далі О. Єсперсен докладно описує словосполучення, що містять обмежувальні ад'юнкти, виражені прикметниками, займенниками, іменниками у родовому відмінку.

Інший тип ад'юнктивів О. Єсперсен називає необмежувальними (прикрашальними, вставними) і визначає їхню функційну специфіку, розглядаючи приклад *My dear little Ann!* 'Люба маленька Анна!' На думку лінгвіста, ад'юнкти тут ужито не для того, щоб виділити з-поміж декількох Анн ту Анну, про яку йде мова, а лише для того, щоб охарактеризувати її. Їх уживання „носить характер чуттєвий або навіть сентиментальний, тоді як обмежувальні ад'юнкти завжди бувають тільки інтелектуальними” [Там само: 125].

Щодо висвітлення різних теорій зв'язку слів на особливу увагу заслуговує, на нашу думку, праця Дж. Лайонза „Вступ до теоретичної лінгвістики”, оскільки в ній докладно описано декілька теорій сполучуваності (дистрибутивна теорія, теорія безпосередніх складників, теорія конкатенації та ін.). Зупинимось на аналізі параграфа роботи Дж. Лайонза, присвяченого узгодженню й керуванню.

Дж. Лайонз визначає узгодження (concord або agreement) як явище, що „найбільш очевидно стосується поняття контекстної зв'язаності” [Лайонз]. Учений підкреслює, що в багатьох мовах (французькій, італійській, німецькій, іспанській, російській, латинській та ін.) складники певної синтаксичної конструкції „перебувають у відповідності або „узгоджуються” щодо таких ознак, як рід, число, відмінок і т. д.” [Там само], ілюструючи це твердження традиційними прикладами – сполуками прикметника з іменником у французькій мові (пор., *un livre intéressant* 'цікава книга', *des pièces intéressantes* 'цікаві n'escu' і под.). Разом з тим, мовознавець зауважує, що англійській мові майже не притаманне узгодження: у межах іменних груп лише вказівні займенники узгоджуються зі стрижневими іменниками (пор., *this book* 'ця книга', *these books* 'ці книги' і под.).

Дж. Лайонз акцентує увагу на тому, що узгодження слід відрізняти від керування (government або gestion). Специфіка останнього полягає в тому, що дієслово має здатність керувати певним відмінком додатка (пор., лат. *(Ego) amo te* 'я люблю тебе', *(Ego) suadeo tibi* 'я раджу тобі' і под.). „Як показують наведені приклади, – робить висновок Дж. Лайонз,

– різниця між узгодженням і керуванням полягає в тому, що при узгодженні два або більше слова змінюються за однією і тією самою категорією (наприклад, за числом або родом), а при керуванні головний і залежний члени синтаксичної конструкції не характеризуються однією і тією самою категорією: замість цього головний член визначає відповідну категорію (наприклад, відмінок) залежного члена” [Там само]. Як бачимо, розуміння Дж. Лайонзом природи синтаксичних зв’язків узгодження і керування відповідає вітчизняному підходу до цього питання.

Отже, у зарубіжній лінгвістиці теорія словосполучення в тому вигляді, у якому вона оформилась у вітчизняному мовознавстві, не розвинулась. Синтагматичні особливості слів вивчалися зарубіжними лінгвістами або в дуже формалізованому аспекті (теорія безпосередніх складників), або із заглибленням у їх семантичні властивості (валентна теорія, граматики залежностей, відмінкова граматики). Проте в окремих працях зарубіжних мовознавців (пор. роботи О. Есперсена, Дж. Лайонза, Й. Піса) можемо спостерігати певні спільні риси з вітчизняною теорією словосполучення, зокрема у висвітленні питань, пов’язаних з утворенням конструкцій із зв’язком узгодження і керування.

Література

Абрамов 1985 – Абрамов Б. А. Грамматика зависимостей и теория валентности / Б.А. Абрамов // Современные зарубежные грамматические теории. – М. : Изд-во АН СССР, 1985. – С. 110 – 147; **Блумфилд** – Блумфилд Л. Язык [Электронный ресурс] / Л. Блумфилд. – Режим доступа: <http://www.classes.ru/grammar/142.Bloomfield-language>; **Долгов 1990** – Долгов Ю. С. Тип валентности как грамматическая категория в русском языке / Ю. С. Долгов // Русское языкознание. – Киев : Лыбидь, 1990. – Вып. 21. – С. 44 – 49; **Есперсен 1958** – Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 398 с.; **Касымова 2003** – Касымова О. П. Позиция, функция и валентность как системные понятия / О. П. Касымова // II Междунар. Бодуэновские чтения : Казанская лингвистическая школа: традиции и современность : труды и материалы : в 2 т. – Т.1. – Казань, 2003. – С. 49 – 51; **Кацнельсон 1987** – Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности / С. Д. Кацнельсон // Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20 – 32; **Лайонз** – Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику [Электронный ресурс] / Дж. Лайонз. – Режим доступа: <http://www.classes.ru/grammar/146.Lyons>; **Степанова 1978** – Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк., 1978. – 259 с.; **Сухотин 1950** – Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке / В. П. Сухотин // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М. : Учпедгиз, 1950. – С. 127 – 182;

Теньер – Теньер Л. Основы структурного синтаксиса [Электронный ресурс] / Л. Теньер. – Режим доступа : <http://www.classes.ru/grammar/172.Tesniere>; **Филичева 1969** – Филичева Н. И. О словосочетаниях в современном немецком языке / Н. И. Филичева. – М. : Высш. шк., 1969. – 205 с.; **Филлмор** – Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь [Электронный ресурс] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10. „Лингвистическая семантика”. – Режим доступа : <http://www.classes.ru/grammar/155.new-in-linguistics-10>.

Балко М. В. Чи була в зарубіжному мовознавстві теорія словосполучення?

Статтю присвячено аналізу основних теорій сполучуваності, які склалися в зарубіжному мовознавстві: теорії валентності, граматики залежностей, теорії безпосередніх складників, відмінкової граматики. Автор статті порівнює ці теорії із сформованою у вітчизняному мовознавстві теорією словосполучення.

Ключові слова: сполучуваність, теорія валентності, граматика залежностей, теорія безпосередніх складників, відмінкова граматика, словосполучення.

Балко М. В. Была ли в зарубежном языкознании теория словосочетания?

Статья посвящена анализу основных теорий сочетаемости, сложившихся в зарубежном языкознании: теории валентности, грамматики зависимостей, теории непосредственных составляющих, падежной грамматики. Автор статьи сравнивает эти теории со сформировавшейся в отечественном языкознании теорией словосочетания.

Ключевые слова: сочетаемость, теория валентности, грамматика зависимостей, теория непосредственных составляющих, падежная грамматика, словосочетание.

Balko M. V. Whether there was in foreign linguistics a word-combination theory?

This article analyzes the basic theories of matching prevailing in foreign linguistics, namely: the theory of valence, dependency grammar, the theory of immediate constituents, the case grammar. The author compares this theory with the theory of word-combination.

Key words: compatibility, the theory of valence, dependency grammar, the theory of immediate constituents, case grammar, word-combination.

В. М. Барчук (Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'37

ТАКСИС ПЕРЕДУВАННЯ/НАСТУПНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В описовій традиції принципи типологічного аналізу семантики таксису ґрунтуються або на визначенні часових відношень (семантика одночасності/різночасності), або на засобах вираження макрорівня (за синтаксичними одиницями, що виражають таксис), або на засобах вираження мікрорівня (за характером дій, позначених таксисними предикатами), але найчастіше поєднують зазначені принципи в різних комбінаціях. Одночасність/різночасність таксису описано у спеціальних дослідженнях Н. Семенової, Л. Гарєєвої, М. Мішаєвої, С. Ханбалаєвої, М. Азісової, які концептуально ґрунтуються на працях О. Бондарка [Бондарко 2001] та С. Полянського [Полянский 1990].

Зокрема, С. Полянський розмежовує строгу (сильну) та нестрогу (слабку) різночасність [Там само: 35 – 38]. У межах цих типів таксису виділено строге передування/слідування (для строгої різночасності); нестрога різночасність за типами не диференційована [Там само: 35 – 37; 37 – 38]. Неважко помітити, що принципи розмежування різночасності не диференціюють порядку дій, тобто не виражають семантику власне таксису. Н. Семенова, розмежовуючи залежний/незалежний таксис, незалежний аналізує на першому рівні членування за формою вираження: таксисні відношення у складнопідрядних реченнях, таксисні відношення у конструкціях сурядного типу; в кожній з рубрик виділяє відношення одночасності/різночасності, однак різницю між цими значеннями в різних типах конструкцій не коментує. У такому випадку виникає потреба обґрунтування різних принципів типології таксису. На останньому рівні таксис типологізовано за вираженням таксисних дій, зокрема, розмежовано процеси й цілісні факти та комбінації їх поєднання [Семенова 2002]. Однак уся типологія таксису все одно не виходить за межі одночасності/різночасності; таксис постає як семантично і функціонально звужена категорія периферійного типу.

Не знято принцип одночасності/різночасності й у типології В. Храковського, яка розмежовує передування, одночасність, наступність, а два останні типи поділено за ознаками дистантності, контактності та переривчастості; натомість одночасність за традицією градуйовано як неповну (у двох виявах) та повну [Храковский 2009: 31]. Однак у цьому підході сутність таксису відображено суперечливо. Так, приклади *Петя делал уроки, пока не пришла Маша*; *Прежде чем выйти из дому, Петя выключил свет*; *За два дня до того как Петя уехал, он получил письмо от Маши* виражають, на думку автора, відповідно перервану наступність, контактну наступність та дистантне передування. Але у першому прикладі наступність визначати немає підстав, оскільки

ключовою є дія першого предиката, а другий предикат зумовлює її. Саме за цим принципом встановлено значення третьої дії: за позицією предиката *получил*. У другому прикладі немає таксису, оскільки немає двох таксисних предикатів. Порівняйте також: *Как только Петя вышел из комнаты, Маша (тут же) включила телевизор*; тут встановлено контактне передування, однак очевидно, що таксисний зміст конструкції виражає другий предикат *включила* [Там само: 30 – 31].

Завдання статті вбачаємо в тому, щоб визначити форми та засоби вираження таксисних значень передування та наступності, зясувати принципи їх розмежування.

Таксис послідовності як лінійне рівнорядне значення виражає власне порядок дій у загальноприйнятому значенні та є основою осмислення послідовного зв'язку між фактами об'єктивної дійсності. Лінійність таксису послідовності фактично формує уявлення часової осі в її нескінченності, оскільки передбачає необмежену послідовність чергових дій безвідносно до часу, а виявляє себе в категоріях початок/кінець. Початок таксису послідовності визначає формально перший таксисний предикат, кінець – формально останній. У моделі таксису послідовності є два варіанти реалізації: означена послідовність – місце таксисної дії на темпоральній осі є граматично визначеним, тобто фіксованим; неозначена – місце таксисної дії на темпоральній осі не є граматично визначеним, тобто нефіксованим. Таким чином, послідовність відбивають дві символічні моделі: $P1 - P2 - P3 - Pn$ або $P1 \rightarrow P2 \rightarrow P3 \rightarrow Pn$.

Лінійна ситуація таксису послідовності, за якої таксисні предикати з фіксованою позицією на темпоральній осі взаємодіють не лише як темпорально зумовлені, а і як різнофункціональні (різнотипні за роллю в таксисній ситуації) та творять при цьому нерівнорядну закриту структуру, виражає значення передування чи наступності. Отже, нерівнорядний лінійний таксис має усі базові ознаки таксису послідовності, однак виявляє специфічні особливості не тільки семантико-синтаксичних відношень між предикатами, а й властиві формальні ознаки. Якщо таксис послідовності формально ґрунтувався на сурядних конструкціях та рівнорядному зв'язку між предикативними компонентами ППК, то в основі таксису передування/наступності лежить нерівнорядність предикатів, яка формально виражена моделлю $Vf - Vadv$ у реченнях з напівпредикатами або $Vf - Vf$ у складнодворядних реченнях. Слід зазначити, що саме семантика передування/наступності, репрезентована на морфологічному рівні дієприслівником, стала основою для виокремлення таксису як граматичної категорії Р. Якобсоном [Jakobson 1971]. На морфологічному рівні дієприслівник виражає темпоральне відношення порядку афіксально, тобто синтетичними засобами, і, таким чином, як граматична одиниця за семантичними ознаками є автономним. Це означає, що значення таксису

закладене в самому дієприслівнику. З огляду на це семантику поліпредикативної таксисної конструкції, тобто форми синтаксичного рівня, визначали за аналогією до таксисної форми морфологічного рівня. Таким чином, таксис конструкції з дієприслівником встановлюють за дієприслівником, ігноруючи функції співвідносного предиката та відносну позицію відліку як базову ознаку категорії таксису.

Таксис передування/наступності виражає взаємодія предикатів, які функціонально співвіднесені як метричний та хронологічний, а синтаксично, з погляду зв'язку, – як домінуючий та рецесивний. Типово рецесивну позицію займає у поліпредикативній структурі напівпредикат, виражений дієприслівником. В українській мові таксис передування/наступності маркує дієприслівник на *-ши*. Приписування йому тільки значення передування зумовлене, очевидно, морфологічними ознаками, зокрема видовою (указано тільки доконаний вид) [Бондар 1996: 71], хоч дієприслівник на *-ши* виражає як доконаний, так і недоконаний вид [Русанівський 1969: 420]. Однак ні значення передування, ні значення наступності приписувати дієприслівникові немає підстав, оскільки і те, і те пов'язане з пояснюваним словом: значення попередності „виражається здебільшого тоді, коли пояснюване дієслово має форму недоконаного виду”, а значення наступності „виражається звичайно позаграматичними засобами, зокрема наявністю в реченні слів типу *знов, назад, потім* і под., напр.: „*Підіймає* застілку вікна і *замикає* туди курку, *зачинивши знов* віконце” (І. Кочерга)” [Там само: 421]. Таким чином, будь-яке значення дієприслівника орієнтоване на синтаксичний рівень; з цього погляду не цілком виправдано заперечувати статус граматичного засобу конкретизатора *знов* (без якого, до речі, значення конструкції не зміниться, а його роль, очевидно, перебільшена) і „пояснюваного дієслова” [Там само]; з огляду на це немає підстав заперечувати таксисні можливості дієприслівника на *-ши* виражати наступність, приписуючи йому, як уже було вказано, тільки значення передування [Бондар 1996: 71].

Таксис передування у конструкціях Vf – Vadv виражений тоді, коли дієприслівниковий предикат означає наступність, а фінитивний метричний предикат вказує на дію, що передує дії хронологічного предиката. Таким чином, таксисна ситуація відображає семантику порядку (позиції) актуальної дії, маркованої завдяки хронологічному предикату: *На гамір вийшов офіцер з пасажирського вагона, і всі йому стали гуртом кричати* (P), *зчинивши* (p) *неймовірний гвалт* (Ю. Яновський); – *Так ось чому вона зновівіла!* – *сказав* (P) *Маковей, кинувши* (p) *в барабан розкручене перевесло.* – *Це так доглядали її* (В. Земляк); – *Та пропадіть ви пропадом!* – *розлютився Арсен, віддав корчмареві плату, Яцькові всунув у долоню монету і вийшов* (P) *із корчми, грюкнувши* (p) *дверима* (P. Іванчук) (P – метричний предикат, p – хронологічний предикат). Якщо така інтерпретація таксисної ситуації

викликає застереження, можна застосувати метод трансформації за формальною ознакою таксисних предикатів. Зміна формального вираження і, відповідно, таксисної функції предикатів призведе до появи іншого, протилежного значення: *вийшовши* (р), *грюкнув* (Р) *дверима* – значення наступності.

На таксис передування також указує зумовленість дій, яка передбачає виконання наступної тільки за умови завершення попередньої: *Як кіт на мишу, – так він кинувся на неї; міцно-міцно здавив* (Р) *її цупкими руками, вліпивши* (р) *в щоку такий поцілунок, що аж виляски роздалися, наче хто ударив долонею з усієї мочі* (Панас Мирний).

Слід зазначити, що таксис передування у конструкціях з дієприслівниковим хронологічним предикатом не надто поширений. Це зумовлене тим, що актуалізація семантики метричного предиката відповідає позиції $p \rightarrow P$, коли спочатку відбувається вторинна дія. Цей варіант семантично нейтральний, тобто не виражає додаткових модифікацій таксисного значення. При позиції $P \rightarrow p$ хронологічний предикат наступності набуває значення подвійної вторинності – і граматичної, і семантичної. Граматично це виражено формальною нерівнорядністю, семантично ж нашаруванням значення принагідного зауваження, уточнення, яке асоціативно містить указівку на необов'язковість вторинної дії, робить її факультативною. Нечасте вираження конструкціями $V_f - V_{adv}$ нерівнорядного таксису передування, очевидно, й зумовило заперечення в дієприслівника на *-ши* значення наступності (О. Бондар).

Таксис наступності є типовим і поширеним в конструкціях із дієприслівником на *-ши*. Особливо це характерно для форми доконаного виду дієприслівника, яка однозначно домінує, оскільки ця видова ознака вказує на результативність дії, вираженої хронологічним предикатом, і, відповідно, асоціює її завершеність, актуалізуючи значення наступності: *Стріли засвистіли, мов змії, і, перелетівши* (р) *понад головами дружинників, повбивалися* (Р) *в стіну* (І. Франко); *Дівчина прямо глянула Чіпці у вічі; якраз стрілася з його очима та, спустивши* (р) *вниз довгі й густі вії, запитала* (Р): *– Де ти був...* (Панас Мирний); *Узявши* (р) *за рукав дівчину, він повів* (Р) *її на крилос* (Ю. Яновський); *Вибравши* (р) *реп'яхи, Толя взяв* (Р) *кобилу за недоуздок, і вона покірно пішла за ним* (В. Земляк).

Форма недоконаного виду дієприслівника на *-ши* рідкісна і, як правило, трапляється у авторів періоду активного формування нової літературної мови, майже цілком зникнувши в авторів двадцятого століття: *Він пішов, понуривши голову, горою додому, а вона бором та й здумала, щоб не так-то перед матір'ю у брехунах зостатись, пішла проти череди, знавши, що й Олена кожного вечора тож виходить* (Г. Квітка-Основ'яненко). Виділена форма дієприслівника вказує на стан

і не виконує ролі таксисного предиката, не виражає подію, однак її вживання дає змогу зробити висновок про те, чому подібна форма стала непродуктивною і фактично занепала. „Дієприслівники минулого часу недоконаного виду, як і дієприслівники теперішнього часу, передають значення одночасності або включення” [Русанівський 1969: 421] (під включенням В. Русанівський розуміє один з варіантів одночасності), таким чином, форми на *-ши* і *-чи* функціонально тотожні [Там само: 422]. Це зумовило витіснення менш спеціалізованої форми на *-ши* у функції сутаксису (синхронності дій); це стало однією із ключових причин поступової втрати дієприслівниковими формами часових ознак. Не цілком унормоване вживання дієприслівників періоду формування нової літературної мови засвідчують приклади різносуб’єктного вживання дієприслівникового та фінітного предикатів, що суперечить сучасним граматичним нормам: *Прийшовши* (р) *додому, тяжко їй було відбріхуватись* (Р) *перед матір’ю, що не принесла ягідок...; Побачивши* (р) *тебе учора, світ мені повернувся* (Р) (Г. Квітка-Основ’яненко) – таксис наступності.

Незважаючи на спеціалізовану форму вираження нерівнорядного таксису послідовності, конструкції із дієприслівниковим предикатом на *-ши* можуть включати додаткові темпоральні засоби, зокрема, конкретизатори: *Зараз же, прийшовши* (р), *піду* (Р’) *до неї і усе їй розкажу* (Р’), і *попрошу* (Р’’), *щоб до часу нікому не говорила* (Г. Квітка-Основ’яненко). Конкретизатор *зараз же* вказує на швидку наступність дії, вираженої комплексним метричним предикатом (*піду, розкажу, попрошу*), і таким чином актуалізує наступність.

Хоч при таксисі передування/наступності ситуація є лінійною, тобто таксисні предикати відбивають послідовні дії на темпоральній осі, позиція і метричного, і хронологічного предикатів в моделі Vf – Vadv не є однозначно зумовленою. Якщо приклади таксису передування засвідчили тільки прямий порядок співвідносних предикатів (метричний предикат ← хронологічний предикат), то таксис наступності можуть виражати конструкції, у яких метричний предикат перебуває в препозиції щодо хронологічного, тобто з порушенням прямого порядку послідовності предикатів, що засвідчений у попередніх прикладах (хронологічний предикат → метричний предикат).

Наприклад: *Семена зарубав* (Р) *третій ескадрон, оточивши* (р) *його своїми стодвадцятьма клинками в полі, вислухавши* (р’) *глузування й лайку, давши* йому змогу *попрощатися* (р’’) *з білим світом* (Ю. Яновський); *Другого дня, в суботу, на свято паликопи, Кайдаш з жінкою поїхав* (Р) *на ярмарок, звелівши синам забрать* (р) *заступи та розкопать* (р’) *дорогу з гори* (І. Нечуй-Левицький); *Мирослава аж затремтіла* (Р), *почувши* (р) *ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника* (І. Франко). У цьому випадку немає підстав визначати інше значення таксису, окрім наступності; воно зумовлене

семантико-синтаксичним співвідношенням предикатів, логіко-семантичною структурою таксисної ситуації; насамкінець про це значення свідчить денотативна ситуація. Отже, конструкція з непрямым порядком предикатів у моделі Vf – Vadv виявляє актуалізовану позицію фінитного предиката. Ця позиція надає дієприслівниковому предикату семантики доповнення, уточнення і, таким чином, зумовлена не таксисними чинниками, а функціонально-семантичними особливостями дискурсу.

У ППК із дієприслівниковим предикатом (з прямою і непрямю позицією метричного предиката) для підсилення семантики із будь-яким із компонентів закритої таксисної структури вживаються темпоральні конкретизатори: – *Ні таточку, сього не скажи!* – сказала вона сміло, але зараз же яюсь змішалась і, значно **пониживши** (р) голос, **додала** (Р) **по хвилі**... (І. Франко); *Такої гармонії, звичайно, **могла досягти*** (Р) *лише природа, **заздалегідь подбавши*** (р) *і про барви, і про малюнок* (В. Земляк).

Лінійний нерівнорядний таксис моделі Vf – Vf може бути виражений складнодворядними реченнями. У цих конструкціях предикати взаємозалежні, однак, як і в конструкціях із дієприслівниковим предикатом, компоненти формально-граматично і функціонально різні, і це сприяє реалізації нерівнорядних відношень. Значення нерівнорядного лінійного таксису виражають, перш за все, складнодворядні речення таксису, що вказують не тільки на послідовність, а часто й на характер послідовності дій: *Як тільки **прийшов*** (р), ***зараз кинувся вишукати*** (Р) *грунту* (Панас Мирний); ***Ледве спинився*** (р) *ешелон, як **Шахай став походити*** (Р) *вздвж його, рахуючи вагони і записуючи щось до записної книжки, котру він вийняв з кишені* (Ю. Яновський) – швидка послідовність. Складнодворядні речення зі сполучником *коли* виражають послідовність тільки в окремих випадках, коли можна встановити через семантико-синтаксичний характер відношень, а також через логіко-семантичну зумовленість таксисних предикатів лінійність структури таксисної ситуації: ***Коли** поїзд знов **рушив*** (р') *і чимраз скорше з місця **уходив*** (р''), ***бачили*** (Р) *ті, що знаходились в останнім возі, через повідчинювані вікна й двері шинку, як тут, у великім колі, гуляли жінки й чоловіки в дикім запалі; **Коли** священник **вступив*** (р) *у хату, **казала*** (Р) *всім присутнім **вийти**...* (О. Кобилянська); ***Коли хто постріє тікати*** (р), ***хай стріляє*** (Р) *моєю рукою* (Ю. Яновський) .

У першому прикладі Р (*бачили*) ніби вжито в нетиповій для денотативної ситуації формі недоконаного виду для передачі неозначеного тривання дії (об'єктивно більш типовою була б форма *побачили*), хоч указана дія цілком зумовлена діями р' та р''. Однак тут необхідно було передати тривалість послідовної дії; саме форма дієслова, що виражає Р, може вносити двозначність у таксисну ситуацію, але тут,

без сумніву, таксис наступності. Саме послідовна зумовленість дій забезпечує вираження лінійності таксисної ситуації.

У другому прикладі зумовленість визначена денотативною ситуацією: священик зайшов для сповіді. Дієслівна форма *казала* контекстно двовидова, тут недоконаний вид вжито у функції доконаного, що зумовлено міжпредикатною видовою координацією. Таке вживання видової форми дієслова вказує на відсутність однозначної ролі виду у вираженні таксису; відповідно зв'язок виду із темпоральністю не має глибинної семантичної основи, тим більше темпоральність не можна виводити з виду та аспектуальності.

У третьому прикладі наступність визначена семантикою умови, що синкретично виражена разом зі значенням таксису. У всіх прикладах у наступній частині може бути вжито парний сполучниковий компонент *тоді*.

Формально-структурну периферію ситуацій нерівнорядної послідовності складають складносурядні речення. Така позиція зумовлена тим, що у багатьох випадках у цих конструкціях виникають труднощі із диференціацією типу таксису, зокрема з погляду рівнорядності/нерівнорядності. Саме через недостатність однозначних засобів вираження нерівнорядної послідовності у складносурядних реченнях певного типу можна визначати таксис послідовності чи таксис передування/наступності. Наприклад: *Легенький вітерець подихає (р) – і скрізь розносить (Р) тепло раннього літнього ранку* (Панас Мирний); *Загородили (р) білий світ будинками і муром – і обернулося (Р) на мій моє життя похмура, і утікати (Р²) почала земля моя кохана, лиш дві руки, як два крила, шукають безнастанно порятунку – угорі, в осліпій сивій висі* (В. Стус); *Хтось ударив (р) без жалю по серцю моїм, – і забилося (Р) серце в вогні золотім...* (О. Олесь). У наведених прикладах на користь таксису наступності свідчать граматичні індекси, що вказують на причиново-наслідковий зв'язок, та інтонаційна пауза, графічно виявлена тире. Можна ідентифікувати таксис наступності і без оформлення інтонаційної наслідкової паузи: *Яцько русин благально глянув (р) на Арсена, і той замовив (Р) вина* (Р. Іваничук).

Встановленню таксису наступності може сприяти наявність темпоральних конкретизаторів із семантикою наслідку: *Небо затьмарилося (р) грізно-чорною барвою, а відтак почалася (Р) вона, гірська буря* (О. Кобилянська). У будь-якому випадку вираження таксису наступності мусить бути чітка каузальна взаємодія таксисних предикатів у позиції причина – наслідок; таким чином, у складносурядних реченнях нерівнорядного таксису порядок розташування таксисних предикатів – диференційний засіб вираження наступності. Все ж функціонально-семантична різниця між таксисними предикатами у складносурядних реченнях нерівнорядного таксису послідовності менш виражена, а таксисні ситуації тяжіють до узагальнення семантики в бік означеної

послідовності: *Ледве-ледве торкнешся, а все вже гуде, як дзвін* (Л. Костенко).

Отже, таксис передування/наступності має лінійний характер, тобто ґрунтується на послідовному розташуванні дій на темпоральній осі. В основі розмежування значень передування/наступності лежить функціонально-семантична диференціація таксисних предикатів, які виконують функцію метричного (у сенсі граматичної ролі доміантного) та хронологічного (граматично рецесивного). Таксис передування/наступності на відміну від таксису послідовності творить закриті структури. Хронологічний предикат означає метричний, який ідентифікує значення таксисної ситуації. Типовими поліпредикативними формами вираження таксису передування/наступності є конструкції із напівпредикатами (Vf – Vadv), а також складнодворядні речення таксису (Vf – Vf); складносурядні речення можуть виражати наступність за умови семантико-синтаксичних відношень причина – наслідок між таксисними предикатами з актуалізацією постпозиційної дії.

Література

Азизова 2004 – Азизова М. С. Таксис в современном татарском литературном языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / М. С. Азизова. – Тобольск, 2004. – 19 с.; **Бондар 1996** – Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: система засобів вираження / О. І. Бондар. – О. : Астропринт, 1996. – 192 с.; **Бондарко 2001** – Бондарко А. В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – М. : УРСС, 2001. – С. 234 – 242; **Гареева 2003** – Гареева Л. Н. Независимый таксис в немецком языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Л. Н. Гареева. – Уфа, 2003. – 18 с.; **Мишаева 2007** – Мишаева М. В. Типология зависимого таксиса в английском и даргинском языках : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / М. В. Мишаева. – Махачкала, 2007. – 25 с.; **Полянский 1990** – Полянский С. М. Основы функционально-семантического анализа категории таксиса (на материале немецкого языка) / С. М. Полянский. – Новосибирск, 1990. – 93 с.; **Русанівський 1969** – Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 296 – 429; **Семенова 2002** – Семенова Н. В. Семантика таксиса: концептуалізація і категоризація / Н. В. Семенова. – Великий Новгород, 2002. – 265 с.; **Ханбалаева 2006** – Ханбалаева С. Н. Категория таксиса в русском и лезгинском языках в сопоставлении : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / С. Н. Ханбалаева. – М., 2006. – 25 с.; **Храковский 2009** – Храковский В. С. Таксис: семантика, синтаксис, типология / В. С. Храковский // Типология таксисных

конструкцій. – СПб.: Знак, 2009. – С.11 – 113; **Jakobson 1971** – Jakobson R. Shifters, verbal categories, and the Russian verb / Jakobson R. // Word and Language. – The Hague. Paris: Mouton, 1971 – 752 p. – P. 130 – 147.

Барчук В. М. Таксис передування/наступності в українській мові

У статті проаналізовано таксис передування/наступності як виявів таксису послідовності в українській мові. Визначено форми й засоби вираження таксисних значень передування й наступності та принципи їх розмежування: таксис передування/наступності ґрунтується на нерівнорядних відношеннях між таксисними предикатами, які функціонують як метричний (домінантний) та хронологічний (рецесивний).

Ключові слова: таксис передування, таксис наступності, таксис послідовності, метричний предикат, хронологічний предикат.

Барчук В. М. Таксис предшествования/последовательности в украинском языке

В статье представлен анализ таксиса предшествования и следования в рамках линейного таксиса последовательности. Определены формы, средства выражения таксисных значений предшествования и следования и принципы их разграничения: дифференциация таксиса предшествования и следования базируется на неравнорядных отношениях между таксисными предикатами, функционирующими как метрический (доминантный) и хронологический (рецесивный).

Ключевые слова: таксис предшествования, таксис следования, таксис последовательности, метрический предикат, хронологический предикат.

Barchuk V. M. Taxis of foregoing/forthcoming in Ukrainian

Taxis of foregoing/forthcoming as taxis display of succession in Ukrainian is analyzed in this article. Both forms and means of foregoing and forthcoming of taxis are determined here. Taxis of foregoing/forthcoming is based on unequal relation between taxis predicates, which function as metrical predicate (dominant), and chronological (recessive) predicate.

Key words: taxis of foregoing, taxis of forthcoming, taxis of succession, metrical predicate, chronological predicate.

М. І. Калько (Черкаси)

УДК 811.161.2'366.587

**„ДИСКУСІЙНА” ВИДОВА КОРЕЛЯЦІЯ
БАЧИТИ VS ПОБАЧИТИ
Й АСПЕКТУАЛЬНА ДІАГНОСТИКА АКТУАЛЬНИХ СТАТИВІВ**

Одне з питань анкети аспектологічного семінару філологічного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова, на яку було отримано відповіді від тридцяти п'яти дослідників із тринадцяти країн, стосувалося „чистоти” видових пар однокореневих російських дієслів *видеть* – *увидеть*, *гулять* – *погулять*, *есть* – *поесть*, *идти* – *пойти*, *кричатъ* – *закричатъ*, *петь* – *пропеть*, *прыгать* – *прыгнуть*. Зарахування до переліку саме цих пар, безперечно, засвідчує їхню „дискусійність” та неоднозначність щодо їхніх кореляційних видових можливостей, що підтвердили і відповіді провідних аспектологів [Ответы 1997: 133].

Водночас, у відповідях на згадану вище анкету з-поміж завдань першого ступеня актуальності, які стоять перед сучасною аспектологією, основним визнано створення динамічної моделі, що враховує чинники всіх мовних рівнів і передбачає передусім дослідження взаємодії лексичного й видового значень, ролі контексту для опису виду тощо [Ответы 1997: 126 – 128].

З огляду на це мета цієї розвідки – схарактеризувати основні положення авторської інтеграційної концепції виду, визначальними складниками якої є п'ятикомпонентна система аспектуальних класів та інструмент дослідження цих класів – комплексна аспектуальна діагностика, і продемонструвати ефективність її застосування на прикладі аспектологічного аналізу однієї з „дискусійних” видових кореляцій – *бачити vs побачити*.

Чільним дослідницьким імперативом підходу до опису аспектуальності, названого Дж. Лайонзом об'єктивістським [Лайонз 2003: 338], який було започатковано в середині минулого століття Ю. Масловим [Маслов 1948] та незалежно від нього – З. Вендлером [Vendler 1967] й утверджено в аспектологічних студіях другої половини ХХ – початку ХХІ століття – т.зв. „двокомпонентної теорії виду” [Калько 2008: 60–61], є потреба аспектологічного аналізу всього спектра значень і контекстуальних уживань відповідного дієслова, оскільки як аспектуальні класи (лексичний компонент аспектуальності), так і категорія виду (граматичний компонент аспектуальності) зорієнтовані не на всю дієслівну лексему, а на кожен її конкретний лексико-семантичний варіант, конкретну реалізацію валентнісного потенціалу предиката, семантичні ролі аргументів, передовсім суб'єкта та об'єкта, зрештою, широкий контекст. Неврахування цього чинника, на нашу думку, є чи не основною причиною гострої полеміки навколо багатьох аспектологічних проблем, породжених намаганням втиснути вид у жорсткі категорійні

рамки без урахування впливу на видову поведінку дієслова різнорівневих факторів.

Аспектуальні класи постають у контексті нашого дослідження як аспектуально зорієнтовані прихованограматичні, або лексикограматичні, класи, що мають вплив на граматичну царину виду, імпліцитно регулюючи аспектуальну поведінку (передовсім корелятивну й акціональну здатність, функціональний потенціал) дієслів. На ґрунті українського дієслова вони утворюють п'ятикомпонентну систему, що визначає закономірності видової поведінки дієслова: 1) термінативи, або здійсненники, що позначають подієспрямовані процеси, з одного боку, та події, досягнуті внаслідок їхнього здійснення, з іншого, здатні вступати в суто видове, функціонально-видове й акціональне партнерство, мати прогресивну функцію; 2) активітиви, або діяльники, яким притаманне значення динамічних неподієспрямованих процесів, не мають видових партнерів, натомість їм властиві багатовекторне акціональне партнерство та прогресивна функція; 3) стативи, або станівники, що відображають актуальні чи неактуальні адинамічні, недискретно-фазові вияви буття (стани), локалізовані хоча б у межах надтривалого часового відрізка, позбавлені можливості мати видових партнерів і прогресивну функцію, для них характерне аспектуально-акціональне партнерство з інцептивами; 4) евентиви, або подійники, об'єднані значенням миттєвих подій, зокрема й несподіваних, непередбачуваних, а також таких, що є негативним наслідком надмірного захоплення процесом чи недогляду, яким притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива прогресивна функція; 5) семантика релятивів, або відносників, які означають процесуально-стилізовані відношення, властивості, постійні ознаки, унеможливорює будь-яке партнерство та прогресивну функцію, хоч деякі з них, зокрема „географічні” дієслова, можуть мати уявно-видових, або інцесивних, партнерів, що спричинено асоціативно-метафоричним семантичним залишком термінативів, від яких утворені георелятиви [Калько 2009].

Як засвідчує наше дослідження, остаточна реалізація аспектуального класу залежить від багатьох чинників, з огляду на які аспектуальна полікатегорійність дієслівної лексеми як здатність функціонально поєднувати значення різних аспектуальних класів – системне явище для українського дієслова. Отже, належність до аспектуального класу остаточно визначає лише контекст, тому про особливості аспектуальної поведінки дієслова можна говорити тільки на основі аналізу конкретних текстових уживань, що засвідчує глибоку закоріненість категорії виду в онтологію ситуацій, відображених у дієслівній семантиці. У зв'язку з цим цілком слушною вважаємо думку Ф. Леманна про відмову від поняття видової пари та заміну його поняттям видового партнерства [Lehmann 1988: 271].

Диференціацію дієслів сучасної української літературної мови за належністю до відповідного аспектуального класу, а отже, і констатацію того чи того типу аспектуального партнерства: суто видового, функціонально-видового, акціонального, аспектуально-акціонального, уявно-видового уможлиблює комплексна аспектуальна діагностика. Як інтеграційний метод, вона передбачає цілеспрямоване застосування логічного, компонентного, словотвірного, опозиційного та дистрибутивного аналізу, добір корпусу інгерентних контекстів, серед яких особливо значущі інгерентно-кореляційні, залучення експериментальних методик, зокрема транспозиції, трансформації, інсталяції, а також моделювання внутрішньочасової структури ситуацій за допомогою тестових діалогів тощо [Калько 2008: 95 – 148].

Застосування описаного інструментарію уможлиблює створення неповторного аспектуального „портрета” кожного дієслова, до того ж не абстрактно-віртуального, а актуально-реального, динамічного, що уявляє вплив лінгвального та екстралінгвального довкілля на його видову поведінку, зокрема кореляційний, акціональний та функціональний потенціал.

Однією з видових пар, зарахованих у згаданій вище анкеті до „дискусійних”, є рос. *видеть* – *увидеть* [Ответы 1997: 133 – 136]. Її не вважають видовою зокрема О. Бондарко, В. Гак, Л. Лонгрен, В. Плунгян, Л. Ясаї, зазначаючи водночас, що така інтерпретація наявна за умови гранично „вузького” розуміння видової парності, за умови ж більш „широкого” її розуміння дехто не заперечує її протилежного трактування (В. Плунгян, Л. Ясаї). А. Ломов стверджує, що цю пару можна вважати видовою лише за умови тотожності лексико-семантичних варіантів (*он открывает глаза и видит* – *он открыл глаза и увидел*). Дж. Міллер заперечує видовий статус цієї пари, однозначно зараховуючи *увидеть* до інхотативів, а А. Тимберлейк відзначає її „нестандартний” характер. Але Т. Булигіна, М. Гловинська, В. Гуревич, А. Залізник, М. Черткова та деякі інші лінгвісти, які брали участь в анкетуванні, погоджуються вважати її видовою [Там само]. Як підтверджує наша розвідка, не позбавлений проблемності і її український аналог – кореляція *бачити* vs *побачити*.

Аспектуальна діагностика кореляції *бачити* vs *побачити* уводить нас у сферу адинамічних виявів буття, позначених дієсловами. Це аспектуальний клас стативів, що наповнює близьку периферію поля аспектуальності, та аспектуальний клас релятивів, що є її далекою периферією. Статальна семантика (як стативна, так і релятивна) унеможлиблює прогресивне значення. Це підтверджує негативний результат діалогічного тестування, напр.: *Дививси так дивно, начеб поправді на зорях бачив Україну* (В. Стефаник), пор.: – *Що це ти робиш? – *Бачу на зорях Україну*. Аспектуальний аналіз імперфектива *бачити* дає змогу виокремити значення, що належать до різних аспектуальних класів. Так, *бачити* зі значеннями „сприймати очима, спостерігати” (1),

„уявляти собі що-небудь” (2), „добре розуміти, усвідомлювати” (3), „мати, вбачати” (4), „вважати, визнавати” (5) належать до стативних.

(1) *Роарк чітко бачив, що будинок, з якого нісся звук, був церквою* (Ю. Тарнавський).

(2) *Я розумів митця, я зримо, немов він справді жив і дихав обіч мене, бачив його і відчував,... бо відомо, що мистець живе не вмираючи доти, доки живуть його витвори. А ще я уявляв безконечну вервечку моїх краян, які молилися до цієї ікони...* (Р. Федорів).

(3) *Знаю й бачу тепер, царю, Що ти без причини Підійнявся на погибель Мої України* (С. Руданський).

(4) *Нашої заслуги в тім не бачу, Нашої не знаю в тім вини, Що козацьку бунтівливу вдачу Нам лишили предки з давнини* (В. Симоненко).

(5) *Харитон, слухаючи нарікання жінки, бачив виною їх – Андрійка* (М. Коцюбинський).

Дієслово з усіма згаданими вище значеннями позбавлене прогресивної функції. Це засвідчує неможливість: а) актуального діалогу, пор.: *Що це ти робиш?* – **Бачу виною нарікань Андрійка*; б) інсталяції в актуальний контекст, пор.: **Коли я підійшов до Роарка, він чітко бачив, що будинок, з якого нісся звук, був церквою.* **Коли я через півгодини знову підійшов до Роарка, він усе ще чітко бачив, що будинок, з якого нісся звук, був церквою*; в) інсталяції в дуративний контекст, пор.: **Упродовж двох годин Роарк чітко бачив, що будинок, з якого нісся звук, був церквою*; г) поєднання з обставинами *повільно, швидко*, що характеризують лише рівень динаміки процесів.

У всіх перерахованих вище значеннях імперфектив *бачити* аспектуально корелює з перфективом *побачити*, напр.: *Можливо, якби машина їхала з увімкненими фарами, водій бачив би дорогу й те, що навколо неї, побачив би яму й цього б не сталося* (З газети). Відсутність видового партнерства між членами аспектуальної кореляції засвідчує: а) негативний результат мобільно-діалогічного тестування, напр.: – *Ти вже побачив яму?* – **Ще ні, але вже бачу*; б) неможливість інсталяції в контекст „довго + імперфектив, і нарешті + перфектив”, пор.: **Довго бачив яму, але нарешті побачив*; в) негативний результат інсталяції в конативний контекст невдалої спроби, пор.: **Бачив, але не побачив*. Це засвідчує вияв не видового, а акціонально-аспектуального партнерства, яке передбачає кореляцію стативного імперфектива з інцептивним перфективом, що описує початковий момент, настання стану, позначеного основою імперфектива. Підтвердженням слугують інгерентні корелятивні контексти: (6), (7), (8), а також можливе трансформаційне продовження їх без зміни внутрішньочасового контуру ситуації: (9).

(6) *Батькові Степанко розповів, як вони бігли в лузі з купання додому і побачили невисоко вгорі голуба і як із-за верб раптом вихопився*

шуліка і схопив голу́ба в кігті. Вони **бачили**, як безпорадно пручався в пазурах хижака червоний красунь... (Л. Смілянський).

(7) Але, **побачивши**, що Ганна Іванівна не має наміру жартувати, учні вгомонилися.... Ганна Іванівна **бачила**, що розмова звернула на інше, але мовчала. Хай балакають, хай сперечаються (Г. Усач).

(8) Йдучи так, він **побачив** блиск багаття, прийшов ще ближче і **побачив** таке: під розлогим дубом горіло чимале багаття, над ним висів на трьох ційках невеликий казанок. З другого боку за багаттям лежав якийсь чоловік, котрого не міг зразу добре **бачити**. Аж як прийшов близько, помітив здорового козака-голоту (А. Чайковський).

(9) З другого боку за багаттям лежав якийсь чоловік, котрого не міг зразу добре **бачити**. Аж як прийшов близько, **побачив** здорового козака-голоту. Тепер він добре **бачив**, як той, лежачи, неквапом помішував куліш, що варився в казанку.

Але можливість транспозиції в теперішній історичний, з одного боку, засвідчена інгерентно: у кореляційних контекстах, що поєднують два часові плани: (10), у контекстах, що ілюструють можливість як перфективів, так і імперфективів поєднуватися з моменталізаційними операторами на зразок *раптом*, у цю мить, несподівано тощо: (11) – (12), а з іншого – експериментально: тестом на можливість транспозиції імперфектива в подійний контекст (13) – (14), успішністю інсталяції операторів моментальності (15) – (16), засвідчує те, що і імперфектив *бачити*, і перфектив *побачити* мають двоїсту природу. Як переконають наведені вище приклади (1) – (9), *бачити* є стативом. Одночасно, уживаючись із подвійним значенням, він функціонує як евентив, актуалізуючи лише початок стану й цим самим залишаючи його продовження за кадром. Перфектив *побачити*, водночас, стосовно статива *бачити* є інцептивним партнером, а з евентивом *бачити* він перебуває у відношенні функціонально-видового партнерства.

(10) Коли **бачу** – наш ротний цигарку курить. **Побачив** мене та... (М. Куліш).

(11) Я річку **побачила** раптом. Питаю: – А хто ти така? (Л. Костенко).

(12) І тієї ж миті **бачу** досить високу рослину, враз вирізняю три характерні довгастоеліптичні листки у поздовжніх пасочках і велику квітку, що вінчає стебло (Є. Шморгун).

(13) – Ось глянь! Він **штурхнув** ногою щось темне під щоглою, і юнак з жахом **побачив**, що то закривавлений труп господаря судна. О боги! (О. Бердник).

(14) – Ось глянь! Він **штурхає** ногою щось темне під щоглою, і юнак з жахом **бачить**, що то закривавлений труп господаря судна. О боги!

(15) ... пішла молода красива Уляна у яр по воду. **Бачить** – звівся з бур'яну чоловік, хотів щось сказати та й знову повалився в траву (Григорій Тютюнник).

(16) ... пішла молода красива Уляна у яр по воду. [Раптом] **бачить** – звівся з бур'яну чоловік, хотів щось сказати та й знову повалився в траву.

Поряд зі значеннями *бачити*, що мають дихотомічну природу, виявляючи себе і як стативи, і як евентиви, у семантичному спектрі аналізованого дієслова зафіксовано значення, які мають дещо іншу аспектуальну специфіку: а) *бачити* „зустрічати кого-небудь; мати особисту зустріч з кимось”, що є лише евентивним, корелюючи з видовим партнером *побачити* (17), що підтверджує тест на ротацію дефініційним дієсловом *зустрічати* та його евентивним партнером *зустріти* (18); б) *бачити* „мати здатність сприймати зором”, яке належить до аспектуального класу релятивів, означаючи не актуальний стан, а своєрідний віртуальний передстан – уроджену потенційну можливість перебувати в такому стані, репрезентовану як квалітативну ознаку суб'єкта. Відмінність між *бачити*-стативом та *бачити*-релятивом увиразнена за допомогою діагностичного слова *зараз*, що в актуальних контекстах має значення „у цю мить” (19), а в атемпоральних – „у сучасний для мовця період” (20). Крім того, згідно з наведеними контекстами, актуальний стан *бачити* обов'язково пов'язаний не тільки з часовою віссю, а й з об'єктом сприйняття, віртуальний же стан абстрагований як від актуального перебігу часу, так і від конкретної об'єктності. Тобто, по суті, це здатність бачити будь-коли й будь-кого. Така ситуація підлягає параметризації лише за допомогою глобально-часових (*раніше – тепер, зараз*) чи квалітативних (*добре – погано*) операторів, що може бути діагностовано за допомогою інгерентних контекстів чи відповідних інсталяцій.

Релятивна семантика, на відміну від інших значень *бачити*, унеможлиблює будь-яке партнерство з *побачити*. Натомість *побачити*, ужите для висловлення погрози (21), – абсолютний перфектив.

(17) ... скажіть-повідайте, чи не чули, чи не **бачили** моєї дружини вірненької? Як **бачили**, похваліться, як **побачите**, поклоніться... (М. Сиротюк).

(18) ... скажіть-повідайте, ... чи не **зустрічали** моєї дружини вірненької? Як **зустрічали**, похваліться, як **зустрінете**, поклоніться...

(19) Зараз він у кутку біля мисника. Там чорна діжа з водою, там вогко й темно, але я **бачу** його. Він тоненький, як стеблинка, той химерний чоловічок (В. Близнець).

(20) Зараз він зовсім погано **бачить**, тільки тримається так, ніби нічого особливого немає (О. Копиленко).

(21) **Побачить** вона! Згадає тоді мене, як чорти витоплять з неї те сало, що придбала в піст (І. Нечуй-Левицький).

Багато контекстів засвідчують і спеціально не виокремлене в одинадцятитомному „Словнику української мови” значення *бачити* „потрапляючи куди-небудь, діставати можливість особисто спостерігати, на власні очі бачити щось” (22), на тлі якого *побачити* зі значенням „зустрічати кого-небудь; мати особисту зустріч із кимось” може бути сприйняте як акціональний сумарно-дистрибутивний партнер. Попри лексикографічну незафіксованість, його наявність підтверджена тотожністю значень можливих трансформацій (22) у дистрибутивні контексти з *побачити* (23) та *перебачити* „побачити все або багато чого-небудь, усіх або багатьох” (24).

(22) *Дід Скрипник багато бачив на своїм віку. Обходив півсвіту отими неспокійними ногами...* (С. Тельнюк).

(23) *Обходивши півсвіту отими неспокійними ногами, дід Скрипник багато побачив на своїм віку.*

(24) *Обходивши півсвіту отими неспокійними ногами, дід Скрипник багато перебачив на своїм віку.*

Отже, аспектологічний аналіз дієслів *бачити* vs *побачити* дає змогу діагностувати три аспектуальні класи: стативний, евентивний, релятивний. Евентивна семантика передбачає можливість функціонально-видового, або тривіального, партнерства, стативна – лише аспектуально-акціонального (інцептивного), меншою мірою – акціонального, зокрема дистрибутивного, релятивна – закрита для будь-якого.

Перспективи дальших аспектологічних досліджень пов’язані з багатоплановим підходом до аналізу дієслівної семантики, якій притаманне досить „химерне” переплетіння граматичних компонентів із лексичними та строката варіативність видових значень у різних семантичних типах дієслів. На наше глибоке переконання, саме комплексна аспектуальна діагностика, застосування окремих елементів якої представлено в цій розвідці, дає змогу виявити весь спектр аспектуальних характеристик дієслова й найтонших нюансів його видової поведінки.

Література

Калько 2008 – Калько М. І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : монографія / М. І. Калько. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.; **Калько 2009** – Калько М. І. Аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера / М. І. Калько // Укр. мова. – 2009. – № 3. – С. 17 – 27; **Лайонз 2003** – Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение / Дж. Лайонз; пер. с англ. В. В. Морозов, И. Б. Шатуновский. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.; **Маслов 1948** – Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке / Ю. С. Маслов // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1948. – Т. VII. – Вып. 4. –

С. 303 – 316.; **Ответы 1997** – Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова / Черткова М. Ю., Плунгян В. А., Рябчиков А. А., Кузнецов Д. О. // *Вопр. языкознания*. – 1997. – № 3. – С. 125 – 136; **Lehmann 1988** – Lehmann V. *Der russische Aspekt und die lexikalische Bedeutung des Verbes* / V. Lehmann // *Zeitschrift für slawische Philologie*. – Heidelberg, 1988. – Bd. XL VIII, Helt 1. – S. 270 – 281; **Vendler 1967** – Vendler Z. *Verbs and times* / Z. Vendler // *Linguistics in philosophy*. – Ithaca : Cornell University Press, 1967. – P. 97 – 121.

Калько М. І. „Дискусійна” видова кореляція *бачити* vs *побачити* й аспектуальна діагностика актуальних стативів

У статті викладено основні положення інтеграційної концепції виду, найважливішими складниками якої є п'ятикомпонентна система аспектуальних класів та інструмент їхнього дослідження – комплексна аспектуальна діагностика, ефективність застосування якої продемонстровано на прикладі аспектологічного аналізу однієї з „дискусійних” видових кореляцій.

Ключові слова: дієслово, вид, аспектуальність, аспектологічний аналіз, комплексна аспектуальна діагностика, аспектуальних клас, акціональний клас, статив, евентив, релятив, інцептив.

Калько Н. И. „Дискуссионная” видовая корреляция *бачити* vs *побачити* и комплексная аспектуальная диагностика актуальных стативов

В статье изложены основные положения интеграционной концепции вида, наиболее важными составными частями которой являются пятикомпонентная система аспектуальных классов и инструмент их исследования – комплексная аспектуальная диагностика, эффективность применения которой демонстрируется на примере аспектологического анализа одной из „дискуссионных” видовых корреляций.

Ключевые слова: глагол, вид, аспектуальность, аспектуальный класс, комплексная аспектуальная диагностика, статив, эвентив, релятив, инцептив.

Kalko M. I. „Discussion” Aspect correlations *бачити* vs *побачити* and complex aspectual diagnosis actuals statives

The article describes the principal implications of the integration conception of aspects, the most important part of which is a fivecomponent system of aspectual classes and the instrument of their study – the complex aspectual diagnostics, the effectiveness of which is illustrated by the example aspektologi analysis of one of the „discussion” aspects correlations.

Key words: verb, aspectuality, aspectual class, complex aspectual diagnostics, aspectuality, complex aspectual diagnosis, aspectual class, stative, eventive, relative, inceptive.

Л. А. Карпець, А. М. Нелюба (Харків)

УДК 811.161.2'276

СЛОВОВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОРТИВНОГО ЖАРГОНУ

Актуальність статті зумовлена необхідністю аналізу спортивного жаргону, визначенням його словотвірного потенціалу. В українському мовознавстві з'являється чимало наукових праць, присвячених вивченню жаргонового словотвору. Так, дослідження науковців (О. Горбача, В. Грещука, Й. Дзендзелівського, А. Нелюби, Л. Ставицької, К. Широцького та ін.) спрямовані на окреслення словотвірних явищ різних тематичних груп, проте визначення словотвірної спроможності спортивного жаргону не було об'єктом спеціального вивчення.

Завдання статті – проаналізувати спортивні жаргонові номени на позначення знарядь, перепон, пристосувань, вправ, прийомів, дій спортсменів тощо.

У творенні спортивних жаргонізмів активно використовуються ресурси словотвірної системи сучасної української мови, її способи й моделі, типи словотвірних значень, своїх суто спортивно-жаргонових засобів немає. Це у свою чергу підтверджує, що жаргон є природним, невід'ємним складником національної мови, який щонайменше на словотвірному рівні має єдине підґрунтя з іншими складниками національної мови. Можна стверджувати, що саме така „загальномовність” ґрунту словотворення є причиною того, що значна частина жаргонових дериватів без будь-яких перепон може перейти до загальномовного складу чи набути статусу літературних.

У спортивному жаргоні суфіксодеривати можуть позначати найрізноманітніші явища (осіб, спортивні предмети й знаряддя, приміщення, вправи тощо) й утворюватися за значним спектром моделей.

Розглянемо номени на позначення спортивних знарядь, пристосувань, перепон, приміщень тощо.

Це одна з чисельних тематичних груп спортивного жаргону, однак, на відміну від назв спортсменів, на словотвірному рівні позначена меншою кількістю самих номенів і словотворчих засобів. Переважно фіксуємо форманти, використані для творення одного-двох номенів:

-ик/ник (*пожежний* → *пожежник* 'туристичний вузол', *жаба* → *жабник* 'невеликий за розмірами басейн, як правило, для тренування

дітей', *купальник* → *купасик* 'купальник', *чапля* → *чапельник* 'пристосування-гачок для вогнища'); моделі: *Пр+ик*, *Д + сик*, *І + ник*;

-к(а) (*вісім* → *вісімка* 'спусковий пристрій, що нагадує цифру вісім', *відбивати* → *відбивка* 'штанга, яку відбито від грудей під час підйому'; *качати* → *качка* 'тренажерна зала, де тренуються – качаються культуристи – качки'); використані моделі: *Ч + к(а)*, *Д + к(а)*;

-ач (*виписати* → *виписах* 'батут'); використана модель *Д + ач*;

-ун (*тягти* → *тягун* 'довгий, зтягнений підйом'); використані моделі: *Д + ун*;

-ник (*обливати* → *обливник* 'великий камінь, який обливає вода і над яким не може пройти байдарка'); використана модель *Д + ник*;

-ак (*живий* → *живак* 'каміння в скелях, що сиплеться, коли на нього наступити, воно ніби живе', *свіжий* → *свіжак* 'сніг, що тільки випав на лижну трасу – свіжий'); використана модель *Пр + ак*.

У цій групі також наявні деякі особливості.

1. Порівняно з літературними для творення спортивних жаргонізмів використовують значно меншу кількість суфіксів на позначення предметів (в основному це знаряддя і пристрої, перепони). Незначну кількість дериватів цієї групи можна пояснити наявністю значної кількості номенів цієї тематичної групи, що з'явилися внаслідок семантичних перетворень.

2. Майже всі номени-деривати цієї групи утворені загальнономовними словотвірними моделями. І все ж можемо виділити, хай і поодинокі, особливості, „нестандартності” деяких моделей.

Купати → **купасик**. Як такої суто номінативної потреби в номені *купасик* не було, адже існує інший – загальнономовний рідномовний номен *купальник*. Однак з огляду на функції і сферу побутування жаргону цей номен покликаний виокремити реалію серед таких же нейтральних, указавши на її „важливість”, актуальність, значущість саме для плавців. До того ж й утворено цей дериват традиційно/нетрадиційно: з одного боку, реально, фактично відбулася підстановка, заміна суфікса **-ник** у *купальник* аформантним елементом **-сик**, виділеного, імовірно, за аналогією до номенів на зразок *Івасик*, *матрасик* чи дитячого словотвору: *купусі*, *матусі*, *спатусі*; як наслідок, маємо новий варіант суфікса **-ик**. А з іншого, формально маємо такий ланцюг: *купати* → *купасик* (використана модель *Д + сик*), як і в *купати* → *купальник*.

Виписати → **виписах**. Однозначно причину появи цього деривата пояснити досить важко, адже існує загальнономовна поширена літературна назва *батут*. Єдине, що можна запропонувати як гіпотезу, – це прозорість мотивації, а отже, і зрозумілість внутрішньої форми й самого номена, чого не може дати запозичений номен *батут* (фр. удар). Як бачимо, український *виписах*, завдяки вдалому мотиватору, набагато точніше й правильніше передає призначення спортивного снаряда.

Тягти → **тягун**. Ця дериваційна пара є унаочненням розбіжності семантичної і формальної мотивації: формальна мотивація здійснена дієсловом *тягти* (порівняймо із *стрибати* → *стрибун*, *топтати* → *топтун*), словотвірне значення можна пояснити через прикметник *затягнений* (мало б бути *затягнений* → *затягун*). Мабуть, саме цим можна пояснити, що більшість респондентів, які не знали значення цього слова, більш-менш упевнено відповідали, що це слово може позначати особу.

Також зосередимо увагу на номенах на позначення вправ, прийомів, результатів.

Кількісно ця група номенів-дериватів поступається попередній. Перше, на що звертаємо увагу, – значна перевага дериватів із формантом **-к(а)** і лише кілька дериватів з іншими формантами.

-к(а) За допомогою цього суфікса і його варіантів творяться номен на позначення вправ і прийомів (*розножити* → *розніжка* 'стрибок із розведенням ніг у повітрі', *складати* → *складка* 'вправа на розвиток гнучкості тіла, яке ніби складають удвічі', *обманювати* → *обманка/обман* → *обманка* 'обманні рухи, які спортсмени відпрацьовують задалегідь', *вертіти* → *вертушка* 'перехват руками на верхній жердині, ніби вертить чимось' і 'удар ногою в боротьбі під час стрибка з розворотом навколо своєї осі').

Використані моделі: $D + к(a)$, $D/I + к(a)$.

Інші суфікси цієї групи зреалізовано здебільшого в одному-двох номенах:

-ар (*темп* → *темпар* 'швидкий біг – темп на дистанції', *суха* → *сухар* 'нічийна – „суха” гра, в ході якої жодна з команд не забила м'яча у ворота суперника'); використані моделі: $I + ар$, $II + ар$;

-ень (*завертіти* → *завертень* 'м'яч, якого спортсмен зумів завертіти в польоті'); використана модель $D + ень$;

-ан (*другий* → *друган* 'атака другої спроби'); використана модель $Ч + ан$;

-ик/ник (*боковий* → *боковик* 'боковий кидок м'яча чи шайби', *двійний* → *двійник* 'подвійний удар по м'ячеві, який відскочив від землі', *триразовий* → *тридцятник* 'результат триразового влучання в «десятку»'); використані моделі: $Ч + ик$, $II + ник$;

-нн(я) (*козел* → „*козлувати*” → *козлування* 'їзда на задньому колесі, як козел на задніх ногах'; використана модель $I + нн(я)$).

Щодо мотиваційно-дериваційних особливостей у цій групі заслуговують на увагу три деривати:

суха → **сухар** Цей номен-дериват перегукується із синтаксичним номеном *виграти/програти всуху* – спільний семантичний елемент пов'язаний зі значенням слова *сухий*. Однак результати номінативних процесів різні: 1) у дериваційному номені – нічийна гра, ніхто не виграв, бо ніхто не забив м'яча, 2) у синтаксичному – одна з команд зазнала

поразки, не забивши у відповідь жодного м'яча. Як бачимо, спільний елемент у семантиці обох номенів – *не забити*, але різниця в кінцевому результаті гри. Природний, очікуваний ланцюг у творенні номена *сухар* мав би виглядати таким чином: *сухий* → *виграти всуху/суха перемога* → *сухар* (можливо, що в таких суперечностях-несподіваностях криється лише некомпетентність реципієнтів – незнання значення чи неточність формулювань такого);

триразовий → **тридцятник** Щодо потрактування похідності, то цей дериват нагадує явище, про яке йшлося раніше – заміна в словотвірному ланцюзі мотиваційного елемента синонімічним: *триразовий* (влучення) замінено словом *тридцять*, що позначає суму набраних балів. Звідси й неможливість сформулювати словотвірне значення деривата через формальний мотиватор-числівник *тридцять*;

козел → „**козлувати**” → **козлування** Маємо нечастий у спортивному жаргоні випадок черезкрокового словотвору, коли середню ланку пропущено, таку наші реципієнти як наявну не називають: *козел* 'стійка мотоцикла на задньому колесі' → „*козлувати*” 'використовувати козла – їздити на задньому колесі або ставити мотоцикла на козла – на заднє колесо' → *козлування* 'опредмечена дія, виражена потенційним дієсловом *козлувати*'.

Життя спортсмена – це безперестанні дії, процеси, удосконалення їх задля досягнення кращих результатів. Однак дієслів-дериватів не так уже й багато. На позначення дій спортсменів використовується усього два форманти:

-и(ти)ся -и(ти) -і(ти) (*мороз* → *морозитися* 'під час змагань поводитися мляво, невиразно, монотонно – бути морозом', *динамо* → *динамити* 'обдурювати суперника, бути, як динамо – особа, яка не виконує своїх обіцянок', *паровоз* → *паровозитися* 'бігти позаду своїх суперників, як паровоз, що штовхає попереду себе', *фан* → *фаніти* 'уболівати за команду чи спортсмена під час гри, бути їхнім фаном', *хімія* → *хімічитися* 'вживати хімічні препарати (хімію) – анаболічні стероїди'); використані моделі: $I + u(ти)ся$, $I + i(ти)$;

за-...-и(ти), за-...-ува(ти) (*баранка* → *забаранити* 'усі три спроби не досягають результатів у стрибанні з жердиною – отримати нуль балів – баранку', *центр* → *зацентрувати* 'потрапити в центр поля'; використана модель $за + I + u(ти)$, $за + I + ува(ти)$).

У всіх дериватах мотиваторами виступють іменники. Частина мотиваторів постала або в інтержаргоні (*динамо*, *фан*, *хімія/хімічити*), або ж безпосередньо в спортивному жаргоні (*баранка*, *мороз*, *паровоз*). Усі мотиватори, за винятком *фан* і *центр*, мають переносне значення. Використані моделі для творення жаргонізмів є загальномовними.

Явища, позначувані номенами на позначення фізичного стану, досить актуальні для спортсменів узагалі. Унаслідок словотвірних

процесів постали лише три номени із використанням трьох різних формантів:

-**ух(а)** (*перти* → *пруха* 'відкриття третього дихання, ніби пре його'), порівняймо з картярським: *прун* → *непрун*); модель *Д + ух(а)*;

-**чик(и)** (*Буратіно* → *буратінчики* 'прямі ноги, які не згинаються під час бігу, ніби дерев'яні, як у Буратіно'); модель *І + чик(и)*;

-**отур(а)** (*кріпити* → *крепатура* 'у бодіблінгу – відчуття болю у м'язах після напруженого тренування, ніби кріпить тіло'); модель *Д + отур(а)*.

Різновидом суфіксального словотвору є універбація. На це словотвірне явище існує кілька поглядів, які в чомусь збігаються, а в чомусь розходяться, у чомусь і суперечать одне одному. Ми не будемо здійснювати теоретичні екскурси (це не є окремим завданням нашого дослідження), зауважимо лише, що універбацію розуміємо як „різновид суфіксального способу словотворення, при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово. ... Універбація ґрунтується на відношенні семантичної еквівалентності між твірним словосполученням і похідним словом” [Українська мова 2000: 688]. Саме тип мотиватора – стійке словосполучення – є для нас визначальним у виокремленні цього різновиду. Оскільки ж обов'язковим структурно-семантичним елементом універбації є суфікс, то й відносимо цей спосіб до суфіксації.

Досліджуючи спортивний жаргон, ми зіткнулися з деякими труднощами щодо визначення належності/неналежності деривата до універбів (порівняймо *свіжак* і *лівак*, *спусковик* і *шиповки*). Одним із основних критеріїв належності дериватів до універбаційних для нас була наявність/відсутність мотиватора – стійкого, здебільшого атрибутивного словосполучення, – який умовно за функціями можна визначити як спортивну номенклатуру чи термін. І відповідно можливість/неможливість трактувати словотвірне значення деривата саме через такий мотиватор. Тому в аналізі для зручності подаємо не весь ланцюг, як то було в попередніх випадках, а лише його кінцевий елемент.

На відміну від кодифікованої мови у спортивному жаргоні до універбаційних процесів залучено більшу кількість суфіксальних формантів:

-**к(а)** (→ *сімка* 'група районів номер сім', → *сотка* 'стометрова дистанція', → *півторашка* '1500 метрів', → *персоналка* 'персональне зауваження' чи 'персональне завдання', → *основка* 'основний склад команди', *вища ліга* → *вишка*);

-**ак/як** (→ *п'ятак* 'група районів номер п'ять', → *бічняк* 'бічний/боковий кидок', → *штрафняк* 'штрафний мйданчик', → *особняк* 'особистий/особовий залік');

-**ух(а)** (→ *груповуха* 'груповий старт');

-**ук/юк** (→ *анулюк* 'анульоване рішення судді');

-ик(и) (→ *зимники* 'зимові види спорту', *літники* 'літні види спорту').

У спортивних номенах помітні деякі особливості універбаційного словотвору:

–мотиватор-словосполучення необов'язково має два елементи, спостерігаємо рівновеликість груп із дво- (*молодіжна команда* → *молодіжка*, *анатомічний рюкзак* → *анатомічка*, *прохідна гра* → *прохідняк*) і трикомпонентним (*група районів № 6* → *шістка*) складом;

–як різновид суфіксації універбація спричиняє творення найрізноманітніших за змістом дериватів: предметів (*анатомічка*), видів спорту (*комбінашка* 'комбіноване плавання', *лижка* 'лижна секція'), елементів гри (*лівак* 'лівий удар') тощо;

–унаслідок універбації з'явилася значна кількість спортонімів, омонімічних до номенів інших субмов (*лівак*, *анатомічка*, *сотка*, *запаска*, *четвертак*), однак така омонімія не заважає розумінню і сприйманню слів, отже, не заважає і спілкуванню.

Окремі номени, що постали внаслідок суфіксального способу творення, є наочним утіленням його особливостей:

–афіксація як спосіб номінування діє переважно в найважливіших і найактуальніших для спортсмена „галузях” спортивного життя, відповідно й охоплює такі тематичні групи, як назви спортивних вправ і дій, спортивних предметів і приміщень, видів спорту тощо;

–в основному спортивний жаргон послуговується продуктивними загальнономовними (-к(а), -ик/ник, -ист/іст, -ар/яр, -ак/як та ін.) та інтержаргоновими (-ух(а), -он, -ун) формантами; названі та інші форманти в спортивному жаргоні відрізняються від формантів інших субмов ступенем продуктивності й деякими модифікаціями в моделях (див. для прикладу ланцюг *гімнастика* → *гімнастерка*, у якому елемент **-ер-** є своєрідною прокладкою, функція якої, на відміну від інтерфіксів у літературній мові, полягає в розрізненні омонімічних назв; така функція прокладок є унікальною);

–системність, уніфікованість творення онімів конкретних тематичних груп за однією моделлю є притаманною і спортивному жаргону (згадаймо для прикладу номени, що позначають групи районів за деякими туристичними ознаками: *сімка*, *трійка*, *двійка*, *шістка*, *п'ятірка*); однак маємо і паралельні утворення, що говорить про відсутність обмежувачів у словотворі і можливості відступу від превалюючої моделі (*п'ятак*, *четвертак*, *шостий*, *одиниця*);

–деякі унікальні випадки словотворення (модифікації в моделях, неіснуючі форманти, поява неочікуваного тощо) свідчать і про словотвірне експериментування творців спортивного жаргону;

–доволі дивним є факт абсолютної відсутності в спортивному жаргоні суфіксів суб'єктивної оцінки (порівняймо зі спостереженнями

О. Горбача, Л. Ставицької), навіть поодинокі випадки такого використання свідчать про зовсім інші значення таких суфіксів у спортивному жаргоні.

Із досить різноманітного й багатого арсеналу способів словотвору в українській мові спортивний жаргон послуговується лише декількома, до того ж і ступінь продуктивності навіть цих способів різний. Найпродуктивнішим є суфіксальний спосіб (зокрема й універбація як його різновид), що позначений наявністю вагової кількості засобів і „обслуговує” найрізноманітніші тематичні групи. Використовувані суфікси можна розділити на дві умовні групи: загальномовні і суфікси, позичені з інтержаргону. Менш продуктивним є усічення: порівняно з літературною мовою воно має меншу кількість різновидів і моделей. Поодинокими дериватами зреалізовано префіксально-суфіксальний спосіб і спосіб основоскладання.

Література

Горбач 1974 – Горбач О. Правопорушницькі східньоукраїнські арготизми в дотичних словниках і в літературі перед 1-ою світовою війною / О. Горбач // Наук. зб. Укр. Вільного Університету. – Т. 8 (Збірник на пошану І. Марчука). – Мюнхен, 1974. – С. 14 – 28; **Горпинич 1999** – Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 205 с.; **Грещук 1978** – Грещук В. В. Спостереження над лексикою сучасного українського студентського жаргону / В. В. Грещук // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології укр. мови : тези доп. – Ужгород, 1978. – С. 16 – 17; **Дзензелівський 1996** – Дзензелівський Й. О. Про арго українських ремісників (колківське кравецьке арго на Волині) / Й. О. Дзензелівський // Українське і слов'янське мовознавство : зб. пр. – Л. : Наукове т-во ім. Т. Г. Шевченка, 1996. – С. 286 – 305; **Ілик 2000** – Ілик Т. Аббревіатури та похідні від них у комп'ютерному слензі / Т. Ілик // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Донецьк : ДонНУ, 2000. – Вип. 11. – С. 388 – 393; **Нелюба 2000** – Нелюба А. М. Усічення і принцип економії в словотвірній номінації / А. М. Нелюба // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. / за ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Х., 2000. – Вип. 5. – С. 171 – 186; **Нелюба 2001** – Нелюба А. М. Тенденції в арготичному словотворі і засоби їх втілення / А. М. Нелюба // Зб. наук. пр. Полтав. держ. пед. ін.-ту ім. В. Короленка. – Сер. Філологічні науки. – Полтава, 2001. – Вип. 4. – С. 105 – 112; **Ставицька 2005** – Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 460 с.; **Українська мова 2000** – Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл, 2000. – 752 с.; **Широцький 1998** – Широцький К. Бурсацький жаргон української мови на Поділю / К. Широцький // Зб. Харк. іст.-філол. т-ва. Нова сер. – Х.,

1998. – Т. 6. – С. 175 – 179; **Щепотьєв 1927** – Щепотьєв В. Мова наших школярів / В. Щепотьєв // Етногр. вісн. – 1927. – Кн. 3. – С. 76 – 81.

Карпец Л. А., Нелюба А. М. Словотвірні особливості спортивного жаргону

У статті розглянуто словотвірне домінування спортивного жаргону на позначення знарядь, прийомів, перепон, пристосувань, вправ, дій спортсменів тощо. З'ясовано, що найпродуктивнішим є суфіксальний спосіб, який має значну кількість засобів і „обслуговує” найрізноманітніші тематичні групи.

Ключові слова: словотвірна система, спортивний жаргон, тематичні групи, суфіксальний спосіб.

Карпец Л. А., Нелюба А. М. Словообразовательные особенности спортивного жаргона

В статье рассматривается словообразовательное доминирование спортивного жаргона для обозначения снарядов, приёмов, препятствий, приспособлений, упражнений, действий спортсменов и т. д. Определено, что самым продуктивным является суффиксальный способ, для которого характерно большое количество способов и который „обслуживает” самые разнообразные тематические группы.

Ключевые слова: словообразовательная система, спортивный жаргон, тематические группы, суффиксальный способ.

Karpec L. A., Neljuba A. M. Formation dominating sportive jargon

The article deals with the word formation dominating sportive jargon for nomination apparatus, techniques, obstacles, facilities, exercises, actions of sportsmen and the like. It is revealed that the most produced phenomena is suffix formation method which has great number of methods and „cover” a lot of different topical groups.

Key words: word formation system, sportive jargon, topical groups, suffix formation method.

А. М. Нелюба (Харків)

УДК 811.161.2'373.611

**„ГЕНДЕРНА ЛІНГВІСТИКА”
І МАЛОПРОДУКТИВНІ СЛОВОТВОРЧІ ЗАСОБИ**

Українська мова вигідно вирізняється серед слов'янських мов багатством назв жінок, що помітно в різних складниках національної мови (літературній мові, діалектах, просторіччі, жаргонах) і втілено різними типами номінації (семантичною, синтаксичною, фонетичною, словотвірною). Жіночі назви наявні у найрізноманітніших тематичних групах: позначення віку і статусу, роду і виду діяльності, родичання і сім'ї, всеможливих ознак. Невичерпна, універсальна й водночас унікальна українська мова своїми словотвірними можливостями. Ось чому і проблеми називання жінки, визначення її місця і значущості в українській спільноті може повністю задовольнити дериваційно-номінативна система української мови.

Питання появи і функціонування жіночих назв завжди були в полі зору українських мовознавців: хай то працю присвячено розглядові історії мови чи дослідженню найновітніших номінативних явищ; маємо спроби виробити й обґрунтувати термінологічну базу жіночого назовництва (див. для прикладу працю М. Брус [Брус 2010]).

У цій статті спробую окреслити загальний стан жіночого словотворення в минулому й деякі явища і процеси в сьогоdnішньому жіночому словотворі української мови. Для цього за матеріал дослідження обрав деривати, які постали протягом 2004–2010 років (див. відповідні словники лексико-словотвірних інновацій [Нелюба 2007, 2010, ЛСІ 2009]) за допомогою малопродуктивних словотворчих засобів. Тільки із загальної кількості новотворів зазначеного періоду (а їх нараховуємо понад 160 одиниць) можна судити про значущість словотвірних назв жінок у нашій мові. Порівняно з іншими галузями чи тематичними системами, деривати жіночого словотвору відзначаються значною кількістю й особливостями: можна стверджувати, що це кількісно і якісно одна з найрухоміших і наймінливіших тематичних груп інноваційного словотвору.

Отже, у радянські часи витворилися неписані, але стійкі правила словотвірного (і не тільки) номінування жінок і використання відповідних номенів (варто зауважити, що частину правил продиктовано не традиціями української мови, а позамовними чинниками). Суть основних (диктувальних) із них зведено до такого:

1) штучне нав'язування переваги прикладкової моделі творення назв жінок (*жінка-майстер, жінка-кравець, жінка-лікар*) і водночас обмеження використання готових словотвірних відповідників (*майстриня, кравчиня, лікарка*);

2) визначення і стилістичне маркування активних в українській мові формантів творення назв жінок як розмовних і в такий спосіб обмеження-звуження використання самих дериватів; фактично встановлено суворий нагляд за дотриманням стилістичної цноти як формантів, так і самих дериватів-лексем;

3) з-поміж наявних у словотворенні продуктивністю відзначалися форманти -ш(а) і -к(а), використання дериватів із цими формантами виходило і за межі розмовного мовлення;

4) дотримання штучно визначених і встановлених правил приєднання (прив'язаності) словотвірних формантів до твірних основ без будь-яких можливостей новотворчості (з певними засторогами така творчість була уможливлена лише в художній мові);

5) масове спустошення іменникових парадигм: від значної кількості тогочасних назв чоловіків не утворювано жіночі номени;

6) у загальномовній практиці називання жінок знехтувано надбаннями діалектів, жаргонів, просторіччя.

Обмеження дериваційних потуг у жіночому назовництві зумовлено й деякими лінгвістичними чинниками, зокрема намаганням науково обґрунтувати небажаність творення лексем на позначення жінок через їхній позакультуromовний статус. Зокрема, одним із таких лжестимуваців словотвірних процесів було визнано омонімію як мовне явище. До цього часу відбуваються суперечки щодо ролі в мові омонімії як такої. Згадаймо для прикладу найпоказовіші її визначення: „омоніми – прикре непорозуміння” [Реформатский 1998: 89], „омоніми не є фактом збагачення мови” [Карпенко 1983: 114], „омоніми – такі ж діти мовного мистецтва, як і всі інші” [Булаховський 1955: 48]. У дослідженні словотвірних процесів омонімію визначають як небажану (для підтвердження такого подають номени зразка *пілот*, *штукатур*, *вівчар*, *гусар*) і зараховують її до стримуваців „мовних нежорстких відштовхувальних антиомонімічних” [Улуханов 1998]. Уважати омонімії гальмівним чинником у словотворенні безпідставно, адже омонімія – це природне явище в українській мові; наприклад, незважаючи на наявність у ній номена *первак* 'горілка, настоянка', утворено номен *первачка* 'перша дитина-дівчинка' від *первак* 'перша дитина-хлопчик'. Сюди можна додати *пісочник* 'риба' і *пісочниця* 'місце для гри малюків', *стрільник* 'майстер стріл' і *стрільниця* 'бійниця', *сонет* 'віршовий твір' і *сонетка* 'кімнатний шнурочок із дзвінком', *хурман* 'візник' і *хурманка* 'підвода', *скудельник* 'гончар' і *скудельниця* 'яма для масових поховань', *бігун* 'спортсмен' і *бігунка* 'розлад шлунка'. У сучасному словотворенні явище омонімізації, навпаки, поширюється й часто стає стильовим засобом. У цьому разі потрібно говорити не про словотвірні чи загалом мовні обмеження (від цих номенів без будь-яких труднощів і порушень утворюються відповідні деривати), а про стримувачі штучні.

Саме у зв'язку з таким здебільшого штучним станом у системі жіночого словотвору сформувалася небезпідставна думка про неможливість творення назв жінок від низки іменників на позначення чоловіків. Згадаймо для прикладу спостереження З. Валюх про те, що від деяких іменників-назв осіб за професією чи діяльністю із суфіксом *-ець* не можна утворити деривати зі значенням осіб жіночої статі, ці іменники „виявляють нульову спроможність” [Валюх 2005: 107], чи недавнє щире обурення пересічних мовців: хіба можна казати-творити *прем'єрка, міністерша, мисткиня, поетка?* (такі риторичні запитання чув і від філологів).

Але ж в українській мові діє дериваційна закономірність утворення назв жінок від назв чоловіків за видом діяльності, професією. До української мови прикладуване й спостереження Г. Винокура про те, що „всяке суфіксальне утворення на позначення чоловіка передбачає паралельне утворення на позначення жінки” [Винокур 1959: 439]. Ось чому так звана нульова спроможність названих твірних основ є штучною, позірною, зумовленою названими чинниками, як і оманливим щодо неприродності посталих номенів є враження пересічних мовців. Адже у сприятливих мовотворчих умовах серед слів, які назвала З. Валюх (*стрілець, ловець, борець, їздець, митець, охоронець, топограф, біолог, академік, продавець, виборець*), є ті, які зреалізували свої словотвірні можливості – вони наявні у словниках інновацій (*мисткиня, продавчиня, біологиня, виборчиня*), а інші – виказують свої приховані можливості до принагідного природного продовження ланцюжка (*стрілець* → *стрільчиня*, *ловець* → *ловчиня*, *топограф* → *топографиня*). **Природним обмежувачем** для словотвірних процесів і відповідно неоприявленість у нашій мові зазначених словотвірних ланцюжків була неактуальність референтів (про обмежувачі у словотвірних процесах див. [Нелюба 2009a]).

Далі стисло викладемо сучасні нюанси українського жіночого словотвору, аналізуючи малопродуктивні форманти, специфіку їхньої взаємодії зі словотвірними основами, з іншими формантами тощо.

Формант *-ш(а)*.

Порівняно з попередніми роками помітно змінив свої функційно-словотвірні ознаки. Передусім утратив продуктивність: фіксуємо лише один дериват, утворений за традиційною моделлю *І ч.р. + ш(а): репер* → *реперша*.

Досліджуючи словотвірні процеси в сучасній літературній російській мові, Г. Нещименко зауважує конкуренцію між суфіксами в межах жіночого назовництва, зокрема між формантами *-к(а)* і *-ш(а)*. При цьому визначає сучасний стан формантів і зміни з ними: поповнення лексики із суфіксом *-ш(а)* первісно пішло із розмовного мовлення, сьогодні такі деривати „самостійно утворюються і на ґрунті публічної мови, наприклад, у мові ЗМІ” [Нещименко 2010: 198] і подає низку

дериватів. Отже, ідеться про міжстильову конкуренцію формантів. В українській літературній мові про конкурентоспроможність форманта -ш(а) годі говорити – його витіснили зі словотвірних процесів, передусім зі стилю засобів масової інформації, форманти -к(а), -иц(я)/ниц(я), ин(я).

Формант **-j(a)**

Із цим формантом наявні два деривати на позначення жінок. У появі деривата *матріарша* помітним є взорування на словотвірні ланцюжки тематично близьких дериватів, проте зі значними відмінностями: порівняймо *патріархат* → *патріарх* → *патріархиня* і *матріархат* → “*матріарх*”⁶ → *матріарша* (потенційним залишається *матріархиня*). Фактично з урахуванням цих процесів дериват утворено за допомогою форманта -j(a): *матріарх-ат* + *j(a)* із паралельним чергуванням х/ш (порівняймо із ланцюжком *патріарх* → *патріарший*). Цей суфікс використано і в іншому дериваті, утвореному від твірної основи словосполучення: *списк(и) нос-и(ти)* → *списконоша*. Проте він є елементом складнішого афікса – конфікса ...-о-...-j(a), що містить єднальний голосний -о- як злютовувальний елемент і -j(a) як виразник доданої семантики ‘жінка’; паралельно відбуваються й закономірні морфонологічні зміни.

Формант **-их(a)**.

Порівняно з іншими формантами відзначається невисоким рівнем продуктивності: у картотеці наявні лише сім дериватів. Традиційно в українській мові його використовують для творення назв дружин за різними ознаками чоловіків – вказують на своєрідну словотвірну присвійність (*Петренко* → *Петренчиха*, *коваль* → *ковалиха*) і назв самок від назв самців (*вовк* → *вовчиха*, *заєць* → *зайчиха*, *слон* → *слониха*). Серед інноваційних дериватів за словотвірними канонами утворено деривати *лошиха* і *босиха*, які мають досить своєрідне „місце народження і прописку”: „*Де лох, там, звісно, лошенята Іще й лошиха лохувата... Там тільки й чути “Ой” та “Ох”, Бо насолити вміє лох*” (П. Ребро. Лохляндія). У такому творенні автор контекстиво використав словотвірні засоби номінування „тріумвірату” батько-мати-дитя. Поетичну прописку має і дериват *босиха* ‘дружина боса’: „*Босий бос басує басом Біс на біс плазує плазом Біс вкусити хоче боса Щоб була босиха боса... І не визволить босиха І не вимолить бісиха*” (І. Драч. Поради босам).

Інші деривати, на відміну від очікуваного позначення дружин, номінують жінок за їхнім статусом (*бомжиха*, *вождиха*) чи дією (*борчиха*). Їхніми мотиваторами є іменники-назви чоловіків (відповідно *бомж*, *вождь*, *борець*), тому й словотвірне значення можна передавати через прикладкову формулу (жінка-бомж, жінка-вождь, жінка-борець) чи

⁶ Тут і далі в лапках подано пропущений дериваційний крок.

описово (жінка, яка є бомжем / вождем, борцем). Отже, формально мотивуються іменником-назвою чоловіка, семантично ж від цієї назви унезалеженні (порівняймо із *лошиха 'дружина лоха'*). Як видно з поданих текстів, замість новотворів без будь-яких непорозумінь можна було використати наявні іменники-деривати чоловічого роду: „*На жаль, серед цих трьох опинилася і шепітлива інтриганка... поетеса-середнячка з Вінниці. Така вже була „патріотка” і „борчиха з коаліціантами” Олена Вітенко, аж рум'янци повзли по щоках*” (ЛУ, 24/07, с. 3). До того ж, крім зазначеного деривата, у реченні є інші номени, що вказують на жінку (*інтриганка, поетеса-середнячка, Олена Вітенко, патріотка*).

З огляду на деякі стилістичні, мовноетичні та інші ознаки особливим є дериват *Вітренчиха* – неофіційне називання відомої своєю скандальністю, поведінкою, зовнішністю політикеси Наталі Вітренко. Традиційно таке ім'я мало б означати 'дружина Вітренка' (як і *Петренчиха*). Проте це ім'я утворено від прізвища самої жінки (її чоловіка з відповідним прізвищем ніхто не знає). Фактично формант має суто стилістичну функцію – своєрідний засіб зниження статусності носія назви і його вагомості в спільноті й відповідно сама оцінка – характеристика особи-носія. Маємо прецедент до формування й увиразнення нової семантики цього форманта з іншими стилістичними функціями й нового словотвірного значення деривата 'жінка, яка має прізвище *Вітренко*', а сама лексема матиме стильову конотацію.

Події в українській спільноті останніх років із необхідністю й обов'язковістю передбачали (на те були всі соціальні й мовні умови) появу подібного деривата *Тимошенчиха* на позначення відомої політичної діячки Юлії Тимошенко. Проте такого деривата не зафіксували і бачимо тому пояснення: для творення неофіційної назви Ю. Тимошенко використано не прізвище (хоча одна із назв її прихильників – *тимошенківці*), а неофіційні форми імені *Юля/Юлька*, використовувані залежно від позитивного чи негативного ставлення до цієї жінки і її дій: „*Юля всім мужикам дає жару*” і „*Слухайте Юльку – вона вам такого наобіцяє...*” (із розмов). Варто зауважити, що й у номінативному гнізді, пов'язаному з Ю. Тимошенко, для творення номенів частотнішим є мотиватор *Юля*: *заюльний, заюлістка, юльки, юльковики, юльня*.

У цей період не фіксуємо жодного нового деривата з формантом *-их(а)* на позначення самок, який уступає місце іншим формантам. Отже, у функціонуванні формант виявляє різноспрямовані тенденції: 1) у називанні жінок-недружин реалізує нові валентні можливості; 2) у називанні самок геть не виявляє поєднувальних спроможностей.

Формант *-ес(а)/ис(а)*

До історії появи цього форманта в українській мові й особливостей його функціонування в контексті словотвірної okazional'nosti вже

звертався в одній зі статей [Нелюба 2009]. Протягом досліджуваного періоду формант не змінив своїх продукувальних властивостей і порівняно з іншими займає скромне місце в жіночому словотворенні (9 дериватів). Проте він виявляє деякі зміни у валентних характеристиках, у формуванні нового словотвірного типу й словотвірних моделей.

Частина дериватів цієї групи постала за моделлю І ос. + *ec(a)/uc(a)* без якихось морфологічних змін: *агент* → *агентеса*, *метр* → *метреса*, *чемпіон* → *чемпіонеса*. Ці деривати належать до мономотивованих, а самі моделі – до нормативних.

Інша частина дериватів свідчить про формування (чи сформованість?) нових явищ: формант приєднують не до іменника-назви особи чоловічого роду – в українській мові таких не існує. Твірними є основи слів з іншою семантикою: 1) дієслівною: *балотуватися* → *балотеса*; 2) іменниковою: *Майдан* → *майданеса*, *гранд* → *грандеса*⁷.

Отже, сучасні словотвірні процеси, у яких задіяно формант *-ec(a) / -uc(a)*, засвідчують наявність двох словотвірних типів: 1) традиційний – відіменникові утворення з виділюваними моделями за семантичними нюансами: жінка за титулом чоловіка, жінка за галуззю діяльності, жінка за видільною ознакою і 2) новітній – віддієслівні утворення.

Про високопродуктивні словотвірні засоби жіночого словотвору, про його найзагальніші новітні ознаки й перспективи буде йти мова в наступному випуску „Лінгвістики”.

Література

Брус 2011 – Брус М. Словотвірна термінологічна база фемінітивної підсистеми української мови / М. Брус // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 23. – С. 17 – 21; **Булаховський 1955** – Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. М. Булаховський. – К. : Рад. шк., 1955. – 248 с.; **Валюх 2005** – Валюх З. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові / З. Валюх. – К. – Полтава : АСМІ, 2005. – 350 с.; **Винокур 1959** – Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию / Г. О. Винокур // Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 414 – 442; **Карпенко 1983** – Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів / Ю. О. Карпенко. – К. – О. : Вища шк., 1983. – 193 с.; **ЛСІ 2009** – Лексико-словотвірні інновації (2007) : словник / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба та ін. ; за ред. А. Нелюби. – Х. : ХІФТ, 2009. – 176 с.; **Нелюба 2009** – Нелюба А. Балотеса, дойченя, Guten Morgen-івець: чи порушують вони словотвірний спокій? / А. Нелюба //

⁷ В українській мові на позначення чоловіків-власників грандів з'явився дериват *грандожер*, тому очікуваними дериватами на позначення жінки мали бути *грандожерка* або *грандожереса*.

Зб. Харк. іст.-філол. т-ва. Нова сер. – 2009. – Т. 13. – С.159 – 172; **Нелюба 2010** – Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2008 – 2009). Словник / А. Нелюба. – Х. : ХІФТ, 2010. – 116 с.; **Нелюба 2007** – Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації. 2004 – 2006. Словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х. : Майдан, 2007. – 143 с.; **Нелюба 2009а** – Нелюба А. Обмежувачі у словотвірних процесах: проблеми відмежування й типологізації / А. Нелюба // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. на пошану проф. Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 159 – 167; **Нещименко 2010** – Нещименко Г.П. Отражение гендерных проблем в славянском словообразовании / Г. П. Нещименко // Відображення історії та культури народу в словотворенні: доп. XII Міжнар. наук. конф. Комісії зі слов'ян. словотворення при Міжнар. комітеті славістів (25 – 28 трав. 2010 р.). – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 192 – 297; **Реформатский 1998** – Реформатский А. А. Введение в языковедение : учеб. для студентов филол. специальностей высш. пед. учеб. заведений / А. А. Реформатский. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 356 с.; **УМЕ 2000** – Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; **Улуханов 1998** – Улуханов И. С. О закономерностях сочетаемости морфем в славянских языках / И. С. Улуханов // Славянское языкознание : XII Междунар. съезд славистов : докл. рос. делегации. – М. : Наука, 1998. – С. 536 – 555.

Нелюба А. М. „Гендерна лінгвістика” і малопродуктивні словотворчі засоби

У статті окреслено найзагальніший стан українського жіночого словотвору в минулому (мовні й позамовні чинники творення й функціонування дериватів, обмежувачі і пріоритети у використанні словотворчих засобів). На зразках малопродуктивних формантів проаналізовано новітній стан жіночого словотворення: інноваційні зрушення, наслідки конкуренції мовних засобів, їхні перспективи.

Ключові слова: гендер, жіночий словотвір, конфікс, омонімія, словотвірні обмежувачі, формант, черезкроковий словотвір.

Нелюба А. Н. „Гендерная лингвистика” и малопродуктивные словообразовательные средства

В статье изложено в общих чертах состояние украинского „женского” словообразования в прошлом (языковые и внеязыковые факторы образования и функционирования дериватов, ограничители и приоритеты в использовании словообразовательных средств). На примерах малопродуктивных формантов проанализировано современное состояние „женского” словообразования: инновационные сдвиги, последствия конкуренции языковых средств, их перспективы.

Ключевые слова: гендер, „женское” словообразование, конфикс, омонимия, словообразовательные ограничители, формант, череступенчатое словообразование.

Nelyuba A. M. „Gender linguistics” and underproductive word-formation means

The most common condition of ukrainian „female” word-formation in the past is described in the article (linguistic and extralinguistic factors of derivatives formation and functioning, limiting factors and priorities in word-formation means usage). The modern condition of “female” word-formation is analysed on the example of inefficient formants: innovative movements, consequences of language means, their prospects.

Key words: gender, „female” word-formation, confix, appendix, syntax nomen, derivative, by means of stepped word-formation.

Б. Р. Пристай (Дрогобич)

УДК 811.161.2'367.622

**АКЦЕНТНІ ВАРІАНТИ НЕПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ
ЧОЛОВІЧОГО РОДУ**

У сучасній українській літературній мові зареєстровано 402 іменники чоловічого роду, які мають варіантний наголос у всіх словоформах або тільки у формах однини чи множини. Сюди належать як непохідні іменники, так і різні афіксальні утворення. В основному це дво- і трискладові слова. Серед них зафіксовано 98 непохідних іменників чоловічого роду, які вживаються з двояким наголосом.

Тільки окремі з цих слів були предметом аналізу в працях В. Скляренка та В. Винницького [Скляренко 1982: 75; Скляренко 1983: 31, 74 – 78; Винницький 1983: 27 – 30; Винницький 2002: 34 – 89]. Однак є необхідність системно вивчити наголошення всіх типів непохідних іменників чоловічого роду.

Мета роботи – дослідити акцентуацію питомих непохідних іменників чоловічого роду, які побутують в окремих чи всіх формах з двояким наголошенням.

Завдання полягає у визначенні первинного наголошення, установленні акцентних змін, основної форми наголосу та допустимої.

Окрему групу становлять односкладові іменники, які функціонують з варіантною акцентуацією у відмінкових формах однини, як-от:

жалю́ – у пам’ятках [Скляренко 1983: 125], *жалю́* [Зін. Прип.: 282], *’без жалю* [Ум., Сп.: 965], *жалю*, *із жалю́* [Верхратський 1899: 169], *жалю́* [Грінченко I: 474], *’жалю* [Верхратський 1912: 42], *жалю́* [Ільїн

1951: 438], *жалю́* і *жалю́* [Шило 1957: 86], *жалю́* [УРС I: 490; Орф.: 210; СУМ II: 507], *жалю́* і *жалю́* [Погр.: 177; РУС I: 340; УЛВН: 195], *жалю́* і *жалю́* [Матвіяс 1974: 96; Орфоеп.: 195], *жалю́* [Жовтобрюх 1986: 17; Винницький 2002: 67]. Іменник *жаль* опісля одержав на ґрунті української мови в низці говорів флективну акцентуацію відмінкових форм, що пов'язано з переходом до іменників *й-/йь*-основ чоловічого роду. В іменнику *жаль*, як і в баритонованих іменниках *й-/йь*-основ ч. р., флективна акцентуація форм однини виникла під впливом форми місцевого однини *в жалю́*, яка отримала наголос на закінченні за аналогією до іменників *й*-основ з рухомим наголосом [Скляренко 1983 а: 31 – 32].

Зна́ку, знаку́ 'слід, відбиток чогось' – у пам'ятках [Скляренко 1983: 75], *знаком, по знаку́* [Желех.: 308], *знаку́* [Грінченко П: 169], *знаку́* [Орф.: 266], *зна́ку* і *знаку́* [Погр.: 225; РУС I: 460; УЛВН: 246; Орфоеп.: 240], *зна́ку* [СТУМ: 120];

до ладу́ [Біл.-Нос.: 204; Левч.: 174], *ладом, до ладу́* [Желехівський I: 395], *ладу́, ладом* [Грінченко П: 339], *ладу́* [Л.Укр. П: 163], *ла́ду*, рідше *ладу́* [УРС II: 426], *ла́ду* [Орф.: 332], *ла́ду* і *ладу́* [Погр.: 276; РУС I: 611; УЛВН: 304; СУМ IV: 432; Орфоеп.: 303], *ла́ду* і *ладу́* [Винницький 2002: 75]. У південно-західних говорах цей іменник побутує з кореневою акцентуацією – *ла́ду* [Шило 1957: 86];

плачу́, плачу́ [Бер.: 26, 193], *плачем* [Гал.: 183, 311, 435], *плачу́* і *плачу́* [Верхратський 1879: 385], *плачу́* [Желех. П: 657; Грінченко III: 193; Верхратський 1912: 43], *плачу́* [УРС III: 445; СУМ VI: 572], *плачу́* і *плачу́* [Погр.: 411; РУС II: 462; УЛВН: 458], *плачу́, плачём* [Орф.: 529], *плачу́* і зрідка *плачу* [Орфоеп.: 429]. У поетичному мовленні все частіше вживається флексійний наголос, це свідчить про поступове витіснення кореневого акценту, яке простежуємо з кінця XVII ст. [Винницький 2002: 70].

Іменник *пру́т* у роботах і словниках XIX – початку XX ст. зареєстровано з кореневим наголосом. Флективну акцентуацію відмінкових форм однини він отримав під впливом окситонованих іменників *й-/йь*-основ чоловічого роду [Скляренко 1983: 79]. *Прута́* [УРС IV: 541], *прута́* і *прута́* [Погр.: 466; УЛВН: 536], *прута́* [Орф.: 630; СУМ VII: 363], *прута́* і *прута́* [Орфоеп.: 479].

Стра́ху, страхомь [Гал.: 361, 312, 393; Скляренко 1983: 76 – 77; Винницький 1983: 29], *страху́* 'страх, жах' і *стра́ха* 'опудало, страховисько' [Грінченко IV: 213], *стра́ху* [Дльїн 1951: 438; УРС V: 526; Орф.: 729; СУМ IX: 753], *стра́ху* і *страху́* [Погр.: 551; РУС III: 399; УЛВН: 631; Орфоеп.: 547; Винницький 2002: 73], *стра́ху* – у полтавських говірках [Ващенко 1957: 312], *страху́* – у південно-західних [Говори: 286]. У цьому слові, як і в деяких інших баритонованих іменниках, флективна акцентуація форми місцевого відмінка однини з флексією

-у/-ю на ґрунті переважно південно-західних говорів поширилася на всі інші відмінкові форми однини [Скляренко 1983: 74].

Туза́ [УРС VI: 119; Орф.: 765; СУМ X: 313], *туза́* і *туза́* [Погр.: 579; РУС Ш: 486; УЛВН: 660; Орфоеп.: 571];

часу́ [С. Зиз.: 119, 137, 143; Кл. Остр.: 203], *ча́су*, *ча́сом* [Бер., Ів.: 67], *часу́* [Гал.: 147; Веселовська 1971: 23; Скляренко 1983: 29], *часу́* [Желех.: 1060], *часу́*, *часо́м* [Верхратський 1899: 20, 106], *ча́су* [Грінченко IV: 445], *ча́су* і *часу́* [Матвіяс 1974: 132], *часу́*, *ча́су* [УЛВН: 701; СУМ XI: 274; Орфоеп.: 606], *часу́* – у південно-східних говорах [Ващенко 1957: 38, 86, 95], *часу́* – у південно-західних [Пура 1961: 239]. Виникненню флективного наголошення відмінкових форм однини наведеного слова сприяла така акцентуація відмінкових форм множини цих іменників, яку вони отримали внаслідок дії на ґрунті української мови тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в іменниках *б-* / *јб-* основ чоловічого роду з кореневим наголосом [Скляренко 1983: 31].

Шляху́, *шляхо́м* – у пам'ятках [Скляренко 1983: 32; Желех. П: 1094], *шляху́* [Верхратський 1899: 43], *шля́ху* [УРС VI: 508; РУС Ш: 71], *шля́хом*, *шляху́*, і *шляхо́м* [УЛВН: 714], *шля́хом* [Орф.: 843], *шляху́*, *шляхо́м*, на *шляху́* [Орфоеп.: 620]. Слово *шлях* увійшло в українську мову з нерухомим кореневим наголосом і вже на ґрунті української мови набуло флективної акцентуації у формі місцевого відмінка однини на -у та в інших відмінкових формах однини [Скляренко 1983: 31]. Як у класичній, так і в сучасній поезії наявний двоякий наголос у зазначених відмінкових формах аналізованих слів [Винницький 1983: 27 – 30; Скляренко 1991: 34 – 35].

У формах іменників *плач* і *туз* переважає флексійне наголошення, а допустимим є кореневе, в усіх інших словах рекомендованим є кореневий акцент.

Кілька односкладових іменників чоловічого роду мають двоякий наголос в окремих відмінкових формах однини: *міст* – в орудному, *піл* – у давальному, *піст*, *пліт*, *полк* – у давальному та орудному.

Мосту́, *мосто́м* [Желех. І: 443], *моста́* і *місту́*, *мосто́м* і *мосто́м* [Погр.: 302; УЛВН: 333], *мо́стом* [Орф.: 367], *мо́стом* і *мосто́м* [Орфоеп.: 337];

полку́ [Зін. Прип.: 46; Грінченко III: 285], *полку́*, *полку́* [Скляренко 1983: 78], *полку́* і *полку́*, *полком* і *по́лком* [Погр.: 424; УЛВН: 476], *полку́* і *по́лку* [Орф.: 552], *полко́ві* і *по́лкові* [Орфоеп.: 442], *по́лку* і *полку́*, *полко́м* і *по́лком* [Винницький 1984: 21]. Іменники *полк*, *міст* отримали флективний наголос унаслідок індукції форми місцевого однини з флексією -у. При наявності в родовому однини двояких форм (з флексіями -а і -у) вони під впливом окситонованих іменників одержали флективну акцентуацію в родовому відмінку однини з флексією -а й подвійну акцентуацію в усіх відмінкових формах однини (зберігаючи початковий наголос у родовому однини з флексією -у). В іменнику *пліт*

розвиток акцентуації відбувається аналогічно лексемі *полк* [Скляренко 1983: 77]. Рекомендованим у цій групі слів вважаємо флексійне наголошування, а допустимим – кореневе.

Іменник *гість* побутує з подвійним наголосом у давальному, орудному та місцевому відмінках множини: *гостей* [Гал.: 74], *в гостях* [Желех. I: 142], *гістьми* [Л.Укр. V: 164], *гістьми* і *гостями* [Льїн: 445], *гостям* і *гостям*, *гостями* і *гостями*, *гістьми* і *гістьми*, у *гостях* і у *гостях* [Погр.: 120; [УЛВН: 133], *гостями* і *гостями*, *гістьми* і *гістьми*, у *гостях* і у *гостях* [Орфоеп.: 138]. У південно-східних та північних діалектах форми множини аналізованого іменника мають флексійне наголошування: *гостей* [Говори: 59], *гістьми* [Матвіяс 1974: 132], а в південно-західних – кореневе *гостей* [Говори: 308]. Різна акцентуація в говорах і є основною причиною варіантності у вказаних формах множини. У сучасній українській літературній мові, як зазначає В. Винницький, флективну акцентуацію закріплено як нормативну, хоч і кореневий наголос у цих словоформах, крім родового, є прийнятним [Винницький 2002: 56].

Група двоскладових іменників чоловічого роду (*бенкет*, *беркут*, *бескед* / *бескид* / *бескет*, *ватаг*, *відчай*, *коршак*, *підмет* 'конопляник', *скраколь*, *хворост*) має варіантну акцентуацію в усіх відмінкових формах:

бески *ди* *дівбезки* [Фр. XI: 314, 456], *бескиди*, *бескиди* [Л.Укр. I: 106], *скидбе* [Желех. I: 25; Грінч. I: 53; УРС I: 57; [Погр.: 33; РУС III: 577; УЛВН: 44], *скидбе* і *дбезки* [Орф.: 42], *дзкібе* [СУМ I: 163], *скидїбе* [Гнат.: 16];

хворост [Левч.: 173], *хворост* [Желех. II: 1036; Ум., Сп.: 1083; Грінченко IV: 394; Фр. X: 432], *хворості* і *хворості* [Булаховський 1947: 30; Пилинський 1965: 86], *стірхво* [УРС V: 320; СУМ XI: 48], *ростіхво* і *стіхворо* [Погр.: 606; РУС III: 619; УЛВН: 689; Орф.: 810; Орфоеп.: 585; Винницький 1984: 43]. З наголосом на першому складі кореня аналізоване слово поширене в усіх говорах української мови, але в подільських, східно-полтавських та південно-західних говірках переважає акцентуація *стіхворо* [Шило 1957: 252].

Зафіксоване наголошення в розглянутих іменниках, імовірно, має різні причини. У словах *беркут*, *бескед*, *бескид*, *каптур*, *перед*, *підмет* і *хворост* воно виникло під впливом діалектного мовлення: у південно-східних говорах переважає наголос на першому складі, у південно-західних – на другому. Рекомендованим є перший варіант, тільки в словах *бенкет*, *ватаг*, *коршак* другий.

Окремі непохідні двоскладові іменники (*жупан*, *сазан*, *човен*) у непрямих відмінках однини мають варіантний наголос, у множині в них усталилася флективна акцентуація: *нжуна* [Желех. I: 206], *'жупана* [Грінченко I: 492], *нажуна* і *'жупана* [Погр.: 181; РУС I: 351; УЛВН: 199], *'анажуп* [Орф.: 214; СУМ II: 547], *нажуна* і *жупана* [Орфоеп.: 200].

Слово *човен* в однині в пам'ятках засвідчене з кореневою й рідше флективною акцентуацією, а в множині – з флективною [Скляренко: 1983], а також у *мвнь, човно́чо* [Зін. Прип.: 138, 256], *венчо* [Біл.-Нос.: 391], *'вен, човна́чо* [Шевч. I: 144, 19], *венчо* [Левч.: 66], *вен,чо човна* [Желех: II: 1074], *венчо* [Ум., Сп.: 410], *'вен, човна́чо* [Верхратський 1899: 27], *вен,чо 'човна* [Грінченко VI: 467], *'вна́вен, чо́чо* [УРС VI: 442; Орф.: 831], *'човна* [СУМ IX: 347], *вен,чо 'човна* [Погр.: 621; УЛВН: 705], *човна́ і вна́чо* [Орфоеп.: 611]. У поезії починаючи з другої половини XIX ст. з двох форм переважає флективна [Скляренко 1983: 80]. Як підкреслює вчений, правомірніше було б і для форми називного / знахідного відмінка однини рекомендувати двояке наголошення [Скляренко 1991: 34 – 35]. Оскільки перехід наголосу на флексію, стимульований, мабуть, формами множини, остаточно не оформився, тут наявні кодифіковані варіанти.

Двояку акцентуацію мають лише такі непохідні трискладові іменники: *ма́юта* та *перéкно*. Ряд непохідних іменників чоловічого роду, які в однині мають усталений кореневий наголос, у всіх формах множини функціонують з варіантним акцентуванням: *зі́во і кі́, гле́вози і бі́, дзьо́глеки і луді́, жо́дзьоби і 'жолуді́ кіро і крі́, свéроки і', скарбі́свекри і дірби́, хо́ска і рш́і, спо́ходи і 'спорш́і* У формах множини іменників цього типу первинним є кореневе наголошення [Веселовська 1970: 15 – 16]. Саме таку акцентуацію частіше зафіксовано в давніх українських пам'ятках [Скляренко 1983: 43]. Однак діє тенденція до перенесення наголосу на флексію, яка і є основною причиною виникнення акцентної варіантності у формах множини. Це переміщення охоплює все більше слів [Скляренко 1983: 221 – 222], причому в південно-західних говорах цей процес проходить інтенсивніше (*х,ро́ка скарби*) [Говори: 285, 432], а в південно-східних дещо повільніше (*оки́р*) [Говори: 224].

Висновки. У відмінкових формах родового, давального та орудного та місцевого відмінків однини іменників типу *жаль, знак* первинною є форма наголосу *жа́лю*. У всіх словах, крім *плач і туз*, рекомендованим є кореневий акцент, флексійний – прийнятний.

Початкову акцентуацію в окремих відмінкових формах слів типу *міст* поступово витісняє флективна, яку зараз кваліфікують як рекомендовану.

У типі слів *беркут, бескид* двояке наголошення, імовірно, виникло під впливом діалектного мовлення: у південно-східних говорах переважає початкова акцентуація, у південно-західних – кінцева. Рекомендованим у більшості лексем є наголос на першому складі.

У формах множини доволі численної групи іменників *роки, скарби* діє тенденція до перенесення наголосу на флексію, яка і є основною причиною виникнення акцентної варіантності у формах множини, причому в південно-західних говорах цей процес проходить інтенсивніше.

Перспективи дослідження – системне вивчення акцентуації непохідних іменників чоловічого роду в діалектах та поетичному мовленні, окремі студії наголошення чужомовних слів.

Література

Варченко 1971 – Варченко І. О. Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвогеографія / І. О. Варченко // Праці 12-ої респ. діалектол. наради. – К., 1971. – С. 46–59; **Ващенко 1957** – Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко. – Х.: Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1957. – 539 с.; **Веселовська 1970** – Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй : кінець XVI – XVIII ст. / З. М. Веселовська. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1970. – 163 с.; **Веселовська 1971** – Веселовська З. М. Особливості наголосу прикметників в українській літературній мові / З. М. Веселовська // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 21–31; **Винницький 1983** – Винницький В. М. Акцентна дублетність і кодифікація / В. М. Винницький // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 25–36; **Винницький 1984** – Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К.: Рад. шк., 1984. – 160 с.; **Винницький 2002** – Винницький В. М. Українська акцентна система : становлення, розвиток / Василь Винницький. – Л.: Ббільос, 2002. – 576 с.; **Говори 1977** – Говори української мови : зб. текстів / уклад. С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко. – К.: Наук. думка, 1977. – 592 с.; **Лобан 1957** – Лобан Н. П. Націск у назауниках з невытворнай асновай у сучаснай беларускай літературнай мове / Н. П. Лобан // Працы ін-та мовознавства АН БССР. – 1957. – Вып. 4. – С. 191–237; **Пура 1961** – Пура О. Я. Деякі особливості наголосу в говорах західної Дрогобиччини / О. Я. Пура // Наук. зап. філол. ф-ту Рівн. пед. ін-ту, 1961. – Т. 5. – С. 229–239; **Скляренко 1983** – Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови / В. Г. Скляренко. – К.: Наук. думка, 1983. – 239 с.; **Скляренко 1983 а** – Скляренко В. Г. История акцентуации имён существительных украинского языка: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык” / В. Г. Скляренко. – К., 1983. – 46 с.; **Скляренко 1991** – Скляренко В. Г. Слова з двома наголосами в поетичних творах Лесі Українки / В. Г. Скляренко // Культура слова. – 1991. – Вип. 40. – С. 32–35; **Шило 1957** – Шило Г. Ф. Південно-західні говори на північ від Дністра / Г. Ф. Шило. – Л.: Вид-во Львів. пед. ін-ту, 1957. – 257 с.

Джерела та їх умовні скорочення

Бер. – Берында П. Лексікон славеноросскій / підгот. до вид. В. Німчук. – К., 1961. – 271 с.; **Біл.-Нос.** – Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. В. Німчук. – К., 1966. – 421 с.; **Верхрат.** – Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських

говорів / І. Верхратський // Зап. наук. т-ва ім. Т. Шевченка. – Л., 1899. – Т. 27 – 29, кн. 1 – 3. – С. 1 – 200; **Верхрат. 1912** – Верхратський І. Про говір батюків / І. Верхратський. – Л., 1912. – 308 с.; **Гал.** – Галятовський І. Ключ разумьня / І. Галятовський / ст.-друк. – К., 1659. – С. 5 – 134; **Голоск.** – Голоскевич Г. Правописний словник / Г. Голоскевич. – Х., 1929. – 460 с.; **Грінченко** – Словарь української мови: в 4 т. / упоряд. Б. Д. Грінченко. – репр. вид. – К. : Лексикон, 1996. – Т. 1 – 4; **Желех.** – Желехівський Є. Малорусько-німецький словар / Є. Желехівський, С. Недільський. – Л., 1886. – Т.1 – 2. – 674 с.; **Зін. Прип.** – Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті : XVII – XVIII ст. – К., 1971. – 389 с.; **Ільїн** – Ільїн В. С. Морфологія / В. С. Ільїн // Курс сучасної української літературної мови. – К. : Рад. шк., 1951. – Т. 1. – С. 288 – 486; **Левч.** – Левченко М. Опыт русско-украинского словаря / М. Левченко. – К., 1874. – 188 с.; **Матвіяс** – Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. – К. : Рад. шк., 1974. – 184 с.; **Л. Укр.** – Українка Леся. Зібрання творів : в 12 т. / Леся Українка. – Т. 2. – К., 1975. – С. 163; Т. 5. – К., 1978. – С. 164; **Орфоеп.** – Орфоепічний словник. – К. : Рад. шк., 1984; **Погр.** – Погрібний М. Словник наголосів української літературної мови / М. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1964. – 639 с.; **РУС** – Російсько-український словник : у 3 т. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1970. – 756 с.; **С. Зиз.** – Казаньє святого Кирилла – Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Л., 1906. – Т. 5. – С. 31– 200; **Сл. Лекс.** – Лексикон славено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. Німчук. – К., 1973. – С. 421 – 540; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **УЛВН** – Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник. – К. : Наук. думка, 1973. – 724 с.; **Ум., Сп.** – Уманець М. Словарь російсько-український / Уманець М. і Спілка А. – Л., 1983. – 1143 с.; **УРС** – Українсько-російський словник : у 6 т. – К. : Наук. думка, 1953 – 1963. – Т. 1 – 6; **Фр.** – Франко І. Твори : в 20 т. / І. Франко. – К., 1950 – 1956; **Шевч.** – Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 6 т. / Т. Шевченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963 – 1964. – Т. 1 – 2.

Пристаї Б. Р. Акцентні варіанти непохідних іменників чоловічого роду

У статті на матеріалі давніх українських пам'яток, лексикографічних праць, лінгвістичних досліджень (зокрема діалектологічних), поетичних творів проаналізовано наголошення непохідних іменників чоловічого роду, які в сучасній українській мові побутують з варіантною акцентуацією. Визначено причини, шляхи та час виникнення другої форми наголосу, встановлено співвідношення між акцентними варіантами щодо норми.

Ключові слова: наголос, наголошення, акцентуація, акцентний варіант, рекомендований наголос, допустимий акцент.

Пристай Б. Р. Акцентные варианты производных существительных мужского рода

В статье на материале староукраинских источников, словарей, лингвистических исследований, в т. ч. диалектологических, поэзии анализируется ударение производных имен существительных мужского рода, которые в современном украинском языке выступают с вариативным акцентом. Определяются причины, пути и время возникновения второй акцентной формы, соотношение между вариантами относительно нормы.

Ключевые слова: ударение, ударность, акцентирование, акцентный вариант, рекомендованное ударение, допустимый акцент.

Prystai B. P. Accent variants of derivative nouns masculine

The article is based on the ancient Ukrainian lexicographical works, linguistic researches (including dialectological), poetry analysis emphasis derivative nouns of masculine gender which in the modern Ukrainian language exists with double accentuation. Defined causes, ways and time of the second form of stress, determined the relationship between accent variations and the norm.

Key words: accent, emphasis, accentuation, accent option recommended stress, allowable stress.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

І. О. Ніколаєнко (Луганськ)

УДК 821.161.2-2.01 Старун

**ІНДИВІДУАЛЬНЕ ТА РЕГІОНАЛЬНЕ
У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ СТАРУНА**

У другій половині ХХ ст. сформувалися й утвердилися кардинально нові підходи до аналізу художніх текстів різних типів і жанрів, які ґрунтуються на принципах, що раніше були або менш актуальними, або взагалі не бралися до уваги [Зайцева 2002: 3]. Переосмислення принципів дослідження текстів різних жанрів художньої літератури дозволило на глибинному рівні виявити своєрідність словесно-художньої структури тексту загалом та його окремих складників [Блинова 2011: 1; Тулузанова 2010].

Аналіз мови художнього твору з погляду наявності/відсутності в ньому ареально обмежених у вжитку лексичних одиниць доводить, що в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. діалектно-етнографічний складник у художньому дискурсі набуває все більшого значення. Вивчення чинників, які зумовлюють олітературення діалектів, з'ясування функцій діалектизмів у мові художньої літератури (наприклад, наукові розвідки В. Грещука, В. Грещук, Л. Пени, А. Поповського, Б. Коваленка, Ж. Колоїд та ін.) стає одним з нагальних питань, що потребують вирішення, оскільки нові підходи до тлумачення статусу й функцій діалектизму в художньому творі зумовлені не стільки індивідуальними вподобаннями літераторів, скільки загальною тенденцією до ревіліталізації української лексики, а також пуристичними тенденціями.

Наше сьогодення має дивовижну здатність перегукуватися з найдавнішими часами. Інколи навіть здається, що настала пора Відродження давньогрецького феномена, звичайно, у наймодернішому вигляді. Особливо, читаючи таких поетів, як В. Голобородько, В. Герасим'юк, І. Малкович, І. Римарук, В. Осадчий, Ю. Андрухович, В. Старун, О. Гордон. Дуже цікаві думки мав давній Платон, який уважав, що філософ наближається до поета. Саме це можна сказати про твори названих поетів, які розкривають невичерпну глибину, котру ми, сучасники, зазвичай, не спроможні збагнути одразу.

Чи мусить поезія бути простою, як табличка множення? Чи має вона бути схожою на довідник, у якому все розкладено й класифіковано? Поет з Луганщини Василь Старун – член Національної спілки письменників України та Асоціації українських письменників – намагається відповісти на ці, скоріше риторичні, питання книгами своїх поезій.

В. Старун видав сім книг: „Абетка світла”, „Сміх ополонок”, „Столітній знак”, „Голос і наголос”, „Калігули”, „За некийвським часом”

„Марсограф”, „Душа змії”. Такі вірші не загубляться в жодному контексті. Вони виділяються й привертають увагу, як камінь на рівній дорозі, і якщо їх не оминати, а зважитися й відкотити з путі, можна виявити під ними справжній скарб. Прочитавши ці вірші, одразу відчуваєш перехід на інший, якісно вищий рівень шляху пізнання поезії. Василь Старун не належить до тих поетів, які зумисне укладають будову вірша, нагромаджуючи слово на слово, незважаючи ні на його вагу, ні на звучання, повністю ігноруючи взаємодію слів, мотивуючи це тим, що вони так чують або ж так бачать. Щодо віршів В. Старуна, то не можна не помітити, попри густе смислове навантаження та складність форм, що автор творить їх, керуючись внутрішніми законами, які відкриваються з точки зору Слова та Поезії. „В. Старун належить до герметичних поетів. Герметичність є свідченням вимогливості до поетичного слова і водночас карою”, – пише про нього та його манеру самовираження відомий літературний критик Євген Баран [Жайвори над Луганщиною: 103].

Мета статті – виявити індивідуальне й регіональне у творчості поета В. Старуна, трансформоване авторським „Я”, визначити їхню роль і місце в сучасному мовотворенні.

„Душа змії” – це найновіша збірка Василя Старуна. У ній, як і в інших творах поета, яскраво відчутно творчу манеру В. Старуна – метафорично-асоціативну, герметично-розкішну мову. Поезії цієї збірки дещо ускладнені несподіванкою поетичного слова, поетичної форми, збагачені авторськими новотворами. Але чим більше читаєш ці незвичайні рядки, то більше відкриваєш такий багатий і незвіданий світ поезії, світ, який у Василя Старуна виходить за межі буденного, свідомого матеріального – і торкається вершин вічності.

Авторські новотвори в книзі „Душа змії” не штучно вплетені в поетичні рядки, вони несуть у собі точне смислове навантаження, мають певний експресивний заряд, надаючи поетичному мовленню автора загадковості, неповторюваності, невимушеності. Майже всі вони залишаються в індивідуальному обігу автора і, в основному, характеризують його творчу манеру. Більшість з них, навіть не потрапивши до загальнономовного словника, уже є засобом естетичного впливу на читача:

і не віно попереду ждуть

пiшаницю (ходу) в поті чола [Старун 2009: 105].

на покванних шляхах

тихо вітер

в порожній трубi

вимугикує:

десь в дитинствi відламок окарини

пам'ятає радісну пісню [Старун 2009: 29].

Лексема *вимугикувати* засвідчена в українських східнослобожанських говірках зі значенням 'наспівувати' [СУСГ 2002: 131].

*опадає свічада край
по теперішньому
світу – забарилась
світилка в приємних
крисанях вечора...* [Старун 2009: 71].

Слово *крисаня* функціонує в говірках південно-західного наріччя, не випадково в загальнономовному словнику воно подане з позначкою *зах.* 'капелюх; бриль' [ВТССУМ 2005: 587]).

*кане криця просипана полем –
залізничні пости по кутах:
похилися на капище – столе –
по мерзенних зійди **колотах*** [Старун 2009: 47]

Авторське *колот* зі значенням 'просипасниця' також має позначку *діал.* (ВТССУМ 2005: 556 – *колот* – діал. Колотнеча).

*постільга
підтюпцем іде:
шляхи випадають
градом – і ти
мулько ідеши
близнами рибин:
розбивається глек
знову – і знову* [Старун 2009: 14].

Таку ж позначку має лексема *близна* 'рубець, слід від рани' [ВТССУМ 2005: 87].

Дослідивши поезії в новій книзі В. Старуна „*Душа змії*”, доходимо висновку, що поетичний словник автора тяжіє до розширення й оновлення.

В. Старун – поетичний мінімаліст. Пише короткі вірші, постійно експериментуючи зі змістом, формою, словом. Цей старунівський вірш особливий, його не сплутаєш з іншими: у творі стільки асоціацій, що сам вірш інколи набуває віртуального обрису. І все ж треба розуміти, що Василь Старун є унікальним явищем нашого сьогодення.

Укладачі „Словника українських східнослобожанських говірок” зауважують, що вже не викликає сумніву думка про те, що українська літературна мова має свої варіанти, виявлені через зональні відгалуження (І. Матвіяє), і це дає змогу на основі певних ознак виділити слобожанський різновид східноукраїнського варіанта літературної мови, пов'язаний у першій половині XIX ст. з мовою творів Г. Квітки-Основ'яненка, а в кінці XIX – на початку XX ст. – П. Грабовського, Я. Щоголева, І. Манжури, Б. Грінченка [СУСГ 2002: 3]. Щоб поставити й розв'язати питання про значення та місце слобожанських рис у складі

літературної мови, треба глибоко вивчити пам'ятки регіону, укласти та проаналізувати діалектні словники, хрестоматії текстів, а також укласти словник оказіоналізмів письменників Слобожанщини. Це допоможе з'ясувати: використання діалектизмів у творчості письменників кінця ХХ – початку ХХІ ст. – це інновація чи продовження традицій? І. Матвіяс наголошував, що „більш чи менш вдале введення лексичного діалектизму в мову художньої літератури завжди залежить від таланту письменника, від його мовної майстерності” [Матвіяс 1985: 43].

Одним з важливих завдань сучасної філологічної науки є комплексне системне типологічне дослідження мови й стилю художньої літератури. Для створення повної наукової картини історії становлення й розвитку системи виявів літературних творів слід глибоко проаналізувати естетичне спрямування й використання кожного лінгвального елемента, усіх експресемодів у структурі художніх творів. Таке кропітке системне дослідження естетичного буття слова майже неможливе, якщо в розпорядженні філолога-лінгвіста не буде справжніх вичерпних академічних словників художніх творів. І тому цілком зрозуміло, що на сучасному етапі розвитку теоретичної й практичної лексикографії починають приділяти увагу питанням теорії й практики укладання словників мови художніх творів [Див.: Ковалик 2008: 371].

В. Старун – автор „Слобожанського словника”, до реєстру якого введено лексичні одиниці, незафіксовані нормативними загальномовними словниками.

Проаналізувавши „Слобожанський словник” В. Старуна (рукопис), робимо висновок, що більшість слів, уведених до нього, ужито в його поетичних творах. Відчутні пошуки поета найдосконалішої форми для вираження своїх думок, настроїв, почуттів. В. Старун прагне своїй незвичайній поетичній формі дати абсолютно оновлене наповнення: він знаходить більш виразні, експресивні слова порівняно з канонічною лексикою, тяжіє до оновлення й своєрідної поетизації мови. Більшість слів утворено від коренів уже існуючих лексем за поширеними в сучасній українській мові словотвірними моделями, але з використанням не лише вживаних, але й невідомих досі або ж нестандартних словотвірних елементів, наприклад: *омір* – обмірювання будь-чого; *опіл* – окультурена ділянка землі; *видур* – гине місце; *видуг* – одужання; *вигід* – бруд; *вихлип* – рюмсання; *виціл* – вибір цілі; *ускирт* – лігвище в скирті соломи чи сіна.

У своєму індивідуальному словотворенні В. Старун використовує найчастіше спосіб афіксації та словоскладання. Так, іменники, здебільшого, утворено суфіксальним і безсуфіксним способами, наприклад: *хрипень* – вулкан, *хордун* – дуже холодний вітер, *чортар* – ладан, *бритар* – перукар, *бузень* – бузівок, *вудень* – рибалка, *колобень* – головатий, *копитень* – чорт, *городень* – паркан, *граблер* – двірник, *ботень* – гумовий чобіт.

Часто поет утворює іменники безсуфіксним способом від основ прикметників, дієприкметників, дієслів, наприклад: *подар* – подарунок, *охит* – хитавиця, *отінь* – напівтінь, *осмут* – більше, ніж „сум”, *осип* – від „обсипаний”, *кревень* – рідний, *облиш* – від „забутий”, *озир* – обшир, *окид* – огляд, *залис* – залисина, *опіл* – окультурена ділянка землі. Внутрішня форма таких okazіоналізмів прозора.

Деякі новотвори зі словника В. Старуна несуть негативне смислове навантаження завдяки використанню автором рідковживаних афіксів, наприклад: *дудло* – від дудлити, *дрібло* – низька на зріст людина, *кравло* – ракло, *цепло* – мишій, *шморгло* – зашморг, *шалпало* – дурень, *квалля* – жаба, *збрикля* – комизна людина, *гримля* – хуліган, *крикля* – криклива жінка, *швигля* – праща, *лубло* – простак, *жерло* – їжа, *льокало* – той, хто м'яко вимовляє „л”.

Наявні в „Слобожанському словнику” В. Старуна абсолютно за значенням і за будовою нові слова із затемненою чи напівзатемненою внутрішньою формою: *галалай* – бенкет; *йодакавий* – жовтий, схожий на йод; *кусучак* – кусень хліба; *золотець* – жовтень.

Помітно, що в словнику В. Старуна натрапляємо на слова, які за звучанням наближені до діалектних слів або є діалектизмами, наприклад: *близина* – близько (у Словнику Б. Грінченка фіксуємо лексему *близиня* із значенням ’близость’ [Грінченко 1996: Т. 1, 73]); *березня* – зарості берези (пор.: *березняк* [СУСГ 2002: 24]); лексеми *вартун*, *волокун*, *плакун*, *тріпун*, *требун* та ін. утворено за тією ж моделлю, що й *воркун* [СУСГ 2002: 46], *муркотун* [СУСГ 2002: 132] тощо. Новотвори *глевчик* ’шмат глевкого хліба’ (пор.: *глевкач*, *глевки* [СУСГ 2002: 52]); *довбень* ’долото’ (у Словнику українських східнослобожанських говірок це слово зафіксовано зі значенням ’нетямуца людина’ [СУСГ 2002: 68]); *лунастик* ’пуголовок’ (у СУСГ цей номен ужито на позначення людини з витрішкуватими очима [СУСГ 2002: 120]) демонструють розширення семантичної структури слів, відомих у східнослобожанських говірках. Іменник *лобань* має теж значення, що й *лобач* ’людина з великим лобом’ [СУСГ 2002: 119].

Отже, okazіоналізми, ужиті в поетичних творах Василя Старуна, не рідко мають зв’язок з діалектизмами. Це або наддіалектні лексичні одиниці, функціонування яких важко обмежити певним ареалом, або регіоналізми, характерні для окремих континуумів України. Чільне місце серед новотворів посідають лексеми, утворені за тією ж моделлю, що й діалектизми. Зафіксовано й такі лексичні одиниці, які за звучанням дуже близькі до діалектних.

Література

Блинова 2011 – Блинова І. А. Взаємодія мовленнєвих форм у художньому прозовому дискурсі (на матеріалі англійської, української та французької мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол.

наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / І. А. Блинова. – Донецьк, 2011. – 20 с.; **ВТССУМ 2005** – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1728 с.; **Грінченко 1996** – Словарь української мови : у 4 т. / уряд. з дод. власного матеріалу Борис Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1 – 4; **Жайвори над Луганщиною** – Неживий О. І. Жайвори над Луганщиною / О. І. Неживий, А. Ю. Медведенко. – Луганськ : Світлиця, 2004. – 330 с.; **Зайцева 2002** – Зайцева И. П. Современная драматургическая речь: структура, семантика, стилистика : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / И. П. Зайцева. – М., 2002. – 35 с.; **Ковалик 2008** – Ковалик І. І. Питання українського і слов'янського мовознавства : вибрані праці / І. І. Ковалик. – Ч. II / уряд. З. Терлак. – Л. – Івано-Франківськ, 2008. – 496 с.; **Матвіяс 1985** – Матвіяс І. Г. Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 37 – 43; **Пена 2010** – Пена Л. І. Лексичні діалектизми в романі Р. Андріяшика „Додому немає вороття” / Л. І. Пена // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2010. – № 3. – Ч. 1. – С. 227 – 233; **Слобожанський словник** – Старун В. В. Слобожанський словник / В. В. Старун. – Рукопис; **Старун 2009** – Старун В. В. Душа змії / Василь Старун. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2009. – 192 с.; **СУСГ 2002** – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ : Луган. держ. пед. ун-т імені Тараса Шевченка, 2002. – 234 с.; **Тулузакова 2010** – Тулузакова О. Г. Лексика української постмодерністської прози на тлі загальнокультурної норми 30 – 80-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Г. Тулузакова. – Х., 2010. – 20 с.

Ніколаєнко І. О. Індивідуальне та регіональне у творчості Василя Старуна

У статті зроблено спробу виявити індивідуальні та регіональні особливості в поетичних збірках Василя Старуна, зокрема „Душа змії”, „Слобожанському словнику” (який існує поки що в рукописному варіанті).

Ключові слова: діалектизми, авторські неологізми, „слобожанський словник”.

Николаенко И. А. Индивидуальное и региональное в творчестве Василия Старуна

В статье сделана попытка выявить индивидуальные и региональные особенности в поэтических сборниках Василия Старуна, в частности

„Душа змеи”, „Слобожанском словаре” (который существует пока что в рукописном варианте).

Ключевые слова: диалектизмы, авторские неологизмы, „слобожанский словарь”.

Nickolaenko I. O. Individual and regional in the works of Vasil Starun

The attempt of identifying individual and regional peculiarities in the poetic collections by Vasil Starun, in particular, „The Soul of a snake”, „Slobozhanshchina dictionary” (which still exists in manuscript form) was made in the article.

Key words: dialecticism, author’s neologisms, „Slobozhanshchina dictionary”.

А. О. Огар (Дрогобич)

УДК 821.161.2

**АТРИБУТИВНА ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ НЕБО
(на матеріалі поетичної мови другої половини ХХ ст.)**

Мовні одиниці як репрезентанти свідомості людини – актуальний об’єкт сучасних лінгвістичних досліджень когнітивного напрямку. Загалом визначилося два провідних підходи до розгляду його основного поняття (концепту) – лінгвокультурологічний та лінгвокогнітивний [Мацьків 2007: 12]. У контексті першого *концепт* – це згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, а також те, через що людина (пересічна, не творець культурних цінностей) сама входить у культуру, а часом навіть впливає на неї [Степанов 1997: 42]. У контексті другого *концепт* – це одиниця ментальних і психічних ресурсів нашої свідомості, тих інформаційних структур, що відображають знання та досвід людини, хоча й залежно від власне лінгвістичних, прагматичних і культурологічних чинників [Кубрякова 1997: 90].

Отже, концепт – утворення ментального плану, що унаслідок (тобто розкриває свій смисл) у процесі вербалізації. Безперечно, саме художній текст найбільшою мірою створює умови для вияву щонайширшого спектра його відтінків, семантичних трансформацій, переосмислень, асоціацій, оцінок.

У світовому мовно-культурному просторі концепт *небо* – один з провідних: його характеризують як базовий, основний, ключовий [Пименова 2007: 81 – 84; Миронова 2009: 6], але в україністиці він ще не був предметом ґрунтовного розгляду. Праці В. Кононенка [Кононенко 2008: 297 – 300] та І. Серебрянської [Серебрянська 2008: 90 – 95] досліджують лише окремі його аспекти.

Мета нашої розвідки –здійснити реконструкцію концепту *небо* та вивчити атрибутивні засоби його лінгвалізації на матеріалі поезії другої половини ХХ ст.

В обстежуваних текстах концепт *небо* репрезентують іменник *небо*, його множинна форма *небеса*, експресив *небовище*, синоніми *небосхил*, *небокрай*, *небозвід*, поетизовані словосполучення, як-от: *блакитна вись*, *синьоока вись*, *голубі хорали*, *небесна корона* тощо: *Височенько-височенько кленоньки зростали, А ще вище в **небовищі** орли клекотали, В **небі** раючи, камінням граючи, Крем'яхи крилоньками перебираючи...* (І. Драч); ***Небосхил** для людини – якраз відповідна стеля* (Л. Костенко); *Радуйся, дівчино, разом зі мною Сонцем і **ясною голубизною**...* (Д. Павличко).

Ці вербалізатори дали змогу виявити семантичний зміст концепту *небо*: 1) 'видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола'; 2) 'потойбічний світ, рай, місце перебування богів, ангелів, святих, часом навіть нечистих сил'; 3) 'найсвятіша річ, найбільша для людини цінність, мрія, недосяжний ідеал, вись людського духу, наділений божественною силою феномен'.

До процесу актуалізації концепту кожна мовна спільнота, кожен автор залучає слова різних лексико-граматичних розрядів, які відображають розмаїті, але взаємопов'язані сфери його структури. Ці сфери утворюють систему, елементи якої об'єднані та активізовані через різноспрямовані внутрішньо- та міжконцептні зв'язки. Таке бачення концепту суголосне з апробованим у працях С. Жаботинської [Жаботинская 2008] та П. Мацьківа [Мацьків 2007] моделюванням когнітивних структур через залучення поняття „фрейм”. Фрейм, за О. Кубряковою, – це організація уявлень у пам'яті людини, комп'ютера; структура даних для репрезентації стереотипної ситуації [Кубрякова 1997: 187]. Залежно від характеру зв'язків між елементами фреймів розрізняють такі їх типи: предметний, акціональний, посесивний, ідентифікаційний, компаративний [Жаботинская 2008: 32].

Нас цікавить насамперед предметний фрейм – цілісний набір пропозицій, у яких з одним логічним суб'єктом взаємодіють кілька логічних предикатів – узагальнених ознак якості, місця, часу, способу, кількості [Мацьків 2007: 28]. Провідними вербалізаторами цього фрейму та його складників-слот є прикметники та дієприкметники, більшість з яких символічні назви, що формують осердя смислу концепту. Слоти заповнені пропозиціями, кожна з яких фіксує конкретні уявлення поетів про небо. Смыслове навантаження та багатство мовного втілення зумовлюють домінування слоти [НЕБО є таке (якість)], яку в поетичній мові другої половини ХХ століття презентують одиниці таких лексичних груп:

- 1) колірна лексика: *біле, голубе, зеленаве, зелене, проліскове сиве, сине, світло-темне, сіре, сірувате, рябе;*

- 2) лексика, що передає розмір, форму: *бездонне, велике, глибоке, кругле*;
- 3) лексика, що передає прозорість і чистоту: *густе, безоглядно-голе, визорене, озорене, порожнє, прозоре*;
- 4) лексика, що передає психологічне сприйняття неба: *атомне; безнебне, важке, веселе, високе, високочоле, вовче, гомінке, горде, дзвінке, дивне, ди́ке, жагуче, жахне, живе, замислене, мовчазне, молоде, морозне, найсвятіше, пекельне, погорбатіле, понуре, притихле, розколисане, розпанахане, розписане, розчакнуте, скуйовджене, суворе, сумне, тверде, тривожне, туге, хмураве, щире*;
- 5) лексика, що передає температуру та вологість: *вологе, гаряче, огняне, розпечене, холодне*.

1. Колірна лексика. Синкретичність, поліфонічність зорових, слухових, смакових, дотикових та інших вражень – провідні характеристики поетичних текстів. Окрім цього, вони ще й засіб самовираження митця, дуже часто – через індивідуально-авторську колористичну лексику. В обстежуваній поезії концепт *небо* вербалізують колірні лексеми, які можна об'єднати в п'ять мікрополів – синього, голубого, сірого, білого, зеленого кольорів. Інші мікрополя (червоного, чорного, золотого, срібного, жовтого, жовтогарячого, фіолетового та рожевого кольорів) не актуалізовано в аналізованій поезії, хоча перелік асоціативних означень іменника *небо* включає лексеми *червоне, багряне, сріблясте, сталеве, свинцеве, лазурне* [Бутенко 1989: 183].

Кольороназви-вербалізатори концепту не лише передають зорові враження про названий ними предмет, але й психологічне його сприйняття. Зокрема, синій – це колір смутку, він може справляти гальмівний вплив на людину або породжувати своєрідний неспокій, навіть сумний настрій, утому або пригніченість [Загнітко 2008: 162]. Отож зрозумілий меланхолійний настрій у рядках М. Вінграновського: *У синьому небі я висіяв ліс, У синьому небі, любов моя люба, Я висіяв ліс із дубів та беріз, У синьому небі з берези і дуба*. Його навіює епітет *синій*. У В. Стуса епітет *синій* входить до складу дескриптивного словосполучення, що асоціюється із смертю, утратою надій і сподівань: *Наді мною синє віко неба: сіро-чорна шлакова труна геть обмила душу*.

Однак кольороназва *синій* не позбавлена й позитивного забарвлення, про що свідчить перифраза в І. Драча: *Синє безмежжя поділили собі на сині гектари І тяжко трудилися жайворонки в сірих фуфайках...*

Вербалізатори голубого кольору частіше, аніж інші, актуалізують концепт *небо*. Цікаво, що з двох синонімів *блакитний* і *голубий* поети другої половини ХХ століття частіше вибирають останній. Уживання в поезії прикметника *блакитний* у поєднанні з іменником *небо* не зафіксовано, хоча лексему *небо* класифікують як невласне назву кольору,

тобто сема „блакитний колір” є її додатковим значенням [Загнітко 2008: 161]. Підтвердженням цьому може слугувати перифраза *І мовчали в блакитній висі Величезні столітні дуби* (В. Симоненко), у якій на номінований об’єкт указують дві визначальні ознаки: блакитний колір та висота.

Прикметник *голубий* як вербалізатор концепту іноді поєднується з прислівником або повторюється: *Та не вінча його героїв слава – Під небом неоссяжно голубим* (В. Симоненко); *Та й не згледівсь, як уплив я в голубу тональність неба. В пролісковій темі неба всесвіт дихав голубим. Голубим я став, як голуб, із небесної купелі* (Б. Олійник). У поезії епітет *голубий* символізує красу, радість, чистоту, що протиставляє його контекстуальному антоніму *сірий* як такому, що передає смуток та безбарвність: *Я не йму тобі зовсім віри, Як сумною побачу тебе, – Небо в сутінь буває сірим, А насправді воно – голубе* (В. Симоненко). Семи „смуток” і „невизначеність” входять у семантичну структуру усіх лексем мікрополя сірого кольору, уживаних для актуалізації концепту *небо*, однак, безперечно, їх увиразнює й накопичення епітетів: *І небо притиснуло Білі хати – Якесь важке, сумне і сірувате* (С. Пушик); натомість дескрипція *небо сиве* виражає проблиск надії, світлий промінь серед безбарвності: *Це вже не сон – це вже весна Безсонна бродить як мана. Здираю з серця сну шкарлуцу І в небо сиве серце пуцу – хай сивим жайвором зрина!..* (І. Драч).

Зелений колір загалом символізує життя, відродження, красу, весну; він є і символом депресії, інертності, байдужості, смерті [ССКУ 2002: 89]. У поєднанні з іменником *небо* вербалізатори зеленої гами набувають негативних конотацій: *Небо ж було зеленавим од суховіїв – Позеленіло. Сонце на небі, як свічка в зеленій сулії, Поломеніло* (І. Драч); *І перша птаха різала крилом Обрус небес, морозний і зелений* (В. Стус).

Кольороназва *білий*, як і сам колір, – символ світла, життя, вічності, святості, божества; радості, добра; краси; зими, снігу тощо [ССКУ 2002: 24], хоча вживання її в описах зимової природи, поряд з означеннями *холодне, сумне*, також викликає невластиві цьому кольору негативні асоціації: *І білий цвіт небесної корони Покрив студену землю, наче грим. Чом небо це таке холодне? Чому воно тепер таке сумне?* (С. Пушик).

2. Лексика, що передає розмір, форму. Ця група нечисленна, однак презентує різнобічність бачення неба – воно властиве поезії В. Стуса: *Ще сонце високе, ще небо глибоке... або ...неспокою сонні отари гойдаються в небі, в бездонному небі дзвінкім.*

3. Лексика, що передає прозорість і чистоту. У ментальних структурах *небо* нерозривно пов’язане з іншими небесними тілами: сонцем, місяцем, зорями, хмарами; це отримує свій вияв у мові. Атрибутування концепту *небо* актуалізує як факт відсутності небесних об’єктів (*Сніп світла зноситься в порожню небесну твердь...; І*

безоглядно-голі небеса байдуже задивляються у деко...), так і наявність (*І сонце йшло в мовчазному визореному небі; І небо, все озорене й притихле, – це небо туги*). Характерно, що всі наведені рядки належать В. Стусу.

4. Лексика, що передає психологічне сприйняття. Якщо лексика попередніх груп виконувала в основному зображальну функцію, то за допомогою епітетів цієї групи письменники персоніфікують небо, передають власний чуттєвий досвід або власне бачення зображуваних подій та явищ. Так, лінгвалізація негативних подій, явищ, фактів відбувається на тлі пейоративних епітетів до слів – номенів неба. Вони становлять приблизно 50% усіх слів цієї групи; для читача вони зазвичай неочікувані, пор.: *І пензель голосу сягає сфер і пише голубим на порцеляні небес понурих* (В. Стус); *І вовчі небеса над вовчими віками Снують свою ходу – печальна та хода* (М. Вінграновський); *І Залізник приніс мені в дорогу Свого веселого й наївного коня, Що гривною патлатив і зорив Білком прозріння на пекельне небо* (І. Драч); **Небо скуйовджене і розколисане** *Дрантя спустило на темні бори* (В. Симоненко); *Одчинила вже двері – й тобі Нахилєє це атомне небо У своїй потойбічній журбі* (І. Драч).

В іншій іпостасі небо – це батьківщина, рідний дім, тому воно завжди добре й веселе: *До побачення, доме, Моя тиха оселе. Стали верби, як вдови, Але небо веселе* (С. Пушик) та *І небо найвище, І небо найближче – удома* (С. Пушик). Останній приклад – це не єдиний випадок, коли вжито форму найвищого ступеня порівняння прикметників для означення неба: *Ти ж найсвятіше – небо, – дядьку, вбив. А це вже вище від людського суду* (Б. Олійник). Епітет *найсвятіше* разом з прикметниками-синонімами *високе, високочоле* (*Поет – мій товариш і витязь, Посланник високого неба* (Д. Павличко); *Я живу тобою [землею] і для тебе, Вийшов з тебе, в тебе перейду, Під твоїм високочолим небом Гартував я душу молоду* (В. Симоненко)) витворюють третій, вирізняльний складник смислу концепту *небо* 'найсвятіша річ, найбільша для людини цінність, мрія, недосяжний ідеал, вись людського духу, наділений божественною силою феномен'. Його формують ще й такі: *Бо щире, високе небо Не підмалюєш квачем, Бо величі справжній не треба Спиратись на плечі нікчем* (В. Симоненко); *Мужчині ж вона не до пари, Бо крила, хоча б підбиті, Йому пахнуть небом гордим* (І. Драч).

Ця група лексем цікава ще й тим, що частину її членів лексикографічні джерела кваліфікують як оригінальні епітети: *безнебне, безоглядно-голе, високочоле, озорене, притихле, порусянове* [Бибик 1998: 222]. До них додамо ще й такі: *вовче, атомне, розписане, скляне, видиме, туге, погорбатіле: Тугий небокрай, погорбатілий з люті гірких дорікань* (В. Стус); *Рубай вікно в скляному небі* (В. Стус); *І під шатром розписаного неба Я поцілую очі твої злі...* (В. Симоненко).

Індивідуально-авторські епітети експлікують властиве саме цим текстам і їхнім творцям бачення неба, яке суттєво доповнює етнокультурне його трактування.

5. Лексика, що передає температуру та вологість. Компоненти цієї групи утворюють синонімічний ряд (*гаряче – розпечене – огняне*), а також формують антонімічну пару *холодне – гаряче*, до прикладу: *Чом небо це таке холодне* (С. Пушик) і *Крилами билися, та губи є губи, Орли – та й почаділи, бо ж чад – захлинеться! І впали – на нижнім краєчку згуби 3 гарячих небес в різні кінці планети* (І. Драч).

Слоту предметного фрейму [НЕБО є там (місце)] виражають лексеми *дальне* та *високе*, які, так би мовити, передають місце „побутовання” неба: *Де по незвичній сум’ятній палітрі Тривога йде з-за дальніх небокраїв...* (І. Драч) і *Вростаю у небо високе, Де зорі – жовті джмелі...* (В. Симоненко); *І цвинтар той, де над гробками високе небо тишу тче...* (Л. Костенко); *Два вогні горять, з вітром гомонять, а в високім небі два сонця стоять* (В. Стус); *Посипалась листва позолотна На небесні високі полотна...* (Д. Павличко). Частотність епітета *високе*, уживання його різними авторами надає йому ядерного статусу в цій слоті.

Часові характеристики в семантичній структурі концепту *небо* різноманітніші, аніж характеристики місця. Вони заповнюють слоту [НЕБО є тоді (час)], актуалізуючись лексемами *осіннє, весняне, серпневе, полуднє, вечірнє, надвечірнє, раннє, вічне*, що, як бачимо, пов’язують небо з порами року, з місяцями, частинами доби: *Небо весняне в сьайві іскриться...* (Д. Павличко); *Зрідка дощить високе серпневе небо...* (В. Стус); *Вечірнє небо світиться красою...* (Л. Костенко). Епітет *вічне* за частотою вживання домінує в рамках зазначеної слоти: *Ну скажи – хіба не фантастично, Що у цьому хаосі доріг Під суворим небом, Небом вічним, Я тебе зустрів і не зберіг!* (В. Симоненко); *Куди ж мені, мамо, без тебе, Та тільки ж до тебе іти це та йти, Іти як до неба, до вічного неба...* (І. Драч); *Та раптом сердито мотор загудів І вгору, де вічна блакить, Ламаючи хмари і опір вітрів, Летить відчайдуха, летить* (С. Пушик).

Множинність небес для українців – факт доконаний. Це ілюструє фразеологізм „на сьомому небі”, який уживають на позначення найвищої міри щастя. За народними уявленнями, сьоме небо – місце перебування не тільки Бога, святих, ангелів, але й місце вічного царства [Мацьків 2007: 139]. Множинність неба засвідчує слота [НЕБО є стільки (кількість)], яка, однак, атрибутивними засобами не представлена (хоча є епітет *дводонне* [Бибик 1998: 222]). Прикметник *видимий* (*В людській душі, крім видимого неба, є одинадцять всяческих небес* (Л. Костенко)) теж наводить на думку про наявність кількох небес, а актуалізують її числівник *одинадцять* і займенник *всяческих*. Зауважмо, що йдеться про небо душі.

У кожній з перелічених слот наявні домінантні лексеми, виділювані на підставі двох критеріїв – семантичного та частотного. Найчастіше поети-шістдесятники вербалізують концепт прикметником *високе*. Крім нього, також прикметниками *синє, голубе, раннє, сумне, вічне*. Для порівняння наведемо таку градацію щодо частоти із словника: 1) *голубе*, 2) *чисте*, 3) *безхмарне*, 4) *синє*, 5) *хмарне*, 6) *блакитне*, 7) *високе*; додамо, що серед реакцій-асоціацій означень *раннє* й *вічне* немає [Бутенко 1989: 183]. Превалювання означення *високе* в обох значеннях – 1) висота як величина, хоча й не вимірювана (*Зрідка дощить високе серпневе небо...* (В. Стус)); 2) висота як утілення вищих сил (*Поет – мій товариш і витязь, Посланник високого неба* (Д. Павличко)) – увиразнює націленість поетичного дискурсу другої половини ХХ століття на ідеальне, високе, духовне.

Домінування таких означень демонструє розбіжність у способах вербалізації, а значить у розумінні й трактуванні загальномовного концепту *небо* та індивідуально-авторського. Українська мовна свідомість апелює до матеріальної сторони концепту (колір, прозорість), поезії ж притаманна ідеалізація неба. Воно наділене ознаками психологічного сприйняття: це вись людського духу, божественний феномен.

Отже, атрибутивні засоби вербалізують вагомий сегмент концепту *небо*, передаючи важливі складники його смислу, вони не лише уточнюють, доповнюють означуване слово, а часто-густо є носіями його ядерного значення. Запропонована модель презентації концепту *небо* може бути використана й для аналізу його інших вербалізаторів, і інших концептів.

Література

Бибик 1998 – Бибик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт ; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – С. 218 – 223; **Бутенко 1989** – Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н. П. Бутенко ; наук. ред. А. Є. Супрун. – Л. : Вища шк., 1989. – 328 с.; **Жаботинская 2008** – Жаботинская С. А. Лексическая полисемия в статике и динамике: направления лингвокогнитивного анализа / С. А. Жаботинская // Язык и дискурс в статике и динамике : тез. докл. междунар. науч. конф. – Минск : МГЛУ, 2008. – С. 32 – 33; **Загнітко 2008** – Загнітко А. П. Кольористика як елемент поетичного мовлення Анатолія Мойсієнка / А. П. Загнітко, А. І. Білозуб // Актуальні проблеми слов'янської філології : міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. – С. 160 – 164; **Кононенко 2008** – Кононенко В. І. Мова у контексті культури : монографія / В. Кононенко. – К. : Плай, 2008. – 390 с.; **Кубрякова 1997** – Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова и др. ; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. :

Филол. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.; **Мацьків 2007** – Мацьків П. В. Концептосфера Бог в українському мовному просторі : монографія / П. Мацьків. – Дрогобич : Коло, 2007. – 332 с.; **Миронова 2009** – Миронова К. С. Концептосфера *небо* в англійському і німецькому мовах : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / К. С. Миронова. – СПб., 2009. – 19 с.; **Пименова 2007** – Пименова М. В. Коды культуры и проблема классификации концептов / М. В. Пименова // Язык. Текст. Дискурс : науч. альм. Ставроп. отд-ния РАЛК. – Вып. 5. – Ставрополь : ПГЛУ, 2007. – С. 79 – 86; **Серебрянська 2008** – Серебрянська І. М. Етнокультурні концепти „зоря”, „сонце”, „роса” у творах М. Стельмаха / І. М. Серебрянська // Вісн. СумДУ. Сер. „Філологія”. – 2008. – № 1. – С. 90 – 95; **ССКУ 2002** – Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.; **Степанов 1997** – Степанов Ю. С. Концепт // Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Шк. „Языки русской культуры”, 1997. – С. 40 – 76.

Огар А. О. Атрибутивна вербалізація концепту *небо* (на матеріалі поетичної мови другої половини ХХ ст.)

У статті йдеться про ту сферу в структурі концепту *небо*, яку в поетичній мові другої половини ХХ століття звербалізовано атрибутивними засобами. Ця сфера (по-іншому, предметний фрейм) включає низку слот, серед яких концепт *небо* презентують слоти [НЕБО є таке (якість)], [НЕБО є там (місце)], [НЕБО є тоді (час)]. Проаналізовано та згруповано вербалізатори цих слот, встановлено їхні інваріантні значення.

Ключові слова: концепт, фрейм, слота, вербалізація, епітет.

Огар А. О. Атрибутивная вербализация концепта *небо* (на материале поэтического языка второй половины ХХ века)

Статья посвящена той сфере в структуре концепта *небо*, что в поэтическом языке второй половины ХХ века свербализована атрибутивными средствами. Эта сфера (предметный фрейм) включает несколько слот, из которых концепт *небо* лингвализуют слоты [НЕБО есть такое (качество)], [НЕБО есть там (место)], [НЕБО есть тогда (время)]. В статье проанализированы и сгруппированы вербализаторы слот, установлены их инвариантные значения.

Ключевые слова: концепт, фрейм, слота, вербализация, эпитет.

Ohar A. O. Attributive verbalization of concept *sky* (on the material of poetic language the second half of XX century)

The article deals with the sphere in the structure of concept *sky* and the attributive facilities. This sphere (othergates, subject frame) includes a row

slot, among which concept *sky* is lingvalized slots [SKY is such (quality)], [SKY is there (place)] and [SKY is then (time)]. It is analysed and grouped verbalizers these slot, their invariant values are set.

Key words: concept, frame, slot, verbalization, epithet.

В. Ф. Півень (Слов'янськ)

УДК 82-4 = 161. 2

**СЕМІОЗ МОВНОГО ПРОСТОРУ
ЕСЕ ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА „УЧИТЕЛЬ ТИХИЙ”**

Усвідомлення існування знаків у наш час пов'язано з формуванням принципово нового погляду на світ, в якому відбувається інтенсивний розвиток модерних інформаційних взаємин людини як суб'єкта з іншими людьми та сприймання об'єктного розмаїтого довкілля загалом.

Ще на початку ХХ ст. швейцарський лінгвіст Фердінан де Сосюр, накреслюючи перспективу розвитку мовознавства, зауважив: „Для нас (...) мовна проблема – це передусім проблема семіологічна, і лише завдяки цій важливій тезі всі подальші міркування набувають сенсу” [Сосюр 1998: 30].

Провідні лінгвісти, філософи, психологи та інші фахівці високо оцінюють роль теорії знаків у різних галузях наукової діяльності. Так, Президент Американського товариства семіотики проф. Джон Ділі вважає цю теорію головною традицією сучасного інтелектуального життя [Ділі 2000].

Лінгвістична семіотика як органічна складова частина загальної теорії знаків розвивається в сучасному глобалізованому інформаційному просторі, у котрому різноманітні знаки владно завойовують чуттєво-інтелектуальний сегмент життєдіяльності суспільства.

Специфіку знакового погляду на мовні явища (сигніфікація) упродовж останніх десятиліть розкрито у працях таких провідних учених: Е. Аветян, Ф. Березін, О. Білецький, А. Волков, В. Звєгінцев, В. Кодухов, А. Карась, Г. Колшанський, М. Кочерган, Ю. Маслов, С. Семчинський, В. Сонцев, К. Тищенко та ін. Допоміжною теоретичною базою для лінгвістів слугують філософські та психологічні праці з проблем семіозу (дія знаків) Л. Абрамяна, А. Ветрова, М. Гамезо, Л. Виготського, Б. Ломова, А. Лосева, М. Поповича, Л. Резникова та ін.

Твори відомого в Україні й на Заході учасника національного опору 60 – 70-х рр. ХХ ст., доктора філософії, психолога, есеїста, літературознавця, поета Євгена Сверстюка не можуть не приваблювати вітчизняних лінгвосеміотиків. Його глибока за змістом, ємна й вишукана за формою вираження мова є благодатним матеріалом для вивчення

властивостей індивідуального і загального мовомислення видатних дисидентів-нонконформістів тоталітарної доби.

Невелика за обсягом (3 сторінки) праця „Учитель Тихий” є стисле, але напрочуд вичерпне осмислення ролі, ваги й місця в русі опору одного з найстійкіших в’язнів сумління – філософа, педагога, публіциста й громадського діяча Олексі Тихого, закатованого в таборі особливо суворого режиму (с. Кучине Пермської обл.) у травні 1984 р.

Завдання полягає у визначенні провідної ідеї лінгвосеміотичного дослідження мовної тканини означеного твору – *інтерпретанта*, взаємодію *знаків-сигналів* і *знаків-символів* задля якнайглибшого осягнення змісту есе Є. Сверстюка.

Найвищий рівень семіозу, на думку Дж. Ділі, – *антропосеміоз*, включає всі знакові процеси, в які безпосередньо залучені люди. „Антропосеміоз охоплює передовсім мову, а потім уже – інші знакові системи” [Ділі 2000: 67]. За семіотичну модель комунікації у процесі сприймання візьмемо формулу: СУБ’ЄКТ – МОВНИЙ ЗНАК – ОБ’ЄКТ. Суб’єкт, активізуючи мислення, визначає те, що Ч. Пірс називає *інтерпретантом*. Саме інтерпретант спричинює погляд на знак „за відношенням до дечого іншого, як ним позначуваного” [Ділі 2000: 69]. Продуктивність інтерпретанта зумовлює ефективність семіотичного дослідження.

Передусім визначимо, що саме є інтерпретантом допису Є. Сверстюка, а також його характер. Оскільки предметом дослідження з погляду мовної семіотики є система знаків цього тексту, то *двоїстість характеру інтерпретанта* є очевидною: автор есе (Є. Сверстюк) оперує аналітичними думками (ідеями) як знаками, спрямовуючи концептуальну енергію дослідження на об’єкт, – з одного боку; дослідник же мовного простору Сверстюкового тексту свій власний концепт спрямовує і на знаковість його мови, і на той самий об’єкт (постать О. Тихого), – з іншого. Маємо те, що Дж. Ділі називає семіотичним процесом: автор есе перед тим, як сформувати ідею (власне розуміння предмета), яка зрештою стане інтерпретантом, сприймає об’єктність як знак; зрештою у перцепції дослідника інтерпретант автора як інструмент, набувши знаковості, стане новим, його індивідуальним інтерпретантом. Так дослідник тримає в полі зору продуктивність цього інструменту автора есе, і водночас переймається продуктивністю власного інтерпретанта.

Етап формування нашої дослідницької ідеї-інтерпретанта має пройти через перцепцію знаковості, тобто насамперед належить знайти й виокремити із тексту Сверстюкового допису слова й словосполучення, котрі, за М. Кочерганом, належать до суто знакового рівня [Кочерган 1999: 32] і мають двоїсту природу: означене (сигніфікат) і означення (сигніфікант), а також виконують три властиві їм функції: 1) називання

(номінація), 2) зв'язку між названим (предикація) та 3) локалізації названого у просторі й часі (локація).

Доцільним методологічним кроком є пошук і систематизація ключових слів, які в тексті зазвичай є „мовним засобом компресії його семантичної структури і виявляють втілену в ньому мовну модель світу, співвіднесену з його концептуальною моделлю” [Лозовская 1996: 125]. Припускаємо, що ключові слова лексичного складу есе стануть матеріалом для *лінгвосеміозу* (взаємодії мовних знаків), завдяки чому буде сформовано інтерпретант як інструмент вичерпного осягнення змісту твору. Те саме стверджує В. Звєгінцев, називаючи мову переусім засобом уможлидного розділення довколишнього світу (або мовного образу світу – В.П.) на дискретні поняття, а також знаряддям класифікації цих понять [Панов 1980: 69].

Попереднє сприймання тексту дозволяє виокремити такі ключові знакові одиниці: *стоїцизм, неволя, максималізм, Нагірна Проповідь Христова, сила волі, дивацтво, мученик, порядність, захисник, гідність, шляхетність, опір, віра, обов'язок*. З погляду мовної семіотики, кожний з наведених знаків за формою є довільний, тобто ключове слово як знак є конвенціональною одиницею, котра лише репрезентує певний зміст. Наприклад, знак *стоїцизм* символічно представляє думку Є. Сверстюка: „...такий тип стоїцизму виробився в українця з донецького котла, який перемелює характери і долі з грубою методичністю молоха. І ось трапився твердий діамант, на якому молох заскрипів і загарчав” [Сверстюк 2008: 369].

Аналіз виокремлених мовних знаків для подальшої роботи потребує їх упорядкування: розділення на дві групи збірних концептуальних понять – **НОНКОНФОРМІЗМ** (незгода, неприйняття норм, цінностей, цілей конкретного суспільного середовища) і **ЖЕРТОВНІСТЬ**. „Нонконформізм” як лексично-знакова структура включає компоненти: *стоїцизм, опір, сила волі, максималізм, дивацтво, порядність, гідність, шляхетність*. „Жертвовність” – *Нагірна Проповідь Христова, віра, мученик, захисник, неволя, обов'язок*.

У ході формування ідеї-інтерпретанта ці збірні концептуальні поняття породжують інтенції різноманітних думок, згадок і здогадів, ремінісценцій, асоціацій, рецепцій, аперцепцій, емпатій тощо.

„Нонконформізм”. У середовищі побратимів-політв'язнів Олекса Тихий зажив доброї слави „твердого діаманту” та „притчі на вірність собі”; максималізм і непоступливість як стан душі виявлялися скрізь, де йшлося про проблему української інтелігенції в умовах радянського тоталітаризму; опір державній політиці й суспільній інерції, неучасть в русифікації, збереження мови й традицій, відмова від військової служби за межами України, збереження національної й людської гідності – основні засади цієї непересічної особистості, яка в умовах „усезагальної німоти й перестрашу” більшістю сприймалася як дивакувата.

„Жертовність”. Слово і чин, декларування позиції і особиста діяльність були для нього нероздільними поняттями: за кожне висловлювання треба нести особисту відповідальність, власним прикладом на практиці підтверджувати свої теоретичні настанови; О. Тихий – мученик найжорстокіших радянських катівень; Василь Овсієнко розповідав, що на своєму останньому побаченні з дружиною і сином Володимиром 1984 року знесилений і усміхнений Олекса Тихий сказав: „Я всім своїм мучителям прощаю... Читайте Нагірну Проповідь Христову”; у цій високій Проповіді – укріплення й підтримка принижених, гнаних, спраглих правди й істини: „Блаженні голодні тепер, бо ви нагодовані будете...”; відомо, що вчитель Тихий упродовж життя не скривдив жодної людини: „як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніте ви їм... Будьте милосердні, як Отець ваш милосердний... Не судіть своїх ближніх... Прощайте, то простять і вам... Якою мірою ви міряєте, такою відміряють і вам...” [Лука св. 1942].

Насамкінець, ядром концепту „нонконформізм” є підсумкова думка: О. Тихий – сильна особистість, здатна протистояти системі радянського тоталітаризму, особистість, яка змогла створити особливий моральний стрижень – *азейтет* (абсолютно самостійне індивідуальне буття в неймовірних умовах неволі). „Жертовність” же О. Тихого – не від слабкості, а від сили: він переміг страх перед смертю і загинув у тюрмі заради збереження „обличчя і гідності”; сповідуючи Христову віру, прагнув через особисту жертву ствердження правди й добра задля перемоги над кривдою і злом.

Підсумкова думка наведених концептів є основою для динамічного й дієвого чинника лінгвосеміотичного дослідження – інтерпретанта, продуктивність якого, з погляду Дж. Ділі, забезпечує успіх у розв’язанні певної наукової проблеми.

Отже, у ході дослідження пройдено низку необхідних етапів:

1. Ім’я Олекси Івановича Тихого, 1927 р. н., уродженця Донеччини (хут. Їжівка Костянтинівського району), учителя за освітою й правдоборця за покликанням серця, сприйнято за довільний знак (ім’я цієї людини як антропонім могло бути будь-яким). Попереднє знання: політв’язень, що загинув у радянському таборі особливо суворого режиму за „надмірне правдолюбство”. Гіпотетичний зміст, репрезентований цим знаком, – Учитель гідності, порядності та честі.

Як у будь-якому знакові, тут міститься подвійна суперечливість між позначеним (складна доля політв’язня) і позначенням (правдолюбець, полеглий у неволі). Суперечливість: у різних політв’язнів доля складалася по-різному: не кожний з них ставав символом незламності та стоїчної жертовності.

2. Виходячи з базового положення семіотики, котре стверджує, що інтерпретант бере початок від знака, виокремлено ключові слова-знаки,

кожний з яких заступає дискретно-синтагматичні компоненти гіпотетичного змісту.

3. Осмислення цих компонентів за логікою дослідження спричинило формування двох визначальних концептуальних понять – „нонконформізм” і „жертвність”, що сприймаються як мовні одиниці суперзнакового рівня, оскільки породжують низку аперцептивних думок і висловів.

4. За допомогою цих понять створено дієвий інструмент дослідження – інтерпретант знакового антропоніма *Олекса Тихий*.

5. Лінгвосеміотичний аналіз тексту есе Є. Сверстюка дозволив підтвердити й поглибити гіпотетичну (на початку) моральну велич воістину знакової постаті для України загалом – правдивого Вчителя Гідного Життя О. Тихого.

Література

Ділі 2000 – Ділі Джон. Основи семіотики / Дж. Ділі ; пер. з англ. – вид. друге доп. – Л. : Арсенал, 2000. – 232 с.; **Звегинцев 1967** – Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1967. – 336 с.; **Карась 2008** – Карась А. Ф. Семіотична перспектива інтерпретації реальності як дійсності / А. Ф. Карась // Філософська думка. – 2008. – № 5. – С. 16 – 29; **Кочерган 1999** – Кочерган М. П. Знакова природа мови / М. П. Кочерган // Загальне мовознавство : підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. освіти. – К. : Академія, 1999. – С. 20 – 39; **Лука св. 1942** – Св. Лука Проповідь на горі // Новий Заповіт / Св. Лука ; пер. з грец. // Євангеліє від св. Луки 6. 20 – 49. – Гельсінгфорс: Бритійське й закордонне біблійне товариство, 1942. – С. 98 – 102; **Лозовская 1996** – Лозовская Н. В. Роль ключевых слов в формировании картины мира сказки / Н. В. Лозовская // Язык и культура : материалы четвертой междунар. конф. – Ч. 2. – К., 1996. – С. 125 – 131; **Мантатов 1980** – Мантатов В. В. Образ, знак, условность : монография / В. В. Мантатов – М. : Высш. шк., 1980. – 160 с.; **Панов 1980** – Панов Е. Н. Знаки, символы, языки / Е. Н. Панов – М. : Знание, 1980. – 192 с.; **Римар 2009** – Римар М. Трійця українських великомучеників / М. Римар // Нація і держава. – 2009. – № 47. – С. 1, 8; **Сверстюк 2008** – Сверстюк Є. О. Учитель Тихий / Є. О. Сверстюк // Не мир, а меч: Есеї. – Луцьк : ВМА Терен, 2008. – С. 396 – 341; **Сосюр 1998** – Сосюр Ф. де Природа лінгвістичного знака : курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр ; пер. з фр. – Ф. де Сосюр – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Півень В. Ф. Семіоз мовного простору есе Євгена Сверстюка „Учитель Тихий”

У статті розглянуто мовні знаки есе Євгена Сверстюка „Учитель Тихий” з метою глибшого вивчення їх змістового наповнення.

Ключові слова: мовний знак, лінгвістична семіотика, відносність знака, знак-сигнал, знак-символ, інтерпретант, антропосеміоз.

Пивень В. Ф. Семіоз мовного простору есе Євгенія Сверстюка „Учитель Тихий”

В статті розглядаються мовні знаки есе Євгенія Сверстюка „Учитель Тихий” з метою глибшого вивчення їх змістовності.

Ключевые слова: мовний знак, лінгвістична семіотика, відносність знака, знак-сигнал, знак-символ, інтерпретант, антропосеміоз.

Piven V. F. Semioz of linguistic space of Eugen Sverstyuk's essay „Teacher Quiet”

The article deals with linguistic signs of essay „The Teacher Quiet” by Ievhen Sverstyuk for a better understanding of their contents.

Key words: linguistic sign, linguistic semiotics, relativity sign, the sign-signal, the sign-simbol, interpretant, antroposemioz.

Р. Л. Ріжко (Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'371

**ПАРОНІМІЧНА АТРАКЦІЯ ЯК ДОМІНАНТА
УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ
кінець ХХ – початку ХХІ століття**

Одним зі стрижневих компонентів художнього дискурсу кінця ХХ – початку ХХІ століття є паронімічна атракція (ПА) – „навмисне зближення у мовленнєвому ланцюжку подібних або тотожних у звуковому та/або орфографічному відношенні слів, між якими встановлюється несподіваний семантичний зв'язок” [Воронюк 1998: 1], асоціативно-узагальнена форма семантико-звукових явищ. Парономастичні сполуки – „результат творчих задумів письменника, спрямованих на збільшення виразно-зображальних можливостей контекстів” [Бойко 2005: 419].

Вивченням ПА як окремого прийому слововживання й організації тексту займалися й займаються багато мовознавців. Так, теоретичні засади й критерії виділення цього явища в мові поезії розробляли В. Григор'єв [Григорьев 1979], А. Критенко [Критенко 1968]. Л. Зубова [Зубова 1989] та О. Шульська [Шульская 1982] досліджують ПА в російських поетичних текстах (визначають її функціональне навантаження), Н. Дашенко – в українській поезії 60 – 80 років ХХ століття (здійснює лексико-семантичний та структурно-граматичний

аналіз пар атрактантів, розкриває особливості ПА як засобу увиразнення семантики тропів, характеризуючи її в індивідуальних стилях поетів) [Дашченко 1996]. О. Воронюк розглядає ПА в заголовках текстів англійськомовної масової комунікації (аналізує міжмовну паронімію) [Воронюк 1998], О. Ємець акцентує увагу на семантиці та стилістичних функціях паронімії в художніх, газетних і рекламних текстах [Ємець 2009].

ПА перебуває в полі зору й тих учених, які досліджують внутрішню форму слова (М. Голянич [Голянич 2008: 127 – 138], Р. Стефурак [Стефурак: 2003, 143 – 154]), засоби експресивності тексту (Н. Бойко [Бойко 2005: 418 – 420], В. Чабаненко [Чабаненко: 2002, 6 – 47]), оказіональну лексику (Ж. Колоїз [Колоїз 2003]) та ін. Однак паронімічна атракція як домінанта українського поетичного дискурсу кінця ХХ – початку ХХІ століття ще не була об'єктом лінгвістичного аналізу, що й мотивувало вибір теми статті.

Мета дослідження – розкрити функціональне навантаження ПА в художній мові означеного періоду.

Фактичний матеріал дослідження дає підстави стверджувати, що паронімічна атракція в поетичних текстах кінця ХХ – початку ХХІ століття – не лише засіб виразності та експресивності, а насамперед репрезентант креативної індивідуально-авторської мовної діяльності.

Паронімічна схема, що варіюється в художньому континуумі, наштовхує на відкриття несподіваних смислових комбінацій, зчеплень; саме вона, акцентуючи на певних значеннях, може сприяти їхньому переформуванню, тобто бути знаком смислової трансформації, за якою відкривається нова буттєва перспектива чи невідомість, що приховує її, а отже, і неоприятлені значення [Голянич 2008: 132].

Як показав аналіз, ПА у поетичній картині світу кінця ХХ – початку ХХІ століття виконує насамперед тропотвірну функцію (сприяє зближенню семантично далеких понять за звуковим принципом, утворюючи метафоричні, атрибутивні та компаративні структури). На нашу думку, сполучуваність звукоподібних (однак значеннєво віддалених) лексем експлікує не тільки їхні неосмисли, а й оновлює та увиразнює поетичні образи, „посилуючи експресивний потенціал художніх текстів” [Бойко 2005: 419]. Порівняймо: „*Та між нами ніші тиші, / Спогадів меди тягучі*” (О. Слоньовська), „*Тремтить зелена липи лапа*” (К. Калитко), „*рука ріки прозора і м'яка / від плеса пліч до водоспаду кисті*” (Л. Мельник); „*Спека / Пекельна, Боже, – / Якої уже / Не спекатись*”, „*Ще лижі лижуть ложе кучугур*”, „*Тут стільки висі висіяли в рань / Нам птах-зорянич і зорянка-птаха*” (А. Мойсієнко) тощо.

Спробуємо дешифрувати семантику наведених іменникових метафор, репрезентованих паронімічними атрактантами⁸: *ніші*⁹ *тиші* („западини тиші”, з контексту розуміємо: між ліричними героями „запала тиша”, „глибока тиша”; вони мовчать); *липи лапа* (зооморфна метафора: липа у творчій уяві автора асоціюється з твариною; має лапу); *рука ріки, плесо*¹⁰ *пліч* (антропоморфні метафоричні структури: ріка – людина; має руки, плечі).

Зупинимось більш детально на вербонімних парономастичних метафорах.

Паронімічні атрактанти „*Спека / Пекельна, Боже, – / Якої уже / Не спекатись*” фокусують різні смислові відтінки. Змістовий вектор стрижневого слова-образу *спека* („1. Гаряче, дуже нагріте сонцем повітря. // Висока температура повітря... 2. Гаряча літня пора; жара...” [ВТССУМ 2005: 1363]) підсилюється епітетом *пекельна* (ВФ слова містить сему *пекло*¹¹), а значить, слугує відправною точкою до формування висновкової моделі: „така, як у пеклі”; „жахлива, нестерпна”. Як бачимо, ПА *спека пекельна* „збуджує різні асоціативні уявлення, їх кількість залежить від фантазії реципієнта, але всі вони мають негативну семантику, оскільки у свідомості людини лексема *пекло* через її поетичну внутрішню форму („*те, що пече*”) навантажена семами *болю, неприємності...*” [Стефурак 2003: 148]. Таке смислове розгалуження мотивоване контекстом: *спека пече, завдає болю, призводить до муки*. Виходячи зі сказаного, дієслівну метафору *не спекатись спеки* можна інтерпретувати як неможливість урятуватися від нестерпного болю.

Своєрідним комунікативним маркером у наведеному контексті є мовна одиниця *Боже*, яка підсилює значення, що формується паронімічними атрактантами. Ф. Бацевич зазначає, що вигуки-слова *Боже, о Боже* „мають реактивний (тобто пов’язаний з реакцією на зовнішні подразнення...), глибоко суб’єктивний характер і пов’язані з безпосередністю висловлення певної емоції, почуття, бажання, волевиявлення, тобто мимовільністю, як правило, відсутністю контролю свідомості, а отже, і волі. Мимовільно зриваючись, так би мовити „вихоплюючись”, із уст мовця, подібні висловлення мають не

⁸ Зазначимо, що сприйняття дійсності як гри здавна присутнє людській свідомості. За кожним вираженням абстрактного чи конкретного поняття криється образ, метафора, а кожна метафорична структура містить гру слів [Білоус 2007: 164].

⁹ Ніша – „1. Западина або виступ у стіні. // ...Заглиблення, зроблене для чого-небудь. // Заглиблення, западина в чому-небудь...” [ВТССУМ 2005: 789].

¹⁰ Плесо – „1. Відносно широка, зі спокійною течією ділянка річки між двома перекатами, закрутами... // Спокійна, чиста водна гладінь” [ВТССУМ 2005: 982].

¹¹ Пекло – „1. За релігійними уявленнями – місце під землею, куди потрапляють душі померлих грішників для вічних мук. 2. перен. ...// Спека, жара...” [Там само: 897].

емпіричний, а власне прагматичний характер” [Бацевич 2010: 133 – 134]. Ці мовні форми часто використовують у розмовному мовленні, вони сприяють окресленню відповідного інтонаційного малюнка фрази (за словником: „*Боже [мій]* – уживається як вигук для вираження здивування, радості, страждання і т. ін.” [ВТССУМ 2005: 90]).

У поетичному фрагменті „*Ще лижі лижуть ложе кучугур*” „зближується те, що не має жодної спільності у своїй буттєвій основі” [Голянич 2008: 129]. Звернімо увагу на характер опорних лексем: *лижі* – нейтральне, загальноживане слово („Плоскі, звичайно дерев’яні полози різної довжини, що їх прикріплюють до ніг для пересування по снігу” [ВТССУМ 2005: 614]); *ложе* можна кваліфікувати як урочисте („Місце для спання; постіль” [Там само: 626]). Такі звукові „обігрування” насамперед „увиразнюють семантичний малюнок тексту, допомагають висловити основну його думку” [Голянич 2008: 130]. ПА у контексті виконує характеризаційну функцію: цим штрихом маніфестується зима. Комунікативний маркер *ще* створює часовий фон – указує на тривалість холодної пори року.

У тропейному сегменті *птах-зорянич і зорянка-птаха висі висіяли* функціонують паронімічні атрактанти *висі, висіяли*. „Істинна” внутрішня форма номінації *вись* – „*та, що високо*” („Простір на великій відстані від землі” [ВТССУМ 2005: 155]) деетимологізується контекстом, набуває смислу близькозвучного слова (*висіяли*), унаслідок чого експлікується креативна („уявна”, асоціативна) етимологія номена *вись* – „*та, що висіяна*” („та, що вкрила все навколо”).

Відзначимо, що лінгвоодиниці *сіяти – висіяти* актуалізують і той семантичний блок, пов’язаний з інтертекстуальністю, наприклад: 1) сіяти – засівати землю зерном („Кидати зерно, насіння звичайно в оброблену землю, певним способом розтрушуючи, розсипаючи його” [Там само: 1326]); 2) процес сіяння – як обряд (Перед тим як набрати насіння у сівак (мішок, який вішали через плече), в одному розі зав’язували свячене зерно, проскурку і посвячену монету, що символізувало достаток і багатство. Виконував цю роботу сам господар або найманий ним у селі добрий сівач (сіяч). Ставши на ріллю, хрестився і починав сіяти) [Українське народознавство 1994: 289 – 290]; 3) сіяння – як традиційне вітання з Новим роком, побажання кращого врожаю. А ще гра ускладнюється тим, що *вись* (висоти) не сіють (процес сіяння, як зазначено вище, асоціюється насамперед з конкретним (зерно), хоча, можливо, й думки, вчинки (сіяти – „Поширювати серед людей (...ідеї, чутки і т. ін.). // Викликати у людей яке-небудь почуття, створювати певний настрій...” [ВТССУМ 2005: 1326]), але *вись* – ні). Як бачимо, смисл тексту вибудовується на обігруванні внутрішньоформного значення опорних слів-атрактантів.

Семантичний код формують і ключові okazіональні номени *зорянич – зорянка*, ВФ яких містить сему *зоря*, а звідси: 1) небо, висіяне зорями (у

контексті йдеться про *рань* („розм. Дуже ранній, ранковий час” [Там само: 1201]); саме вдосвіта на небі ще видніються зорі, особливо навесні); 2) птахи асоціюються із зорями (у текстовому сегменті – *птаха-зорянич і зорянка-птаха*), а значить: зорі з’являються, коли настає ніч, а птахи прилітають, коли приходить весна (ранній приліт птахів віщує ранню весну).

Отже, ПА (звукосмислова гра слів) насамперед є засобом підкреслення, актуалізації конкретного моменту смислу, що безпосередньо пов’язано з виразністю та експресивним наповненням ключових лексем.

У досліджуваних поетичних текстах ПА, крім метафор, базується й на епітетних конструкціях, поглиблюючи та інтенсифікуючи їхні семантичні межі, породжуючи креативні етимології окремих номінацій. Порівняймо пари слів-атрактантів, у яких актуалізується однакова внутрішня форма: „*Буденний будню, тобі мало спогадів, / тобі не доста запахів яблук і кропу сухого...*” (К. Калитко) (ВФ епітетної сполуки містить сему *будень*); „*Не йде з думок далеко далина*” (Г. Штонь) (у ВФ лексем наявна сема *даль*); „*І виникає з їхнього вина / Комедія – дивинна¹² дивина*” (І. Лучук) (ВФ – сема *дивина (диво)*); „*...і свіжа свіжість, / І непрометені двори...*” (О. Слоновьська) (ВФ – сема *свіжий*); „*Ми сиділи на покуті поруч у світлій світлиці*” (В. Голобородько) (ВФ – семи *світ, світло*).

Характер семантичного наповнення цитованих пар слів-атрактантів можна пояснити так: *буденний будень* – „сірий”, „одноманітний”, „сумний”, „нудний”, „не святковий”; *далека далина* – „давня”, „минула”; *дивинна дивина* – „незвичайна”, „чудна”, „незрозуміла”, „рідкісна”, „чарівна”; *свіжа свіжість* – „найпрохолодніша”, „якої не знавав, не відчував раніше”, „природна”; *світла світлиця* – „найсвітліша”, „найясніша”, „простора”. Як бачимо, у таких випадках епітет сприймається як незамінний і найточніший ілюстративний образ, репрезентант його найважливішої (сутнісної) ознаки, хоча й виражає багато інших [Стефурак 2003: 152], які передусім залежать від творчої уяви реципієнта.

У поетичних сегментах „*Дні випурхують за вікна голубами голубими*”, „*соте серце згорає в мені / за тобою моя кара каро*” (О. Яровий) звернімо увагу на кольоративні атрибути *голубі (голубий* „1. Який має забарвлення одного з основних кольорів спектра – середнього між зеленим і синім; кольору ясного неба; світло-синій, блакитний...” [ВТССУМ 2005: 251]) – поетична ВФ лексеми містить сему *голуб* (жива істота, а не колір), *кара* (прикметник) (*карий* „Темно-брунатний (про

¹² *Дивинна* – okazіональне слово, ВФ якого містить сему *дивина (диво)*. *Дивина (диво)* – „те, що викликає подив, здивування; чудо” [ВТССУМ 2005: 294].

очі)...” [Там само: 525]) – „притягує” сему *кара* („Судове покарання, відплата за що-небудь. // Каткування...” [Там само: 522]). У контексті („*come serce згорає в мені / за тобою моя кара каро*”) йдеться про кохану ліричного героя: *кара* (прикметник) – молода, кароока, красива, *кара* (іменник) – та, що завдає горя, нещастя¹³. Наведену паронимастичну епітетну конструкцію можна також кваліфікувати як: 1) описову номінацію, дескрипцію¹⁴ (*кара кара* – лірична героїня), 2) імпліцитний оксиморон¹⁵ (*≈ красива кара (покарання)*).

Проаналізуємо ще один поетичний фрагмент, який містить паронімічні атрактанти: „*Я грішний гріш... / Любив і убивав. / Я грішний гріш... / Співав, співав і плакав*” (І. Павлюк).

У словосполученні *грішний гріш* оприявлюється поетична (оказіонально мотивована) ВФ слова *гріш* – „той, що грішний” (сема *гріх*), на що й указує художнє означення *грішний* („Який наробив гріхів...”, або той, що має гріх... [Там само: 262]). Відзначимо, що лексема *гріш* підключає ще один смисловий вимір: *не вартий і гроша* („1. Нікчемний, зовсім поганий, ні на що не здатний... 2. Який не має ніякої цінності або втратив своє значення; який не заслуговує на увагу” [СФУМ 2003: 52]), *ні на гріш* („1. Відсутнє щось... 2. Ніскільки, зовсім, абсолютно” [Там само: 172]). Отже, ліричний герой, учинивши гріх (зробив щось таке, що з погляду релігійно-моральних настанов не прийнятне), заслуговує на осуд, покарання. Він утратив увагу, прихильність людей через відсутність доброчесності.

Звернімо увагу й на інші лінгвоодиниці, які в тексті слугують своєрідними інформантами (надають інформацію про мовця, його стан): *любив і убивав* (1) тут антоніми, що розкривають, підсилюють суперечливу сутність ліричного героя; 2) заповіді Божі, одна з яких – не вбивай; 3) убивати можна і словом, убивати можна і зброєю); *співав, співав і плакав* (контекстуальні антонімічні опозиції зі ступеневим спадом, що характеризують стан мовця/ліричного героя: *співав* – був радісним, веселим; *співав* (проміжна ланка між антонімічною парою, яка

¹³ Ключовий образ *кара* постає семантично збагаченим „цюхвилиними” відчуттями й почуттями, коли значення не відтворюються, а завдяки звуковій інкрустації тексту переживаються конкретно-чуттєво та збагачуються асоціативно [Бондаренко 2008: 157].

¹⁴ „її поява зумовлена інтенціями мовця підкреслити одну, конкретну рису денотата” [Художній текст – слово – образ 2010: 184], у контексті – зовнішню ознаку героїні (у неї карі очі). „Завдяки цьому реципієнти отримують мінімум „стартової” інформації, необхідний для формування образу ... персонажа” [Художній текст – слово – образ 2010: 189].

¹⁵ Оксиморон (оксюморон) – „фігура мови, що полягає у спеціально заданому поєднанні слів з протилежними або просто взаємовиключними значеннями для вираження нового цілісного поняття або окремого явища, в оригінальній формі привертаючи увагу до його суперечливої природи” [УМЕ 2004: 433].

допомагає розкрити зміст протиставлення) – пив, випивав через певні життєві обставини (неможливість змиритися з труднощами тощо); *плакав* – лив сльози з горя, від болю; побивався, тужив за ким, чим-небудь).

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що ПА актуалізує художній образ, більш насичено, поглиблено ілюструє певну ситуацію шляхом порівняння-зіставлення, створюючи таким чином новий смисл повідомлення, наприклад: „Світилися *кіоски*, як *кіотики*. / А повинь заливала верболози / По саме небо і по самі *котики*. / О, як було нам весело, як весело” (Л. Костенко). Як бачимо, у поетичному відрізьку зближено різні семантичні площини: приземлено-побутова (*кіоски*) та сакральна (*кіотики*); функціонує й природна (*котики* – „Суцвіття верби та деяких інших односім'ядольних рослин” [ВТССУМ 2005: 580]). *Кіоски* („Невелика будівля для дрібної торгівлі” [Там само: 542]) авторка порівнює з *кіотиками* (ВФ новотвору містить сему *кіот*, лексичне значення – „Складана рама або шапка зі скляними дверцями для ікон; божник” [Там само: 542]), а звідси – дещо умовна інтерпретація контексту: повинь призвела до нерозпізнавання навколишніх об'єктів.

Розгляньмо ще компаративні структури з ПА: „*Сміх*, / *Ніби сніг* – / *В вітринах перламутрових зим*” (О. Яровий) (*сміх*, асоціюючись зі *снігом*, набуває додаткової конотації: триває певний час; заповняє все навколо („семантика позитивної настроєвості” [Хомик 2008: 68])); „*Й немає ради*, як немає *зради*, / *Є тільки небо*, сказане на двох” (М. Кіяновська) (*рада* („вказівка, як діяти в яких-небудь обставинах, допомога добрим словом у скрутї; порада” [Там само: 1194]) зіставляється із *зрадою* (семантика мотивується поетичним уривком – „порушення вірності у коханні” [Там само: 478]), що й дає підставу припустити: якщо буде зрада, то буде й рада на неї). Парономастичні компаративні структури спрямовують реципієнта на переосмислення представлених образів, ситуацій.

Зупинимось більш детально на останньому поетичному сегменті. Ключовою в ньому, на нашу думку, є лексема *небо*, яка „проектує загальносмыслову стратегію” [Художній текст – слово – образ 2010: 291] текстового фрагмента. *Небо* – „видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі шатра” [ВТССУМ 2005: 747] (космічне тіло), а в контексті, поєднуючись з лексемами різних семантичних полів, набуває оказіонального значення: постає символом безмежного почуття, кохання. Так, авторський вислів „*небо*, сказане на двох” можна трактувати як гіперболу, яку О. Потебня пояснює так: „Гіпербола є результат нібито оп'яніння почуттям, яке заважає бачити речі в їхніх справжніх розмірах” [Потебня 1985: 136]. Ми погоджуємось з цією думкою, адже з контексту зрозуміло: ліричні герої настільки захоплені своїм почуттям, що навіть небо сприймають як таке, що створене тільки для двох.

Отже, парономастична організація тексту спричинює творення тропеїчних структур (метафор, епітетів, порівнянь), які актуалізують

семантичний потенціал мовних одиниць. Співзвучність лексичних елементів забезпечує музичність, ритмомелодику тропів, надає їм поетичності; унаслідок цього посилюється смислове та стилістичне навантаження й самої ПА, і контекстів загалом [Колоїз 2003: 28]. Звичайно, мета ПА не тільки в тому, щоб нетривіально виразити або переосмислити певний зміст, а й у тому, щоб сконцентрувати увагу читача (слухача) на асоціативну гру значень, викликати певний лінгвокреативний імпульс, інтерес у того, хто сприймає вислів [Чабаненко 2005: 136].

Матеріал нашого дослідження показав, що ПА в українському художньому дискурсі кінця ХХ – початку ХХІ століття, крім тропотвірної (створення семантичної єдності (нових смислових відтінків) вербальних засобів), виконує ще й **прагматичну функцію** (формування комунікативного смислу повідомлення (імпліцитна комунікація), кваліфікація тексту з погляду аксіологічного виміру, ставлення читача до зображуваного, виявлення інтертекстуальних зв'язків тощо). Ми акцентуємо саме на тих функціях, на які дослідники звернули менше уваги.

Так, парономастичні сполуки майстри слова використовують „з метою переконати реципієнта, або розхвилювати і збентежити, або розсмішити, або завести в оману” [Степанов 1981: 326], або продемонструвати власне вміння гри словами (звуковими комплексами). Очевидно, однією з причин поширення мовної гри є комунікативна рівність адресата та адресанта, де адресант має можливість розраховувати на розуміння його мовленнєвої творчості у вигляді гри слів [Білоус 2007: 167]. Розгляньмо поетичні уривки, у яких реалізовано прагматичний потенціал паронімічних атрактантів: „*Що не карта – то кара. / Не спиши, але сниться це. / Відьми в'ються на мітлах / І шкірять роти запалі. / Хто король твоїх Таро? / Розмите його лице. / У таку завірюху / Усі королі в опалі*” (Р. Скиба); „*Десь, кажуть, є гора, де не співають птавиці. / О горе тій горі, і горе тим лісам! / Десь, кажуть, там колись проходили мисливці...*” (Л. Костенко).

Зближення наведених слів базується на авторському переосмисленні логіко-поняттєвих і мовних зв'язків [Голянич 2008: 130]. Паронімічні пари лексем містять **прагматично-аксіологічні нашарування**: *карта – кара, гора – горе* (нейтральне слово + негативно марковане). Так, карти (у контексті йдеться про карти Таро – „ті, що визначають долю, майбутнє”) не завжди вказують на очікуване, вони часто віщують хвороби, смерть. У поетичному сегменті кожна карта є карою для ліричної героїні, тобто провісником чогось недоброго, небажаного. Негативний заряд містять, крім названої лінгвоодиниці, й інші лексеми. Порівняймо: *сон/уява* („*Не спиши, але сниться*”, а значить – уявляється) – „примара”, „тривога”, „загроза”; *відьми на мітлах* – „зло”, „нечиста сила”; „те, що наводить страх”; *завірюха* – уособлення неспокою,

нестримності; змін, потрясінь у житті людини; вияв злої сили („та, що все руйнує”).

Як бачимо, представлені кореляти підсилюють змістове наповнення (зі знаком „–”) ключового атрактанта *кара*, „проектуючи розгортання теми під визначеним кутом зору” [Художній текст – слово – образ 2010: 250].

Концентратом аксіологічної інформації в наступному поетичному відрізку постає слово *горе*. Узусне тлумачення, згідно з яким акцентована номінація характеризується виключно негативними оцінними показниками, повністю збігається з контекстуальним: обставини, що викликають страждання; біда, лихо, нещастя [ВТССУМ 2005: 254]. Так, номен *горе* фокусує увагу реципієнта, зорієнтовуючи на сприйнятті прихованого смислу – застереженні не знищувати „живу” природу, адже горе для гори – вимирання птахів (це робить її „безживною”, „німою”, „забутою”).

Наведемо ще текстовий фрагмент з ПА: „Були бояри, дружки і свати / Ну що із того, що кричали: „Гірко!” / А що було іще, крім *гіркоти*?” (Л. Костенко). Тут функціонують паронімічні атрактанти – вигук *Гірко!* та іменник *гіркота*. Перший можна означити як виразник прагматичної пресупозиції¹⁶: *Гірко!* – „За народним звичаєм – вигук за весільним столом, що виражає прохання до молодих поцілуватися” [ВТССУМ 2005: 243]. ВФ наведеного слова хоч і містить сему *гіркий*, однак його семантика не вказує на відчуття гірконого смаку чи почуття прикрості, болю. Такі імплікаційні судження сконденсовані в другій лексемі (*гіркота*), яка постає маркером зашифрованої (прагматично „забарвленої” [Бацевич 2010: 295]) інформації: горе, душевний біль, страждання, нелюбов.

Звернімо увагу й на інші моделювання бінарм у текстах аналізованого періоду, наприклад: „ми шукаємо *суті* у *сутіні древніх дерев* / і *зірниці* в *зіницях* / а в долі не *слави* й *ослави* / тільки *віри* у те, / що нас вчасно Господь обере” (М. Савка); „Між *фар* і *фур*, між *фар* і бездонних *фур* / проривається крізь *транстуман* *фанфан-тюльпан* – / щоденний *фурор* – і неба ламкий *фарфор*, / попереду бетонний *мур* і околиць *згаслий вулкан*” (Я. Гадзінський). Звукові перегуки слів у наведених контекстах справляють враження певної самостійності означуваних явищ, коли звуки ніби самі „диктують” мовлення: взаємне їхнє „тяжіння” зумовлює словесні сполуки, а звучання актуалізує змістові ознаки, породжуючи новий смисл [Бублейник 2009: 501].

¹⁶ **Прагматична пресупозиція** – „це компонент повідомлення, мовленнєвого жанру, дискурсу (тексту), пов’язаний із суб’єктивним чинником міжособистісного спілкування (орієнтацією в ситуації спілкування, соціальних, когнітивних, гендерних тощо характеристиках учасників комунікативного акту та ін.)” [Бацевич 2010: 139].

Фонетичні елементи в такий спосіб демонструють і конструюють єдність художнього тексту.

Розглянемо більш детально перший з наведених вище сегментів. Важливе комунікативне навантаження в ньому несе особовий займенник *ми (нас)*, він „об’єднує в одну групу адресанта, адресата і/або третіх осіб” [Бацевич 2010: 122]. Водночас це дійкитичне слово є носієм іншої семантико-прагматичної ознаки – кількості [Там само], а саме – невизначеної. У такому випадку ми можемо (умовно) розділити й декодувати текст так:

1) „хтось із нас” шукає „*суті* у *сутіні древніх дерев*”, тобто головного змісту, основи, істини в минулому, давньому, забутому, що не завжди виправдано (метафоричну структуру *сутінь¹⁷ древніх дерев* трактуємо як указівку, символ минулого, давнього; паронімічні атрактанти *суть* („те, що суттєве, головне, дійсне”) – *сутінь* („те, що напівтемне”, тобто неістинне, неосновне) слугують контекстуальними антонімами, виражають протилежні поняття);

2) „хтось із нас” шукає „*зірничі в зіницях*” – „блиску”, „іскри” в очах інших людей; доброти, чуйності, підтримки (у номені *зірничя* – експліцитна ВФ містить сему *зірка*, а не *зір*, однак у контексті це слово-атрактант семантично пов’язується з номінацією *зіничі (очі)*);

3) „хтось із нас” шукає „*в долі не слави й ослави / тільки віри у те, / що нас вчасно Господь обере*” – визнання, величі (через певні заслуги); „хтось” – зневаги, огуди (через недоброзичливість, нечесність); „хтось” – віри. У наведеному уривку антонімічні слова-атрактанти *слава – ослава* є аксіологічно маркованими (зі знаком „+” та „-”).

Порівняймо ще один текстовий відрізок, у якому „виразно експлікується внутрішньопсихологічний стан” [Мойсієнко 2008: 78] мовця/ліричного героя: „*в’язко мені казко / гнітко мені квітко / мілко мені гілко / зірко мені зірко*” (Ю. Андрухович). Як бачимо, автор навмисно добирає такі пари слів, які сприяють вираженню почуттів автокомунікатора, звертають на себе увагу несподіваністю сполучуваності (прислівник – іменник у Кличному відмінку; стан душі людини – абстрактне, природне та космічне явища) й зазнають контекстуальної експресивізації. Так, семантико-прагматичні особливості паронімічних атрактантів насамперед формують комунікативний смисл повідомлення, важливим елементом якого є особовий займенник *мені*. У такому випадку наведений текстовий фрагмент можна поділити на імпліцитний, який формуємо як „я вас повідомляю (інформую)” та експліцитний складники, що мають своє матеріальне втілення у співзвучних словах (паронімічних атрактантах),

¹⁷ Сутінь (сутінки) – „1. Напівтемрява, що настає після заходу сонця. // Світанкова напівтемрява...” [ВТССУМ 2005: 1417].

які формують ціле висловлення й позначають реальний (або такий, який мовець подає як реальний) стан свого внутрішнього світу (насамперед почуттів) [Бацевич 2010: 132].

При аналізі текстів окресленого періоду увагу привертають також ті паронімічні сполучення, у яких наявна своєрідна спроба встановлення поетичних зв'язків між атрактантами [Najnowsze dzieje języków słowiańskich Українська мова 1999: 178], наприклад: „**Перекотиноле перекоти моє поле / Хай тягар із пліч я скину**” (Б. Нечерда) (**перекотиноле** – ВФ лексеми – „той, хто перекочує полем”, лексичне значення – „перен. Той, хто постійно переходить, переїздить із місця на місце або не має визначеного місця у житті” [ВТССУМ 2005: 913]); „**Він божевільний, кажуть. Божевільний! / Що ж, може бути. Він – це значить я. / Боже – вільний... / Боже, я – вільний! / На добраніч, свободо моя!**” (Л. Костенко) (**божевільний** – ВФ номінації містить семи *Боже* + *вільний*, семантика слова – „1. Який має психічний розлад; психічно хворий... 2. *зневажл.* Нерозсудливий, нерозважливий. // Позбавлений розумового змісту (про вчинки, думки і т. ін.)” [ВТССУМ 2005: 90]). У виділених паронімічних атрактантах актуалізується „жива” ВФ слова.

Порівняймо ще поетичний контекст, у якому реалізується прагматичний потенціал ПА: „*Он деревце – шепну на вушко, / що всі ми поросли з гілок, / що з **попелу**, де **попелюшка**, / іде вербовий холодок. / І в ньому дожива бабуся – / Колишня дівка-сирота...*” (С. Вишенський).

Ключовим у текстовому сегменті є слово **попелюшка** (ВФ лексеми – „та, що з попелу”), яке відзначається інтертекстуальним характером. **Попелюшка** – це 1) „Казковий персонаж доброї, слухняної нерідної дочки, яка виконує всю чорну роботу і не користується ніякими правами члена сім’ї” [ВТССУМ 2005: 1053] (казка Ш. Перро „Попелюшка”); 2) „Зменшено-пестливе до попелюха”, „Один із видів жайворонка; жайворонки чубатий” [Там само].

У поетичному відрізку імпліцитно присутні обидва значення, однак стрижневим є перше. Семантичне ядро тексту, яке об’єднує, на перший погляд, відмежовані факти, формує асоціативну матерію віртуального образу [Голянич 2008: 164]. Так, бабуся асоціюється з Попелюшкою (героїнею казки Ш. Перро):

1) бабуся з юних літ – сирота, Попелюшка (згадаймо казку) – напівсирота;

2) бабуся доживає вік у маленькій дерев’яній хаті (у контексті – деревце), з якої сиплеться попіл (порохня); Попелюшка, упоравшись з хатньою роботою, завжди йшла в куток і сідала просто на попіл, натрушений біля каміна (Власне, через те, що ходила в лахмітті і в попелі, менша сестра прозвала її Попелюшкою). Як бачимо, інтертекстуальна „спрямованість” та прагматичне навантаження паронімічних атрактантів розширюють семантичний простір поетичного тексту, стимулюють нові смислові прирощення.

Отже, можна з певністю твердити, що ПА сприяє не лише „поглибленню людських знань про внутрішню сутність і взаємозв'язок понять” [Чабаненко 2005: 137], а й виникненню тропеїчних конструкцій (метафор, художніх означень, порівнянь), реалізації прагматичного потенціалу (формує комунікативний смисл, відображає аксіологічні характеристики номінацій, репрезентує інтертекстуальний зв'язок тощо). В українському поетичному дискурсі кінця ХХ – початку ХХІ століття паронімічна атракція – одна із його домінантних лінгвоодиниць.

Література

Бацевич 2010 – Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Флорій Бацевич. – Л. : ПАІС, 2010. – 336 с.; **Білоус 2007** – Білоус О. Мовна гра та гра слів як філософські й лінгвістичні поняття / Олександр Білоус // *Наук. зап. – Вип. 73. – Сер. : Філологічні науки (мовознавство) : у 2 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Ч. 2. – С. 163 – 174*; **Бойко 2005** – Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія / Н. І. Бойко. – Ніжин : ТОВ Вид-во „Аспект-Поліграф”, 2005. – 552 с.; **Бондаренко 2008** – Бондаренко А. І. Художній текст в інтерпретаційному вимірі: лінгвостилістичний аспект : посібник / Алла Бондаренко. – Ніжин : НДУ ім. М. В. Гоголя, 2008. – 226 с.; **Бублейник 2009** – Бублейник Л. Паронімічна атракція як засіб стильової виразності в поезіях Є. Маланюка / Л. Бублейник // *Наук. вісн. Чернів. ун-ту. Слов'янська філологія. – 2009. – Вип. 475 – 477. – С. 501 – 505*; **ВТССУМ 2005** – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.; **Воронюк 1998** – Воронюк О. В. Паронімічна атракція в заголовку текстів англомовної масової комунікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / О. В. Воронюк. – О., 1998. – 16 с.; **Голянич 2008** – Голянич М. І. Внутрішня форма слова і дискурс : монографія / М. І. Голянич. – Івано-Франківськ : Вид.-дизайн. від. ЦПП Прикарпат. нац. ун-ту імені В. Стефаника, 2008. – 296 с.; **Григорьев 1979** – Григорьев В. П. Поэтика слова (на материале русской советской поэзии) / В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1979. – 342 с.; **Дашенко 1996** – Дашенко Н. Л. Паронімічна атракція в українській поезії 60 – 80 років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. Л. Дашенко. – К., 1996. – 20 с.; **Ємець 2009** – Ємець О. Семантика та стилістичні функції паронімії у художніх, газетних і рекламних текстах / Олександр Ємець // *Семантика мови і тексту : матеріали X Міжнар. конф. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2009. – С. 90 – 92*; **Зубова 1989** – Зубова Л. В. Поезія Марини Цветаевой. Лингвистический аспект / Л. В. Зубова. – М. : ИЛУ, 1989. – 264 с.; **Колоїз 2003** – Колоїз Ж. Задля художньої виразності /

Жанна Колоїз // Урок української. – 2003. – № 1. – С. 28 – 29; **Критенко 1968** – Критенко А. П. Паронімія в українській мові / А. П. Критенко // Мовознавство. – 1968. – № 3. – С. 48 – 58; **Мойсієнко 2008** – Мойсієнко А. К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур / А. К. Мойсієнко. – Умань, 2008. – 280 с.; **Потебня 1985** – Потебня О. О. Естетика і поетика слова : збірник : пер. з рос. / О. О. Потебня ; упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.; **ССУМ 1999** – Словник синонімів української мови : в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – Т. 2. – 960 с.; **СФУМ 2003** – Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 788 с.; **Степанов 1981** – Степанов Ю. С. В пошуках прагматики (Проблема суб'єкта) / Ю. С. Степанов // Серія літератури і мови. – Т. 40. – 1981. – № 4. – С. 325 – 332; **Стефурак 2003** – Стефурак Р. І. Асоціативно-образний потенціал внутрішньої форми слова в поетичному тексті (на матеріалі української поезії 60 – 90 років ХХ століття) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Стефурак Роксолана Іванівна. – Івано-Франківськ, 2003. – 207 с.; **УМЕ 2004** – Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. Бажана, 2004. – 824 с.; **Українське народознавство 1994** – Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Л. : Фенікс, 1994. – 608 с.; **Хомик 2008** – Хомик Т. Пейзажні метафори в поезії Івана Франка / Тетяна Хомик // Мандрівець. – 2008. – № 1. – С. 60 – 70; **Художній текст – слово – образ 2010** – Художній текст – слово – образ: лінгвостилістичний аналіз : монографія / М. І. Голянич, І. О. Бабій, Н. Я. Іванишин та ін. ; за ред. М. І. Голянич. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 2010. – 408 с.; **Чабаненко 2005** – Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 2005. – № 3 – 4. – С. 132 – 137; **Чабаненко 2002** – Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови : монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.; **Шульська 1982** – Шульська О. В. Функції паронимії в художественній речі (паронимические связи слова *дым* в русской поэзии) / О. В. Шульська // Проблемы структурной лингвистики 1980. – М. : Наука, 1982. – С. 222 – 231; **Najnowsze dzieje języków słowiańskich Українська мова 1999** – Najnowsze dzieje języków słowiańskich Українська мова (redaktor naukowy Svitlana Jermolenko). – Opole : Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1999. – 326 s.

Ріжко Р. Л. Паронімічна атракція як домінанта українського поетичного дискурсу кінця ХХ – початку ХХІ століття

У статті досліджено паронімічну атракцію як домінанту поетичних текстів кінця ХХ – початку ХХІ століття, зокрема звернено увагу на її тропотвірну та прагматичну функції.

Ключові слова: внутрішня форма (ВФ) слова, контекст, паронімічна атракція (ПА), поетичний текст, прагматичний потенціал.

Рижко Р. Л. Паронимическая аттракция как доминанта украинского поэтического дискурса конца ХХ – начала ХХІ века

В статье исследована паронимическая аттракция как доминанта поэтических текстов конца ХХ – начала ХХІ века, в частности обращено внимание на ее тропообразующую и прагматическую функции.

Ключевые слова: внутренняя форма (ВФ) слова, контекст, паронимическая аттракция (ПА), поэтический текст, прагматический потенциал.

Rizhko R. L. Paronymic attraction as a dominant Ukrainian poetic diskurs of the late XX-th earlu XXI-th centuru

The article presents of paronymic attractions as dominants of poetic texts late XX – early XXI century, in particular, it emphasizes the functional significance of paronymic attractions.

Key words: internal form (IF) of word, context, paronymic attraction (PA), poetic text, pragmatic potential.

Л. М. Синельникова, Т. П. Терновська (Луганськ)

УДК. 811.161.2'38:821.161.2-1.09 „19”

ЗАЙМЕННИК У ЛІРИЧНИХ ЗАПИТАННЯХ

(стаття третя)

Запитання в ліриці – це особлива форма думки, думки як міркування, що передбачає альтернативність, у якій поєднано сумнів і вічний пошук смислів буття. Але сумнів не як протиріччя, а як існування різного у свідомості мовця, що знаходить вербальний вихід енергії розмірковування саме в запитаннях [Синельникова 2008: 413].

Ліричні запитання вже були предметом нашого аналізу на матеріалі української поезії ХХ ст. [Синельникова, Терновська 2009; Синельникова, Терновська 2010]. Продовженням цього дослідження є пропонована стаття, мета якої здійснити опис смислового потенціалу займенників *де, коли, куди, звідки, навіщо, чому* в умовах поетичної комунікації.

Значеннєвий простір займенника *де* в дейктичній системі мови містить локалізацію предмета, особи, ситуації, якоїсь події у двох різновидах – у сегменті визначеності (*ось де*) та в сегменті невизначеності (*десь, невідомо де, хтозна-де* тощо) [Шведова 2005: 516-517]. Специфіка *де*-запитання в ліриці, безумовно, пов'язана з характером категорії простору. Якщо позапитальне *де* може бути носієм локалізованого простору в сегменті визначеності, то *де* в запитанні або губить просторову маркованість локалізації, або набуває якостей особливого різновиду просторової невизначеності, або суміщає інформацію про просторову невизначеність з інформацією про емоційний стан ліричного героя: *Найдеспотичніший володар – / Поезія, твоя свобода. / Де ж визволення? Спокій де?* (І.О. Світличний. Поезія); *Де ж тії пестоці вітру летючого, / Де ж тії квітоньки гаю пахучого, / Де ж тії ночі сріблясто-блакитні, / Де ж тії ранки рожеві, привітні, / Де ж тії усміхи сонця блискучого?!* (О. Олесь. Конвалія); *Сто дзеркал спрямовано на мене, / в самоту мою і німоту. / Справді – тут? / Ти – справді тут? Напевне, / ти таки не тут. Таки – не тут. / Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?* (В. Стус. Сто дзеркал спрямовано на мене...).

Ліричне *де*-запитання – носій ностальгічної семантики, на його основі формується фрейм ностальгії – суму за втраченим часом, який був заповнений певними подіями, предметами, в оточенні яких жили близькі люди. Когнітивна семантика цього різновиду ліричного запитання ґрунтується на поєднанні двох часів – минулого й теперішнього – і, відповідно, двох станів ліричного героя. *Де*-запитання – це знак пам'яті про втрачені сподівання, надії чи важливі для ліричного героя речі: *Вишневий хутір... Ні душі. / А де ж ті вишні, де ті вишні? / І де ті сні давнеколишні? / Нема вже й стежки до соші* (Л. Костенко. Хутір вишневий); *Картошинський лиман... / Незасіяне люстро свободи. / Тільки де ж те обличчя, що личило нам, щоб дивитись на себе в ці води?!* (Л. Костенко. Картошинський лиман); *Скільки снів, а де ці сні, / Де ці сподівання? / Всміхається з вишини / Зірнька остання.. / <...> / Тільки сумно у душі / Спомин відгукнеться* (Б. Лепкий. Скільки снів!).

У фреймі ностальгії, оформленому ліричним *де*-запитанням, активно реалізовано концепт „життя” на різних його етапах: *Гриміли вальси, пурхали амури, / давили будні, смикала сім'я, –/ жіноча туга билася об мури: / де лицар мій, молитва де моя?!* (Л. Костенко. Апологія лицарства); *Пройшла гроза і не була озонною. / А де тепер не зона на землі? / І де межа між зоною й не зоною?!* (Л. Костенко. Стоять озера в пригорщах долин); *Де ви, мої українці, / Висіяні по землі / Серед столиць і провінцій, / Серцем у власній золі?!* / *Де ваші хати й криниці, / Видих живого тепла?.. / Де ваші тихі моголи? / Тільки волошка небес / Світиться поглядом милим / З краю калинових плес* (Ю. Сердюк. Закордонним українцям).

Де-запитання, поєднане із звертанням, зберігає семантику невизначеності, оскільки ліричний герой змушений звертатися чи то до Бога, чи то до широкого кола об'єктів без обмежень, що діють у прагматичній ситуації спілкування, яка є одним зі способів вияву наадресатності: *Я чи не я зупинився на кручі? / Рвуть корогви на криваві онучі. / Інші знамена – нові та шовкові – / З іншої віри чи з іншої крові? / Господи Боже, де віра моя? / Я чи не я?* (М. Шевченко. Я чи не я?..). Але навіть при, здавалося б, конкретності звертання розвиток ліричного сюжету розгортається через нарощення узагальнення: *Де зараз ви, кати мого народу? / Де велич ваша, сила ваша де? / На ясні зорі і на тихі води / Вже ваша чорна злоба не впаде* (В. Симоненко. Де зараз ви, кати мого народу?); *Любове наша, де ти, озовись? / Врятуй-бо ж нас від привороту смерті. / Лиш ти одна даруєш нам безсмертя. / Лиш ти єдина – наша міць і вісь* (Л. Скирда. Життя-вівтар); *Тут запеклася кров мого народу / і одридали волю кобзарі. / Брати мої, а де ж ви брали воду / в цьому камінні, на такій горі? / <...> Навчи мене, навчи, о Чигирине! / Колодязь твій глибокий не змілів. / Усе святе, усе неповториме, / усе чекає невимовних слів...* (Л. Костенко. Чигиринський колодязь).

„Займенник *коли* позначає час. Це одне з нейтральних понять, що відображають усвідомлення того, що все існуюче знаходиться в деякому русі від початку свого існування до кінця, від якоїсь точки буття до іншої такої ж точки, від одного відрізка існування до другого; інакше кажучи, поняття „*коли*” позначає осмислення того, що існування як матерії, так і духу минає в часі й що саме це проминання може бути усвідомлене як таке, що має фази, здатні розгортатися чи повільно переходити одна в іншу” [Шведова 2005: 511].

Ліричний сегмент, організований *коли*-запитанням, пов'язаний не стільки з визначеністю чи невизначеністю часових характеристик, заданих темпоральним словом „*коли*”, скільки незначущістю, неважливістю цього часового параметра в його конкретному прояві: – *Агов! – гукаю. – Озовися, капітане! / Коли ж це сталося, що ти давно – не я? / Пливе беззвучно, за крайнебом тане, / Як біла каравела, молодість моя* (П. Осадчук. Біла каравела).

Для ліричного героя важливо, що щось було (чи, може, здавалося, що було) і ввійшло в необмежену часом пам'ять, яка не має часових фаз і конкретної локалізації згадуваних подій: *Воно ж таке маленьке – а сміється! / До мамі білі руки простягло... / Посеред зимних стін клячить черниця, / Вдивилася в ікону – щось їй сниться – / Де? І коли воно було?* (Б. Лепкий. З кадильниць срібний дим снується); *Чиїсь слова, забуті, але милі, / Над головою раз у раз літають. / Хто їх казав? Коли і де?* (Б. Лепкий. Листки падуть...).

Незначущість часової прикріпленості події сприяє переходу *коли*-запитання в рефлексив: *Ой, живу, впівголоса, впівсили. / Відкладаю*

щастя – на коли? / Скільки цвіту з мене обтрусили... / Скільки яблук з мене продали!.. (Л. Костенко. Вдень ще літо, а надвечір – осінь).

Займенник *коли*, уживаючись у функції заголовка та в анафоричній позиції в питальних реченнях, стає експресивно наголошеним: **Коли** зійде нарешті благодать / На ці священні пагорби і кручі, / **Коли** боги народ благословлять / Рамена розпросторити могуті? / **Коли** святі апостольські слова / Обернуться в діла животворящі, / **Коли** овіє велич світова / Страшні піски чорнобильські і хащі? / **Коли** воскресне Фенікс із золи, / **Коли**? (М. Луків. Коли?).

Куди-запитання зберігає базову семантичну ознаку вихідного займенника – спрямування, орієнтацію руху в просторі. Ліричне наповнення смислового простору при куди-запитанні передовсім пов'язане з невизначеністю не як фізичною втратою орієнтації, а як неможливістю й відсутністю необхідності її визначати: **Куди** ти йшла? / Ти сама того не знала! / Ти просто йшла над селами, містами, / над головами і віками... (В. Голобородько. Катерина); **Куди** йдемо? **Куди** веде дорога? / Вогонь і кров. І захід – як багаття (М. Луків. Мотив Стаффа); Ну, космос, ну, комп'ютер, нуклеїни. / А ті казки, те слово, ті сади, / і так по крихті, крихті Україна – / іде з тобою, Боже мій, **куди**?! (Л. Костенко. Старенька іде по тій дорозі); А лід стогнав – метало сонце стріли. / На бистрині пробігти я успів / І раптом чую... жайворонків спів. / О Боже мій! / **Куди** ж ви прилетіли? (М. Сом. Жайворонки в морі).

У драматизмі ліричного куди-запитання схована нерозгадана причинність і заперечення можливості визначити напрямок руху будь-чого: *Стоїть в саду задуманім тривога, / Така всевишня і така сумна: **Куди** іти? Надіятись на кого, / Коли зрадливі літо і весна?* (Г. Чубач. Осінній дим); *Немає у світі любові і зради. / Одні тільки болі і стогін душі. / Оманливе щастя, оманлива радість. / **Куди** ж ти зірвалася? **Куди** ти спішиш?* (М. Шевченко. Опівнічний романс); *О болю, болю, болю, болю мій! / **Куди** мені податися, щоб тільки / не трудити роз'явленої рани, / не дерти горла криком навісним?* (В. Стус. Трени М.Г. Чернишевського).

Наявність у вірші знаків конкретного руху в просторі, по суті, не змінює смислової невизначеності куди-запитання, на основі якого формується ліричне переживання: *В земному Києві – безмірність самоти. / **Куди** піти, коли нема Івана? / А там, за тим віконцем золотим, / де є Іван, – там дім обітований. / Там вірші, чай і дим од сигарет.*

*/ **Куди** спішишь? Їм вічність вікувати* (І. Жиленко. За золотими вікнами зірок...).

Ліричні куди-запитання завжди перебувають в оточенні слів із семантикою руху, але ця семантика, як правило, підпорядкована закономірностям ліричної оповіді, у якій фізичний рух інакомовно

співвіднесений із самим життям, його етапами або рухом думки, почуття: *Лишилось мало: призабута мова / та ще зорі китаєчка шовкова, / Чумацький Віз, важкий од солі сліз, / та ще Чумацький Шлях... / Куди? До Бога? / Остання наша зоряна дорога... / По ній іти нам, долю доганять, / яку – гай-гай! – не вміли шанувать...* (І. Жиленко. Похорон землі). За своїми прямими значеннями лексеми *шлях, віз, дорога, іти, доганять* є складниками семантичного комплексу руху. Або інший приклад: *Із правдою розлучені слова кудись біжать по сірому перону. / Відходять вірші, наче поїзди. / Гримлять на рейках бутафорські строфи. / Але куди? Куди вони, куди?! / Поезія на грані катастрофи* (Л. Костенко. Поезія згубила камертон).

У ліриці наявне метафізичне позначення напрямку, не поданого у фізичних координатах, але такого, що усвідомлюється як обов'язковий і неминучий: *Не раз обгорнуть безталанну душу / Незнані смутки сірі і тривога, / й даремно серце рву і мозок сушу, / Людей питаю і питаю Бога: / Куди мій шлях? Куди моя дорога?* (Б. Лепкий. Не раз обгорнуть безталанну душу...).

Загальне значення займенника *звідки (звідкіль)* пов'язане з напрямком руху від чогось. Отже, *звідки-запитання* передбачає позначення „пункту відправлення”. Вихідна точка руху у фізичному розумінні для ліричної комунікації, як правило, не має значення, хоча й може бути вказівка на неї, виражена корелятивним займенником *звідтіль*. Головне – це стан під час сприйняття якоїсь події, і *звідки (звідкіль)* як зв'язок з простором навколишнього світу є лише імпульсом для суб'єктивних (ліричних) припущень: *Це все пройшло чи тільки лиш наснилося? / Звідкіль? – Звідтіль, із місячних пустель, / Покотиполем тихо прикотилося? / Це – трель зорі, / зорі віолончель?* (Р. Лубківський. І все це музика...).

Звідки-запитання у віршованому тексті передає стан здивування з приводу певних подій, тобто зовні може бути пов'язане із сенсорним досвідом ліричного оповідача: *Така снага у голосі й словах! / В них жар і холод б'ються незрадливо. / Не знітяться лише б твоїй душі... / Скажіть мені: звідкіль це, друзі, диво – / З людинності? Поезії? – скажіть* (Д. Головка. Полон.); *Конюшино моя сива, / Звідки в тебе диво-сила? / А вона мені на те ще сліпучіше цвіте* (Д. Онкович. Біла конюшина).

Роздуми ліричного героя з приводу причини певного емоційного стану можуть концентруватися в *звідки-запитанні*: *Кус моя зозуля у гаю, / А батькові моєму відкувала. / Він так пішов, немов ріка в імлі, – / О, звідки то печаль душі береться? / Як є зв'язок від зірки до землі, / Так є зв'язок від серця і до серця* (С. Пушик. Рідна сторона).

Займенник *навіщо* позначає мету, „визначеність одного з двох основних, первісних зв'язків між діями, вчинками, ситуаціями” [Шведова 2005: 534]. У ліриці досить обмежено вживається мікросистема „*навіщо*

– для того, щоб; затим, щоб”, оскільки *навіщо*-запитання не передбачає обов’язкового здійснення чогось для зняття запитання чи задоволення того, хто запитує: *Дощу і снігу наковтався комин, / і тин упав, / навіщо городить? / Живе в тій хаті сивий-сивий спомин, / улітку він під грушею сидить* (Л. Костенко. Дзвенять у відрах крижані кружальця); *Тихо строчать дощі... І навіщо мені ця печаль? / Що я хочу спитать у цієї сумної кравчині? / Я прощаюся з літом. І воно мені каже: „Прощай!”* (Л. Костенко. Ставить осінь на землю свою золоту жирандоль); *Липневої ночі руки, як птахи: / Радість польоту в собі бережуть. / Тільки навіщо кудись нам летіти? / Будем горнутись: крило – до крила. / В літеплі літа сплять наші діти. / Світе жорстокий, вділи їм тепла!* (Г. Чубач. Молитва за дітей).

Навіщо (нащо) – запитання в ліричному вірші має свою імпліцитну макросистему: „*навіщо (нащо), якщо це нічого не варте*”: *Навіщо ж декламація? Все значно / і важче, і складніше. І бува, / така пласка глупота однозначна / себе ховає за гучні слова* (Л. Костенко. *Навіщо ж декламація?*); *Нема в журавки журавля, / Сидить вона і гірко плаче. / Нащо їй даль? Нащо їй вись? Прийшла пташина до людини, / Журба з журбою обнялись / Коло вдовиної хатини* (І. Бердник. *Нема в журавки журавля*).

Навіщо-запитання бере участь у русі ліричної оповіді від опису якоїсь життєвої події чи подій до узагальнювальної позиції ліричного героя: *Вже скільки віків мовчить Проповідник, чи все він сказав при зібранні народу / про довічну марноту, про безнадію? –// І народжуватися, і не народжуватися – однаково, / і жити, і не жити – однаково, / і творити, і не творити – однаково: / навіщо ж він завдав собі клопоту / шукати слова найвлучніші і трудити язик перед натовпом, / навіщо списав ці слова у книгу? // <...> Цілу ніч я просидів мовчки наодинці з Еклезіастом, / і коли крізь біблейську імлу забуття і зневіри / проступило знов юне й незражене сонце, / як зраділо цвірінькнув горобчик за сірим вікном!* (В. Кордун. Книга Еклезіаст).

У *навіщо*-запитанні можна визначити два когнітивних складники: „*навіщо* – мета” й „*навіщо* – причина”. Якщо запитання відповідає настанові „*навіщо* – мета”, то лірична оповідь частіше наближена до світу фізичних подій та дій ліричного героя. „*Навіщо* – мета”(тобто „для чого”) організовує віршовану структуру у варіанті імпліцитної відповіді „ні для чого”: *Навіщо їй здалися небеса? / Безкрилому не звідати польоту! / Зняла помпезні брезклі телеса, / В яких нема духовності й на йоту* (С. Зінчук. Валькірія на Відьминій горі); *Дивуюсь – наповіщо я живий? – / коли під днищем хлюпає скорбота. / Невже до втрати світу я вже звик? / Вода позаду, і вода навпроти...* (П. Мовчан. Потоп).

Запитання в когнітивній настанові „*навіщо* – причина” орієнтоване на прямий опис душевного стану й на менший ступінь прикріпленості до подійного боку життя. У цьому випадку „*навіщо?*” співвідносне з

„чому?“, воно не має навіть імпліцитних варіантів відповіді, у тексті може вживатися поряд з чому (чом): **Чом** я, скажіть, не акація ніжна, / **Нащо** думки мене спляють, мучать?! / **Чом** я не можу забутись остільки, / **Щоб** лише міг я дивитись і дихати?.. (О. Олесь. Літньої ночі); **Завжди** в незгоді / **Я** із собою. / **Та** серед літа / **Тихо** постою. / **Нащо** так шалко? / **Нащо** так грізно? / **Треба** збиратись / **Рано** чи пізно (Г. Чубач. Море).

Як синонім до *навіщо* в поетичному мовленні вживається займенник *пощо*, що вносить колорит архаїчності чи урочистості: **Пощо** йому духовній висоти? / **Пощо** тужба про голод, недорід? / **Цей** дідуган, від часу почорнілий, / **Мабуть**, правий. **Хтось** обкарнав нам крила (Л. Скирда. Стефансдом); **Пощо**, недоле осоружна, оця протрація покор? / **Ця** дума, як стріла ,натужна, / **оцих** волань охриплий хор (В. Стус. Як тихо на землі!); **Зачудувався** Володимир-князь, / **уздрівши** з кручі променисту в'язь: / „**Які** чудесні огняні простори! / **А** я ... **Пощо** мені ця височінь? / **Померк** мій хрест і потемніли гори...” / **І**, знявшись, він пішов у далечінь (М. Драй-Хмара. Поділ).

Займенники *чому* (чом) і *чого* позначають одне з основних відношень, які існують між вчинками, явищами, подіями, ознаками, – відношення зумовленості одного іншим: причину, основу, привід, наслідок [Шведова 2005: 536].

У ліриці запитання *чому* (чом) і *чого* або спрямовані на зовнішній світ, реальні події якого викликають певні переживання, або семантика їх зосереджена на внутрішньому світі ліричного героя: **Проливають** незнані трамваї, / **Гомонить** незнайома юрба. / **Чом** же в серці немудрім співає / **Недоречна** херсонська журба? (Є. Маланюк. Поштова картка); **А** перед цим, за мить, я кляв її за муки, / **за те**, що серце рве цей синьоокий крук... / **Чому** ж зітхаю я так глибоко і глухо, / **не в силі** розімкнуть жагучих, скорбних рук? (В. Сосюра. Ти, як магніт); **Берегами** дзвенить луна / (на тім боці співають дівчата): / – **Пісне**, пісне, **чого** сумна, / **заквиліла** в смарагдах свята (М. Драй-Хмара. За водою зозуля кує...); **Голос** криниці, **чого** ж ти замовк? / **Руки** шовковиць, **чого** ж ви залякли (Л. Костенко. Затінок, сутінок, день золотий).

З допомогою *чому*-запитання ліричний герой намагається здійснити для себе глибинне філософічне осягнення дійсності: **Душа** належить людству і епохам. / **Чому** ж її так раптом потрясли осінні яблука, що сумно пахнуть льохом, / і **руки** матері, що яблука несли?! (Л. Костенко. Шалені темпи. Час не наша власність); **До** жодного народу в світі зла не маю. / **Чому** ж тоді все важчає мені / **На** світі жити в множині духовній? (М. Вінграновський. Не маю зла до жодного народу); **Серед** вчених і завчених речень / **Так** нелегко збагнути мені: / **Чом** людина людині перечить, / **Не** заглянувши в завтрашні дні? (Г. Чубач. ...Бо відкрилося рано); **Це** правда, **кревні** ми усі – / **комашки**, **трави** й **люди**, – /

чому ж вмирає кожен з нас / в своїй самотині? (С. Жолоб. Так, це жива моя душа вмерзає в лід бетону...).

Чому (*чом*) і **чого** нерідко поєднуються в одному контексті як синонімічні засоби: *Ой чого ти, тополенько, / Не цвітеш? / Чом пожовклу головоньку / Хилиш-гнеш? / Чом з вітрами-парубками / Не шумиш? / А засмучена – засмучена, / Мов з нелюбим заручена, / Все мовчиш?* (О. Олесь. На чужині); *Я важко йду, і кроки проминальні, / порожні мої сакви поминальні. / Чого ж мовчиш, чому не запитаси: / „Як ти нас, дочко, з батьком поминаєш?!”* (Л. Голота. На переїзді, де іржаві рейки...).

Наші спостереження переконують у тому, що питальний займенник **чого** частіше вживається в діалогічних конструкціях із семантикою „розмовності чи фольклорної епічності” [Єрмоленко 1982: 121], тоді як займенник **чому** не обмежений у вживанні. Пор. ще: *Чого ж ми стали? – Їдьмо, їдьмо!.. / Куди нам їхать? – Стій! / Режоче сивокоса відьма, / шаліє сніговій* (М. Драй-Хмара. Завірюха); *Як ви цькували генія! / Безжалісно, толокою. / Чого ж тепер ти віялом прикрила півлиця?* (Л. Костенко. Віяло мадам Полетики).

Думка І. Ковтунової про те, що ніде немає такої кількості пізнавальних запитань, як у ліриці [Ковтунова 1986], добре ілюстрована віршованими текстами різних часів і різних авторів. Такого типу множинність уже не стільки серія запитань, скільки запит, що вбирає в себе різні смисли вихідних займенників, які стосуються „самих основ матеріального й духовного світу” (Н. Шведова). Множинність займенникових запитань сприяє увімкненню різних рецепторів під час сприйняття глибинного змісту вірша. Саме займенники „створюють різноманітні тональності семантико-синтаксичних варіантів мовлення” [Єрмоленко 1982: 115]. Наприклад: *Звідкіль прийшли ми? / Куди йдемо? / Де наш закінчиться шлях? / Чому дано нам ганьби клеймо / На скутих страхом устах?* (А. Пашко. Звідкіль прийшли ми?); *О Господи! Куди я поспішаю? / Кого покинув? Чим себе втішаю? / Хто там мене / утішить – вдалині* (М. Шевченко. О Господи! Куди я поспішаю?).

Множинність запитань – це множинність сумнівів, якщо вважати, що сумнів передбачає існування різного у свідомості, і запитання експлікують це різне, подаючи інформацію про стан душі ліричного героя.

Що-запитання – це бажання знати про предмети і явища світу, *як*-запитання – про зв’язки й відношення між ними, *який*-запитання – про приписувані й сутнісні ознаки, *чому*-запитання – про причину дій, реакцій, вчинків тощо. Усі ці мовні смисли в поетичному мовленні набувають додаткової характеристики, потверджуючи значущість і запитань, і вміщених у них займенників в організації смислового простору віршованого тексту: *Куди йдемо? / Який лишає слід? Хто пам’ять змив, як дощик акварельку? / Все менше рук, / що вміють сіять*

хліб. / Все більше рук, / що тягнуть все у пельку (Л. Костенко. Куди йдемо?); Звідки ж подих століть минулих? Хто тут запах трав уловив? Хто прийшов заселить провулок / І назвать його – Степовим (Б. Мамайсур. Степовий провулок).

Отже, висока питома вага запитань зберігається в ліриці в усі часи. Ще античні граматики проголошували питальні конструкції як особливі одиниці поетичного синтаксису. Генетично комунікативна функція запитань пов'язана з бажанням не стільки вяснити деякий стан справ, скільки зрозуміти щось важливе для самого себе. І тоді природно ліричні запитання значною мірою не передбачають відповіді. Але унікальна цінність ліричного запитання як різновиду риторичних запитань у тому, що воно „м'яко, плавно вводиться в загальну мелодію ліричного мовлення, не порушуючи його тональності” [Єрмоленко 1969: 85], і своєю семантикою може накреслювати шлях для можливих відповідей, точніше, для постійного пошуку відповідей, зокрема й з боку читача.

Запитання відтворюють гостро суб'єктивний бік сприйняття світу. Одночасно це спосіб захисту від непізнаваності того, що зустрічає людина на своєму шляху. Зміст будь-якого ліричного запитання має стосунок не стільки до об'єкта думки, скільки до суб'єкта оповіді: *Питаю в сонця: „Де тепер туман?” / Вітрів питаю: „Де осінні хмари?” / У відповідь на сто моїх питань/ Каштани очі розкривають карі...*(Г. Чубач).

Отже, запитання – це рятівна сила для розуму й почуття, що задає орієнтири діяльності й перспективи подальшого світоперебування.

Література

Єрмоленко 1969 – Єрмоленко С. Я. Синтаксис віршової мови / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 94 с.; **Єрмоленко 1982** – Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.; **Ковтунова 1986** – Ковтунова І. І. Поэтический синтаксис / І. І. Ковтунова. – М. : Наука, 1986. – 206 с.; **Синельникова 2008** – Синельникова Л. Н. Местоимение в дискурсе : науч. моногр. / Л. Н. Синельникова. – Луганск, 2008.– 476 с.; **Синельникова, Терновська 2009** – Синельникова Л. М. Займенник у ліричних запитаннях (стаття перша) / Л. М. Синельникова, Т. П. Терновська // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – № 2. – С.209 – 213; **Синельникова, Терновська 2010** – Синельникова Л. М. Займенник у ліричних запитаннях (стаття друга)/ Л. М. Синельникова, Т. П. Терновська // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2010. – № 1. – С. 204 – 209; **Шведова 2005** – Шведова Н. Ю. Русский язык : избр. работы / Н. Ю. Шведова. – М. : Яз. славян. культуры, 2005. – 630 с.

Синельникова Л. М., Терновська Т. П. Займенник у ліричних запитаннях (стаття третя)

У статті розглянуто специфіку ліричних запитань, побудованих із використанням займенників, досліджено смисловий потенціал займенників *де, коли, куди, звідки, навіщо, чому* в умовах української поетичної комунікації.

Ключові слова: займенник, ліричне запитання, поетична комунікація.

Синельникова Л. Н., Терновская Т. П. Местоимение в лирических вопросах (статья третья)

В статье рассматривается специфика лирических вопросов, построенных с использованием местоимений, исследуется смысловый потенциал местоимений *де, коли, куди, звідки, навіщо, чому* в условиях украинской поэтической коммуникации.

Ключевые слова: местоимение, лирический вопрос, поэтическая коммуникация.

Sinelnikova L. N., Ternovska T. P. Pronoun in lyric questions (article third)

In the article is examined specific of lyric questions, built with the use of pronouns, semantic potential of pronouns of *де, коли, куди, звідки, навіщо, чому* is probed in the conditions of Ukrainian poetic communication.

Key words: pronoun, lyric question, poetic communication.

І. Ю. Шкіцька (Тернопіль)

УДК 811.161.2'371'27

**ШЛЯХИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ТАКТИКИ ПІДВИЩЕННЯ
ЗНАЧИМОСТІ СПІВРОЗМОВНИКА МАНІПУЛЯТИВНОЇ
СТРАТЕГІЇ ПОЗИТИВУ**

Для сучасного мовознавства характерним є посилення інтересу до вивчення механізмів функціонування мови в мовленні, до чинників, що зумовлюють вибір варіантів вираження комунікативного наміру.

Вивчення питання використання мови як засобу здійснення впливу лінгвістами часто здійснюється за допомогою понять „стратегія”, „тактика”, „прийом”, які дозволяють з’ясувати прагматичний аспект функціонування мовних одиниць. Стратегічний підхід до дослідження мовних явищ лежить в основі праць таких учених, як Н. Арутюнова, В. Дем’янков, К. Сєдов, О. Іссєрс, В. Бушкова, О. Фадеєва, Л. Веретенкіна, Т. Янко, Ю. Пирогова, В. Аміров, І. Морозова, Ю. Іванова, А. Олянич, О. Яшенкова, І. Морозова, К. Мудрова, А. Белова,

О. Дмитрук, О. Белозерова, Л. Кислякова, О. Герасименко, А. Дубських, Г. Ланських та ін.

Однією з комунікативних стратегій, використовуваних мовцем для зміни поведінки чи ментального й емоційно-психологічного стану співрозмовника, постає маніпулятивна стратегія позитиву, яку дотепер у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві не виокремлювали і яка не була предметом лінгвістичних студій. Вплив на співрозмовника за допомогою цієї стратегії відбувається шляхом повідомлення співрозмовнику приємної для нього інформації або інформації, що позитивно презентує мовця чи містить указівку на спільне між комунікантами. Відтак маніпулятивну стратегію позитиву представляють тактика підвищення значимості співрозмовника, тактика позитивної самопрезентації й тактика солідаризації.

Основною тактикою досліджуваної стратегії є тактика підвищення значимості співрозмовника, суть якої полягає в повідомленні партнеру позитивної інформації про нього у формі похвали, компліментів, схвальних оцінок або вираження позитивного ставлення.

Мета статті – виявити й охарактеризувати прийоми інтенсифікації тактики підвищення значимості співрозмовника як основної тактики маніпулятивної стратегії позитиву; описати мовні засоби, які забезпечують посилення впливової функції висловлювань, що репрезентують маніпулятивну стратегію позитиву. Актуальність наукової розвідки зумовлена загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій на вивчення мови в дії, зокрема на з'ясування функціональної значущості прагматичних аспектів комунікації.

У працях із психології та етики ділового спілкування комплімент, похвала та повідомлення іншої інформації, приємної для співрозмовника, визнають одним з ефективних засобів впливу. Так, у книзі „Психологія впливу” Р. Чалдіні зауважує: „...ми часто чуємо позитивні відгуки про нас від людей, які чогось від нас хочуть. Ці люди не щедри на похвали і претендують на духовну близькість” [Чалдини 2002: 166].

Інтенсифікація впливу в межах реалізації тактики підвищення значення співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву здійснюється за допомогою наведених нижче прийомів.

1. Прийом протиставлення співрозмовника третім особам, чи контрастування [Карасик 2002: 130]. Суть цього прийому полягає в зіставленні об'єкта впливу, що однозначно позитивно оцінюється, з якимись реальними чи уявними особами, оцінюваними негативно, з метою підведення адресата до думки про його абсолютні переваги. Тут активно вживають маркери „відчуженості”, дейктики віддалення, за допомогою яких здійснюється зменшення значимості третіх осіб. Ідеться про слова з невизначеним референтним індексом: *якісь, різні, який-небудь* (там), *усякі, деякі, усілякі, другі* (розм.), *хтось інший, кожен охочий*, вказівні займенники *ці, (о)ті/(о)та, (о)той*, займенник *вони*,

прислівники *будь-де*, *будь-що*, за допомогою яких співрозмовник опосередковано протиставляється третім особам.

Типовим є оформлення протиставлення співрозмовника третім особам реченнєвою одиницею зі сполучником **а**, що містить заперечну частину, наприклад: (осавул хоче викликати в'язня на відвертість із метою збору інформації) [*І знову до в'язня: – Як ти міг вклепатися в таке, Якиме!?*] **Ти ж не якийсь білий, новак, а гартований січовик** <...> (В. Савченко).

Частотні тут слова, що передають негативну оцінку або набувають її в контексті (*ворог, бабій, негідник, супербандит, селяк, хлопка* і т. д.), а також лексико-граматичні структури, побудовані за схемою „не те, що ...”, наприклад: (старша жінка хоче сподобатися молодому супутнику) – *Ваимосьць галантний і розумний*, [– *похвалила Семена Закревська, з радістю приймаючи його пропозицію.*] – **Не те, що мій Базилі** (її син. – І. Ш.) [– *зітхнула зажурено*] (Т. Микитин).

Протиставлення може мати вигляд риторично-питальних структур (*Хіба можна тебе рівняти із...? Хіба ти до нього прирівнявся? Куди йому? Та де там йому тягаться із тобою?! Куди до тебе всім іншим?*), окличних речень на зразок *Ще б когось зрівняли із собою!*, порівняльних зворотів, що підсилюють експресивність висловлення, наприклад: (куркулі просять односельця-більшовика не забирати їх землю) – **Та що нам той ревком!** [– *вибухнув Софрон Григорович.* – *Приїхав і поїхав, а реальна влада на селі – це ти й Артем Митрофанович* (В. Пеунов).

2. Прийом запевняння в щирості. Запевняння в щирості в тактиці підвищення значимості співрозмовника відбувається шляхом супроводу експресивів:

1. Актуалізацією своїх думок або вербалізацією свого внутрішнього мовлення, наприклад: (Варка хоче вийти заміж за Степана на зло іншому) *ВАРКА. Правда твоя, Степаночку. Гірко жити на світі, як нема батька, матері* <...>. *Немає щирої дружини* <...>. *Я часто, дивлячись на тебе, як ти працюєш, думаю собі: щаслива та дівчина буде, котру ти посватаєш* <...> (І. Карпенко-Карий).

2. Запевнянням співрозмовника в об'єктивності передаваної інформації, наприклад: (флірт) *ГОЛОХВОСТИЙ. Да ви луччі за самих найкращих панночок; ви просто така ціпонька, що аж слина котиться, – вірте!* (М. Старицький).

3. Запереченням брехні чи лестоців, спростування наявності (в себе) звички чи вміння говорити красиві слова, перебільшувати, наприклад: (флірт) – *Ви знаєте, що я на компліменти не щедрий. Кажу правду* (О. Маковей).

4. Попередженням закидів у брехні, страхуванням себе від можливої комунікативної невдачі за допомогою демонстрації своєї обізнаності з межами застосування тактики підвищення значимості співрозмовника, наприклад: (флірт) – **Як хочете, а я вас усе-таки**

вважаю за ідеальну жінку. Такі жінки залишилися тільки на провінції (М. Хвильовий) = „Як хочете, можете мені не вірити”.

5. Передачею своїх чи узагальненої особи зорових відчуттів, що на мовному рівні представлено лексико-граматичними структурами на зразок (я) *бачу/виджу* (розм.), *що* + [позитивна оцінка співрозмовника]; (я) *бачу по очах, що* + [позитивна оцінка співрозмовника]; *А ви* + [позитивна оцінка співрозмовника], *як бачу; (одразу/зараз) видно, що* + [позитивна оцінка співрозмовника], наприклад: (затримана шпигунка, яка хоче, щоб її відпустили, спокушує свого конвоїра) [– *Та я ж нічого тебе й не питаю, – слова не давала сказати молодиця.*] – **Бачу ж: стоящий козарлюга. З таким не гріх би й у тіснішому місці зустритись** <...> (І. Головченко, О. Мусієнко).

6. Апелюванням до досвіду співрозмовника, його зорових відчуттів, знань, що передається за допомогою таких мовних засобів: *бач, бачите, бачиш* (сам), *розумієте* (самі), *Ви ж розумієте, Ви ж самі знаєте, Та ви, мабуть, це і самі відчули/зрозуміли, побачили*; активізацією розумової діяльності співрозмовника: *дивіться/подумайте, поміркуйте* (самі), наприклад: (викладача історії вербують працювати на КДБ) [*У мене до вас є дуже важлива пропозиція.*] **Розумієте самі, ви вже знаєте досить багато і є втаємниченими у надзвичайно важливі і небезпечні справи** (Д. Білий).

7. Питаннями-стимуляторами підтакування й активізаторами уваги співрозмовника (не тільки адресата): *Еге ж?, Правда? Чи не так? Хіба ні? Адже ж так?* і под.

8. Вибаченням за відвертість, патетичність, поетичність, наприклад: (пан Завадка залицяється до Ольги Річинської) – *А між іншим, я так по-простому, по щирості, – вам не личить ні маска богині помсти, ні іронії* <...> **Ви ж така жіночна по своїй природі, пробачте, якщо заліз не в свій город** <...> (І. Вільде).

3. Прийом „ховання” за МИ. Суть прийому полягає в тому, що мовець викладає інформацію від першої особи множини, уживає займенник „ми” замість „я”. Це робить компліментарне висловлювання чи висловлювання, яке виражає позитивне ставлення до співрозмовника, переконливішим („так вважаю не тільки я”, „я уособлюю колектив/групу”) і деякою мірою позбавляє мовця від особистої відповідальності за висловлене, наприклад: (директор хоче, щоб головний інженер не втручався у хід розслідування злочину, скоєного на заводі) – *Василю Васильовичу, [– перепинив він (директор. – І. Ш.) Тищенко.] – Ми знаємо* <...> *ну, твою чесність і твою звичку брати все на себе. [Але тут <...> ти забуваєш, яка це ноша ... Чужа ноша]* (Ю. Мушкетик).

Позиція займенника „ми” може бути незаміщеною. Уживання замість дієслова у формі першої особи однини форми множини дозволяє мовцю продемонструвати важливість своєї персони, показати свою

орієнтацію на колективні цінності та самоствердитись у прагненні підняти свій авторитет. Поєднання „ми” із займенником „всі”, узагальнюючи, водночас надає висловленню категоричності, підкреслює тотальність того, що відбувається.

4. Прийом „непряма номінація співрозмовника у його присутності”. За допомогою такого прийому мовець „дистанціює” себе від співрозмовника, надає оцінці більшої об’єктивності, наприклад: (мандрівник просить господаря постоялого двору надати йому притулок) – *Чи не надасть володар цього затишного куточка притулок мені, двом моїм жінкам і рабові?* (В. Савченко); (писар залицяється до молодиці Горпини) *ПИСАР. Ох-ох-ох! Таку теличку усякий прийме <...> ще як прийме!* (М. Старицький).

5. Прийом підкреслення унікальності співрозмовника. Мовними засобами реалізації цього прийому в тактиці підвищення значимості співрозмовника постають: а) слова із семантикою одиничності, унікальності, неповторності (частки: *саме, власне, лише, лиш, лишень, тільки*; прислівники: *виключно, винятково, особисто*; прикметники *єдиний, унікальний, непересічний, рідкісний, незвичайний, вибраний, останній* і т.д.; займенники *сам, весь* і числівник *один*); б) прикметники у формі вищого і найвищого ступенів порівняння (*найвищий (з усіх найкращих), найприйнятніший* і под.); в) реченнєві одиниці із словосполученням *ніхто інший*, зворотами „*ніхто, крім вас*”, „*ні на кого покластися (крім вас)*”, (ви) „*як ніхто*” і т.д.; г) протиставлення „*ти/ви – інший/інші*” (*сіра маса, кожний охочий, хтось, люди, звичайні люди, обивателі, загал* і т.д.), що на мовному рівні репрезентується конструкціями зі сполучниками *а, однак, одначе, проте*, антонімами (здебільшого контекстуальними), вираженими іменниками, прикметниками, займенниками; д) риторично-питальні речення „*Хто (ж + ще), як не ти/ви...?*”, „*Кому (ж + ще), як не вам...?*”, „*Кому ж іншому, як не тобі...?*”, „*А кому ж ще...?*” тощо.

Крім згаданих мовних засобів, прийом підкреслення унікальності співрозмовника репрезентують компліменти-„винятки” та компліменти-„ультиматуми”, наприклад:

(охоронець зацікавлений у співпраці з розвідником)

[– *Ти що справді віриш чинхойцям?*]

– *Я вірю тільки Аллаху <...> І ще вам* (В. Шкляр);

(флірт) [*ГОСТРОХВОСТИЙ. Ви мене не розумієте, Євфросино Сидоровно! Я не хотів би іншої жінки, окрім вас. Ви – й більше ніхто!*] *Або ви, або ніхто!* (І. Нечуй-Левицький).

6. Прийом узагальнення/плюралізації. Суть цього прийому полягає у вираженні позитивного ставлення чи позитивної оцінки співрозмовника непрямо – за допомогою узагальнених висловлювань на зразок *Ділових людей я поважаю*. Такий прийом часто застосовується мовцем у ситуаціях флірту та при висловленні докору, пор.: (дівчина –

хлопцю, що прийшов на побачення вчасно, бажання сподобатися) – *Дуже люблю точних людей і тих, що не забувають своїх обіцянок* (В. Собко) – „ви точна людина, за що я вас люблю”.

7. **Приєм** посилення/пониження категоричності висловлюваного. Для тактики підвищення значимості співрозмовника характерним явищем є функціонування висловлювань із високою та низькою категоричністю.

Зниження категоричності (хеджинг [Льченко 2000]) є свідченням небажання мовця тиснути на співрозмовника. Цей прийом дає можливість демонструвати свою невпевненість, суб'єктивність висловленої думки, сумніви, передавати припущення.

Низьку категоричність у тактиці забезпечують недомовки, вигуки з недомовками (*e <...>, м <...>, ну <...>, а <...>* і под.), слова *мовби, можливо, здається, (мені) здалося, здається, нібито, ніби, начебто, буцімто, видається, по-моєму, напевне, певно, ймовірно, либонь* тощо, лексико-граматичні структури *Я думаю, що..., Я гадаю, що..., У мене склалося враження, що..., Моя особиста думка..., Може бути, що..., Як на мене..., Мені здається, що..., Чи не здається вам, що..., Наскільки я знаю..., Наскільки мені відомо...* тощо, а також ті, що містять дієслова відчуття, які деякою мірою знижують безапеляційність оцінки.

Висловлювання з низькою категоричністю в складі тактики можуть трактувати як вияв щирості. Нерідко вони застосовуються при позитивному оцінюванні вищим за статусом нижчого, наприклад: (журналіст Андріян хоче вмовити Петлюру не карати на смерть полонених) [*– Ні, пане Головний Отамане, усіх або <...>*] *Симоне Васильовичу, я так багато чував про вас, ви знаєте, від кого <...> У мене склалося враження, що ви – милосердна людина <...>* (М. Рябий).

Вставні структури на зразок „можна сказати”, „так би мовити”, що знижують категоричність, часто супроводжують перебільшену позитивну оцінку. Типовою є реалізація цього прийому у формі етикетних слів і словосполучень (*прошу, перепрошую, якщо бажаєте, якщо воля ваша, якщо дозволите, смію сказати* тощо).

Висловлення з такими форматорами зниження категоричності, як „*я думаю/гадаю, сподіваюсь, припускаю, очікую*” [Брицин 2006: 107], [СОТСМВР 1997: 8] акцентують увагу на суб'єктивності висловлюваного або самостійності думки мовця.

Підвищення категоричності висловлюваного є нав'язуванням реципієнту позиції ініціатора, який переконаний у єдиноможливості сказаного. Висловлювання з високою категоричністю свідчать про переконаність адресанта в своїй правоті. В аналізованій стратегії за допомогою таких висловлювань мовець знімає підозри в нещирості чи брехні, що можуть виникати в адресата. Висока категоричність забезпечується мовними формулами на зразок „Так знайте”, „Хочу, щоб ви знали”, „Я не (один) раз казав (і ще повторю)”, „Я так сказав”, „Я так

уважаю”, „Я збагнув (одне)”, „Говорю/кажу (ж) вам!”, повторами, риторично-питальними структурами на зразок „Чи/хіба ви не зрозуміли?”, перфомативами *повторюю, кажу, підкреслюю, запевняю* + [ще раз/не один раз, укотре], „Хочу/волю зауважити”, „Мушу/повинен засвідчити/сказати, нагадати”, імперативами „прошу пам’ятати”, „майте на увазі” і т. д. Конфліктогенність подібних мовних засобів у тактиці підвищення значимості співрозмовника нейтралізується, оскільки мовець повідомляє інформацію, приємну співрозмовнику.

8. **Діалогізація мовлення адресанта.** Цей прийом на мовному рівні виражається пролептичними конструкціями, що мають питально-відповідну побудову репліки. У тактиці підвищення значимості співрозмовника експресив займає постпозицію щодо питання, питання-перепитування чи риторично-питального речення, наприклад: (юнак умовляє коханку вийти за нього заміж)

[– *Хіба ми з тобою не щасливі?*]

– *Щасливі? Сто разів щасливі. Ти перше справжнє щастя, яке увійшло в моє життя* (В. Собко).

9. **Використання жартів і мовної гри.** Одним із способів створення позитивної тональності спілкування під час реалізації маніпулятивної стратегії позитиву є зменшення дистанції між співрозмовниками шляхом використання мовцем жартів. Жарти інтимізують спілкування, роблять його невимушеним, наприклад: (хворий жартує з фельдшером, що його лікує) – *Я, товаришу майстре на всі руки, недалекий, з тутешніх країв: я чув, як ви теляті вправили ноги – бичок виріс і замість ходити наперед очима, ходив наперед хвостом* (Б. Харчук).

Типовий прийом для ситуацій неформального спілкування (передусім флірту), у яких реалізується маніпулятивна стратегія позитиву, – мовна гра. Мовна гра дозволяє мовцю продемонструвати свою оригінальність, почуття гумору і, відповідно, розумові здібності, що, у свою чергу, сприяє посиленню впливу на адресата, наприклад: (флірт) – *Здрастуй, Галю! Я як зачув твою пісню, так зараз косу в росу та сюди* (М. Старицький).

Отже, способами інтенсифікації тактики підвищення значення співрозмовника постають прийоми протиставлення співрозмовника третім особам, запевняння в щирості, підкреслення достовірності переданого, „ховання” за МИ, непряма номінація співрозмовника в його присутності, підкреслення унікальності адресата, посилення/пониження категоричності висловлюваного, діалогізація мовлення адресанта, використання жартів і мовної гри. Застосовуючи ці прийоми в маніпулятивній стратегії позитиву, мовець робить позитивну оцінку та вираження позитивних почуттів до співрозмовника інтенсивнішими, оптимізує впливову функцію експресивів.

Перспективними для подальших наукових розвідок із прагмалінгвістики вважаємо дослідження лексико-граматичних особливостей експресивів, що репрезентують тактику підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву.

Література

Брицин 2006 – Брицин В. М. Модальна граматики дискурсу як один із напрямів семантико-синтаксичних досліджень / В. М. Брицин // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 101–111; **Ільченко 2000** – Ільченко О. М. Хеджинг в аспекті етикетизації / О. М. Ільченко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка. Ф-т інозем. соціал., 2000. – С. 147–155; **Карасик 2002** – Карасик В. И. Язык соціального статусу / В. И. Карасик. – М. : ИТДГК „Гнозис”, 2002. – 333 с.; **СОТСМВР 1997** – Співвідношення об’єктивної та суб’єктивної модальності в реченні : навч.-метод. посіб. для студ. 4–5 курсів спец. „Українська мова і література” / уклад. Н. В. Гуйванюк та В. А. Чолкан. – Чернівці : Рута, 1997. – 63 с.; **Чалдини 2002** – Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – 4-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.

Шкіцька І. Ю. Шляхи інтенсифікації тактики підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву

У статті виявлено й описано прийоми посилення впливу на співрозмовника, до якого вдається мовець при реалізації основної тактики маніпулятивної стратегії позитиву – тактики підвищення значимості співрозмовника. Охарактеризовано мовні засоби, за допомогою яких відбувається інтенсифікація впливової функції експресивів, що репрезентують маніпулятивну стратегію позитиву.

Ключові слова: маніпулятивна стратегія позитиву, тактика підвищення значимості співрозмовника, прийом здійснення впливу, експресив, вербальна репрезентація.

Шкицкая И. Ю. Пути интенсификации тактики повышения значимости собеседника манипулятивной стратегии позитива

В статье определены и описаны приемы усиления воздействия на собеседника, которое совершает говорящий при реализации основной тактики манипулятивной стратегии позитива – тактики повышения значимости собеседника; дается характеристика языковым средствам, с помощью которых интенсифицируется функция влияния экспрессивов, представляющих манипулятивную стратегию позитива.

Ключевые слова: манипулятивная стратегия позитива, тактика повышения значимости собеседника, прием воздействия, экспрессив, вербальная репрезентация.

Shkitska I. Y. The ways to intensify the tactics of raising the interlocutor significance in the context of manipulative positive strategy

The article is devoted to the methods of increasing the influence on interlocutor. These means are used by the collocutor while the main tactics of manipulative positive strategy is realized. Mentioned tactics handle with the raising of the interlocutor importance. The author analyzes the linguistic instruments and shows their role in the intensification of influential function of expressive. The author states that manipulative positive strategy is made by them.

Key words: manipulative positive strategy, tactics of raising the interlocutor importance, influential function, expressive, verbal representation.

Т. О. Щербакова (Дніпропетровськ)

УДК 811 161.2"374

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ „МІСТО”
В ОПОВІДАННІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО „ХВАЛА ЖИТТЮ!”**

Ім'я М. Коцюбинського знаходиться серед кращих майстрів вітчизняної культури. Він вніс в українську літературу нову особливу манеру імпресіоністичного письма, віднаходячи найбільш виразні й найбільш відповідні власним естетичним настановам засоби вираження в художньому тексті. Інтерес до мовного аспекту творчості видатного українського письменника продовжує жити наукову думку й до сьогодення. Серед численних досліджень найбільш широко представлена група робіт, спрямованих на комплексний аналіз прози М. Коцюбинського (І. Білодід, К. Дорошенко, В. Дроздовський, Л. Іванов, Н. Калениченко, П. Колесник, В. Масальський, Н. Над'ярних та ін.). Їхні автори, зокрема, розглядають лексику різноманітних шарів суспільства, мовностилістичні засоби, роль синтаксичних конструкцій, стилістичну морфологію та стилістичну фонетику. Разом з тим, лексика сучасної української мови перебуває в стані постійних змін. Одним із пріоритетних напрямків сучасної україністики є дослідження лексики у вигляді семантично-інтегрованих частин – лексико-семантичних полів (далі – ЛСП).

Питання лексико-семантичного поля й у зарубіжній, й у вітчизняній лінгвістиці розробляли доволі активно, проте мовна спадщина М. Коцюбинського на сьогодні ще не стала предметом системного вивчення з огляду на особливості функціонування ЛСП. Саме цим і визначено актуальність цієї наукової розвідки, темою якої стало встановлення структури лексико-семантичного поля „МІСТО” в контексті окремого художнього твору. Відповідно, головними завданнями статті є встановлення структури ЛСП „МІСТО” в оповіданні

„Хвала життю!” й розрізнення центрального та периферійного складників; виокремлення головних прийомів добору виражальних мовних засобів. Перспективами цього напрямку дослідження є відкриття нових граней творчого методу М. Коцюбинського й з'ясування індивідуальних мовних особливостей імпресіоністичного опису в його творах. Для розв'язання поставлених у статті завдань були використані такі методи: описово-аналітичний метод, орієнтований на спостереження, аналіз і узагальнення певних мовних фактів; текстологічний метод, що передбачає вивчення функцій лексико-семантичного поля в межах художнього твору. Для аналізу фактичного матеріалу застосовано методологічний апарат традиційної семантики та когнітивної лінгвістики (зокрема, таких її напрямів, як фреймова семантика).

Для мовної картини світу, яку створював М. Коцюбинський у своїх останніх творах, будучи вже зрілим майстром слова, характерним є поєднання традиційної поняттєвої семантики української мови та іншомовної лексики. У розглядуваному оповіданні „Хвала життю!” [Коцюбинський 1988] остання займає незначне місце, слугуючи унаочненню просторового опису. Частотність іншомовного топонімічного слововживання невелика й становить усього два випадки (*пишна Мессіна, вулиця S. Martino*). Письменник, створюючи лексико-семантичне поле „МІСТО”, послуговується актуалізацією традиційних значень, і центральне місце у фреймовій сітці становить слово „стіна”. Специфічна деталізація та безпосередня унаочненість образу міста запрограмовані тим художнім завданням, яке вирішував український митець: відтворивши трагічну картину зруйнованого землетрусом міста, ствердити непереможну жагу людини до життя. Тому антонімічного контекстуального звучання в розглядуваному полі набувають смислові гіпоніми, до першої групи входить слово-поняття „місто” та його топонім *Мессіна*. Другу групу негативного асоціативного наповнення становлять окремі слова-поняття (*руїни, кладовище, розвалини*), і словосполучення (*груда каміння; труп міста; група каміння, гори, балок, вапна і каміння; картині руїни; грубий шар спресованих балок, матраців, книжок, вапна, залізних ліжок і людських тіл; купа грузу; спресовані маси дерева, цегли, паперу, одежі, ламп, меблів і людських тіл; тінь руїни; хмари пилу, сірий груз й руїни; звалища хат*). Вона, найчисленніша за частотністю слововживання й асоціативним шляхом, допомагає створити загальну настроєвість оповіді. Принцип структурації польового утворення, тобто специфіка того, як значення одиниць поля узгоджені між собою на його різних поняттєвих ділянках і яким чином останні об'єднуються в межах окремої поняттєвої категорії, що існує в мисленні як „відбиток структурованого знання про відповідний фрагмент дійсності” [Вороб'єва 1993: 98], цілком відповідає імпресіоністичній поетиці, у якій головною настановою, за словами Ю. Кузнецова, є те, що

будь-який імпресіоністичний твір „складається з „миттєвих вражень” [Кузнецов 1995: 63].

Цілісність міста знищена, і тому головним компонентом лексико-семантичного поля „МІСТО” у творі стає лексема „стіна”. Саме з нею пов’язане функціонування естетично маркованих означень, що стосуються центрального поняття поля (*зруйновані стіни прибережних будинків; розхитані стіни; стіни домів; каміння, що були спаяні перше в суцільну стіну; потріскані стіни палаців; завалені стіни фасадів; зрушені стіни*). Важливим чинником у функціонуванні розглядуваного поняття є метафоризація мовних одиниць у кульмінаційній частині твору, коли герой переживає невеликі підземні поштовхи й немовбито акумулює у власному почутті всю попередню предметно створювану настроєвість (*зрушились стіни, немов живі; стіни загойдались; стіни стверділи, скинувши з себе лиш камінці*).

Другим центральним, або ядерним, поняттям лексико-семантичного поля „МІСТО” в оповіданні є категорія „каміння”, „мерехтливність” у значенні якого між окремішністю предметності та назвою речовинності увесь час підтримується письменником, художньо фіксуючи розмитість межі між світом природи та міським простором, штучно створюваним людиною. Каміння весь час фігурує в зображенні міста, яким іде герой твору (*каміння розмитого бруку; грудка каміння; безладна група каміння; гори різнорідного грузу, балок, вапна і каміння*). Окрім того, важливу функцію структурування цієї центральної категорії в лексико-семантичному полі „МІСТО” відіграє творення багаторівневих тропів (*каміння, що були спаяні перше в суцільну стіну, а тепер знову почали жити окремим життям*). Отже, лексема на текстуальному рівні займає центральне положення, тоді як асоціативні зв’язки відносять її на периферійне місце: зруйноване життя міста/нове природне буття природного матеріалу. Ще одна лінія розгортання фрейму в художньому творі М. Коцюбинського – поступове здрібніння, коли цілісність розпадається на окремі складники, а загальна картина перефокусовується на окремі деталі. Після низки картин, у яких розгортається структура аналізованого нами мовного явища, залишаються складати ядро лексико-семантичного поля „МІСТО” лише такі поняття, як „стіна” та „камінь”. У мовному оформленні останнього автор удається до зменшено-здрібнілої форми (*стіни стверділи, скинувши з себе лиш камінці*). Периферійними в розглядуваній нами польовій структурі постають назви окремих деталей таких суто міських споруд, як фонтан (*стародавній фонтан; сухі роти тритонів*), собор (*мармурові колони; старий мармур церкви; уламки пілястрів; орнаменти амбразур; мозаїчні боги без голів або з половинками лиць*). Саме тут можна простежити одну з головних ознак лексико-семантичного поля, яка, на думку С. Денисової, полягає в тому, що семантична будова поля (ядерно-периферійна структура в мові) „утворена не за ознаками бінарної опозиції

(релевантність/нерелевантність), а за принципом градування – ступеня виявлення ознак з центром, що складається з ознак високого ступеня детермінованості, і периферії – явищ з високим рівнем варіативності” [Денисова 1996:65]. Найвищий рівень подібної варіативності досягається при відтворенні такого фреймового концепту, як „будинок” (*п’ятиповерховий будинок; середина хати; веселенькі шпалери; залізне ліжко; фотографія на стіні; образ мадонни в головах ліжка*). Своєрідність подання деталізації будинку в зміщенні акцентів внутрішнє/зовнішнє, коли для загального огляду відкривається „*інтимність чужої хати*”. Лексема „будинок” аналогічно до центральної лексеми „місто” теж розкривається через низку складових елементів будови, у мовному оформленні яких завдяки застосуванню естетично маркованого означення простежується загальна настанова письменника на предметно унаочнену форму подання трагедійності зображення (*вікна, звідки дивилася пуста; вибиті двері; самотні сходи; забуті гардини у павутинні; висяча лампа на тріснутій стелі*). Максимальне дрібнення художньої деталі дає можливість М. Коцюбинському ввести у фіналі оповідання до лексико-семантичного поля „МІСТО” два периферійні концепти : „магазинна вітрина” та „набір роздрібного продавця”. Останні шляхом асоціативного контрастування перетворюються на контекстуальні антоніми. Магазинна вітрина дістає мовне оформлення через кольорове вираження трагічності зображуваних подій (*чорний оксамит, померхлий метал*), тоді як варіативне подання товару вуличного продавця відповідає переможному возвеличенню незнищенної сили й краси життя (*гарні скляночки в золотих етикетках; блискучі склянки; помада; кожна склянка; нова склянка*), повертаючи знову до мовного світу твору кольори, запахи, тактильні та акустичні виражальні засоби.

Література

- Воробьєва 1999** – Воробьєва О. П. Текстовые категории и фактор адресата / О. П. Воробьєва. – Киев : Выща шк., 1993. – 200 с.; **Денисова 1996** – Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики / С. П. Денисова. – К. : Вид-во Київ. держ. лінгв. ун-ту, 1996. – 294 с.; **Коцюбинський 1988** – Коцюбинський М. М. Хвала життю! // М. М. Коцюбинський. Твори : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1988. – Т. 2: Повісті та оповідання (1907 – 1912). Статті та нариси. – С. 290 – 294; **Кузнецов 1995** – Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми естетики і поетики / Ю. Б. Кузнецов. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 304 с.

Щербакова Т. О. Лексико-семантичне поле „Місто” в оповіданні М. Коцюбинського „Хвала життю!”

У статті розглянуто особливості функціонування лексико-семантичного поля „Місто”; визначено концептуальну модель категорії та принцип організації відповідних лексичних одиниць у єдиній системі твору; встановлено особливості співвіднесення тих ділянок лексико-семантичного поля „Місто”, які репрезентують центральну й периферійні зони відповідної понятійної категорії. Досліджено процеси поєднання предметно-номінативної наочності з кольорами, запахами, тактильними й акустичними виражальними засобами.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, предметно-номінативна наочність, фрейм, троп, естетично марковане означення.

Щербакова Т. А. Лексико-семантическое поле „Город” в рассказе М. Коцюбинского „Хвала жизни!”

В статье рассматриваются особенности функционирования лексико-семантического поля „Город”, определяется концептуальная модель категории и принцип организации соответствующих лексических единиц в единой системе произведения. Устанавливаются особенности соотношения участков лексико-семантического поля „Город”, которые представляют центральную и периферийную зоны соответствующей понятийной категории. Исследуются процессы соединения предметно-номинативной наглядности с цветами, запахами, тактильными и акустическими выразительными средствами.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, предметно-номинативная наглядность, фрейм, троп, эстетически маркированное определение.

Shcherbakova T. O. Lexical-semantic field „City” in story M. Kotcubinskogo „Long live life”

The article deals with the peculiarities of lexical-semantic field „City”, is determined by a conceptual model of categories and principles of appropriate lexical items in a single system story. Features correlating set of those sites lexical-semantic field „City”, which represent the central and peripheral zones of the corresponding conceptual category. The processes combinations of subject-nominative visibility are researched with colours, smells, tactile and acoustic expression.

Key words: lexical-semantic field, subject-nominative visibility, frame, trails, aesthetically marked definition.

РЕЦЕНЗІЇ

К. Д. Глуховцева (Луганськ)

Н. О. Руснак „Діалектний текст: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти дослідження”
(Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010)

У сучасному мовознавстві перспективними постають і практичні, і теоретичні дослідження в галузі текстової лінгвістики. Звернувшись до особистості як продуценту мови й знань, зафіксованих у вербально-знакових результатах людської діяльності – текстах, мовознавство, за словами О. О. Селіванової, вирвалося з полону монологічності та вступило в діалог з іншими галузями науки, залучаючи їх до пізнання власного об’єкта.

Вивчення тексту має доволі тривалу традицію. Наразі виділяють структурно-граматичний аспект дослідження тексту, який справедливо називають його граматикою; семантичний, у межах якого розглядаються проблеми семантичних компонентів і смислової структури цього феномена, співвідношення семантики тексту й контексту, змістових, смислових категорій, його імпліцитного плану, семантико-смислових основ розуміння та інтерпретації. Серед основних напрямів вивчення лінгвістики тексту виділяють комунікативно-прагматичний аспект, завдяки якому вчені дійшли до розуміння тексту як аргументу, з допомогою якого змінюється картина світу у свідомості реципієнта. Цей напрям зумовив розширення складу текстових категорій за рахунок комунікативних, формування комунікативно-функційних і прагматичних концепцій і моделей тексту, опис інтерактивності автора й читача чи слухача, текстових стратегій, гармонізації й ефективності тощо.

До праць різноаспектного спрямування належить рецензована монографія Наталії Олександрівни Руснак. Дослідниця зосередила свою увагу на системних, антропоцентричних і мисленневих категоріях діалектного тексту, з’ясувала когнітивні виміри текстів буковинських говірок, виявила граматичну і дискурсивну структури діалектного тексту, що уможливило актуалізацію функційно-семантичних і прагматично-інтенційних рис досліджуваної мовної субстанції в умовах комунікативної діяльності. Аспекти дослідження діалектних текстів відповідають сучасному станові розвитку наукових досліджень, на наш погляд, вони нові, науково й практично важливі, що визначає актуальність самої роботи.

Незаперечним досягненням авторки є те, що вона вивчає діалектний текст, який у наш час перебуває у полі зору науковців як інформаційне поле для дослідження різних одиниць діалектного мовлення. Загальновідомо, що діалектні тексти компенсують неповноту

свідчень описових та лінгвогеографічних праць, бо вони відтворюють не лише точну вимову звуків носіями говірки, подають інформацію про уживані словоформи, а й засвідчують особливості спонтанного мовлення діалектоносіїв, які не можна зафіксувати на письмі. Сьогодні діалектний текст розглядають як різновид мовного простору, у якому виявлене реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики, репрезентована частота мовних одиниць, уживаних у говірці. Н. О. Руснак вивчає діалектний текст як лінгвістичну субстанцію, при вербалізації якої комунікативна мета є одним з визначальних текстотворчих чинників, а комунікативні умови визначають особливості його функціонування.

До успіхів Наталії Олександрівни зараховуємо й те, що вона не розгубилася в освоєнні потоку різнорідних, почасти суперечливих і до кінця не доведених наукових суджень, присвячених тексту, а знайшла в цій складній проблемі науково перспективний шлях її розв'язання – у площині перетину структури, семантики, прагматики і когнітивних вимірів тексту. Такий ракурс в аналізі діалектного тексту виявився теоретично й практично виправданим. Його цінність зростає з огляду на те, що під таким кутом зору аналізовані структури до сьогодні не розглядалися, у чому наукова новизна дослідження.

Починаючи знайомство з текстом монографії, переконаєшся в чіткій структурованості дослідження, у продуманій системі викладу, у логічній пов'язаності підрозділів, що допомагає сприйняттю здійсненого аналізу й пропонуваніх доведень.

Концептуально значущим для розв'язання заявленої проблеми є перший розділ, у якому вперше в українській діалектології представлено теоретичні засади дослідження діалектного тексту в онтологічному, функційному, прагматичному, лінгвокогнітивному та прикладному аспектах. Спираючись на здобутки науки, передусім на праці вітчизняних і зарубіжних учених (І. Гальперіна, Є. Бартмінського, О. Лаптевої, Р. Сулими, Н. Гуйванюк, А. Загнітка та ін.), на досягнення у вивченні таких феноменів, як мова й мовлення, Н. О. Руснак висловлює власне бачення сутності діалектного тексту. На основі критичного аналізу наявних потрактувань тексту дослідниця переконливо доводить, що типологія діалектних текстів має відрізнятися від тієї, що вже описана в мовознавчих працях. Це дає змогу обґрунтувати думку про те, що в українських говірках можна говорити про три вияви текстів – вільні спонтанні, узуальні (частково регламентовані) і жорсткі, клішовані.

Ілюструючи багатовимірність діалектного тексту, Н. О. Руснак щоразу подає його дефініцію, актуалізуючи при цьому нові особливості предмета вивчення. Так, дисертантка тлумачить текст на 13 сторінці (миттева вербалізація свідомості у формі мовної семіотичної одиниці, що відповідає прагматичній настанові комунікації), 17 (це живе діалектне мовлення, яке відповідає комунікативній меті, згідно з якою воно

створене), 18 (це живе діалектне мовлення, породжене дією одиничного мовленнєвого акту), 23 (це діалектний дискурс, який функціонує у певних ситуативних (комунікативних) умовах, які зумовлюють його структурно-семантичну організацію). Підсумовуючи сказане, дослідниця знову репрезентує цей феномен на сс. 70 та 382-383. Кожне наступне визначення тексту ускладнене новими ознаками цього явища. У висновках визначення аналізованої одиниці звучить так: це знакове утворення, що має когнітивно-прагматичну основу, це ретранслятор певного типу інформації.

У першому розділі також подано й розтлумачено такі поняття: комунікативний ланцюг *автор (діалектоносії-інформатор) – діалектний текст – слухач (слухач-інтерпретатор)*, функції тексту, тематема, стиль діалектного тексту, комунікативна ситуація, вертикальний і горизонтальний контекст діалектного тексту, фонові знання, комунікативна мета, хронотоп учасників комунікації, картина світу, наївна картина світу, когнітивна модель тексту та ін. Майже всі тлумачення не викликають заперечень, умотивовані логікою викладу матеріалу. Лише окремі терміни уведено дослідницею в інших розділах. Зокрема поняття *ментальний простір* репрезентовано в третьому розділі.

При розгляді жанрових особливостей діалектних текстів (с. 28 – 29) автор не вдається до аналізу матеріалу про мовленнєві жанри, а подає класифікацію жанрів діалектного тексту з огляду на праці О. С. Ахманової, Р. Сулими. На наш погляд, цей матеріал потребував ширшої аргументації та більш розгорнутого докладного опису.

До досягнень роботи відносимо запропонований у другому розділі аналіз категоріального апарату діалектного тексту в плані змісту й вираження. Виділення й опис системних, антропоцентричних та мисленневих текстових категорій цілком умотивоване системністю предмета аналізу, його специфікою та пріоритетністю аспектів дослідження – семіотичним характером тексту, прагматичним і когнітивним аспектами діалектного тексту. Не викликає заперечень і те, що категорії тексту дисертантка тлумачить як певні семіотичні величини, які постають внаслідок мисленневих операцій дослідника, а також поділ текстових категорій на два типи: до першої належать системні та антропоцентричні категорії, до другої – мисленнєві. Аналіз кожної категорії здійснено завдяки вивченню засобів вираження, підтверджено численними прикладами, які переконливо доводять володіння дисертанткою лінгвістичними прийомами аналізу мовних одиниць. Одні й ті засоби іноді стають предметом опису тексту в різних аспектах. Так, сполучники є логіко-граматичними засобами зв'язності діалектного тексту згідно з ономасіологічним підходом до вивчення мовних явищ (сс. 88 – 94). Водночас вони є засобами відтворення відношень між об'єктами навколишнього світу й ілюструють релятивні текстові

категорії згідно з семасіологічним підходом до вивчення мови (сс. 128 – 132).

Заслугує поцінування внесок дослідниці в проблему вивчення засобів зв'язності та цілісності діалектного тексту. Н. О. Руснак доводить, що повтори, спільнокореневі слова, синоніми є не лише засобом актуалізації важливої інформації, сприяють послідовному викладу її, створюють синтаксичну впорядкованість, урізноманітнюють виклад інформації, конкретизують елементи висловлення, а й створюють стилістичні фігури нанизання, підхоплення, ампліфікації, парного зіставлення тощо. Потракування теоретично й практично вагоме.

Суттєво доповнюють виклад матеріалу схеми: „Багатовимірна реальність діалектного тексту” (с. 23), „Структура комунікативної ситуації” (с. 33), „Система когнітивних термінів найвищого рівня узагальнення” (с. 46), „Засоби категорії зв'язності” (с. 77), „Вплив комунікативної ситуації на структурну організацію тексту” (с. 123) та ін. Вони узагальнюють та систематизують виклад, наочно його репрезентують.

Науково цінні спостереження, засновані на розгляді різноманітного фактичного матеріалу, чітко сформульовані узагальнення й висновки містить третій розділ, присвячений аналізу когнітивних вимірів текстів буковинських говірок. Виявляючи ментальний континуум носіїв аналізованих говірок, Н. О. Руснак розглядає риси глибинної й поверхневої структур тексту, об'єднані поняттям *структурний прийом* організації тексту. Глибинна структура зазвичай має мозаїчну будову, вона складена з ряду підтекстів, які входять до однієї теми. Єдність глибинної та поверхневої структур забезпечують структурні прийоми – способи організації текстового простору – квазидіалог, висування, зіставлення, порівняння, катафорично-анафоричний принцип організації тексту. Отже, Наталія Олександрівна виробила методіку аналізу діалектного тексту, яка дозволяє виокремити засоби мовлення, що передають особливості національного характеру буковинців. Увесь текстовий матеріал, аналіз мовних явищ пройнятий увагою до кожної деталі, важливої для характеристики ментального континууму носіїв буковинських говірок.

Варте уваги переконання дослідниці в тому, що для діалектного тексту мемуарного характеру про своє життя властива часова перспекція „колись – тепер”. Перцептивний, індивідуальний час діалектного тексту виявляється як реальний, суб'єктивний, психологічний. За способом розгортання часова модель може бути лінійною, циклічною, паралельною. Лінійна часова модель полягає в тому, що події діалектного тексту відбуваються у хронологічній послідовності і відкладені на прямій незворотній лінії часу. Точками відліку на прямій часу виступають мовні одиниці зі значенням часової визначеності. Основу лінійної часової моделі становлять дієслова – перфектні форми

минулого часу. Зазвичай лінійна часова модель ускладнена циклічною, засобами її вираження є форми майбутнього часу. Циклічна модель відтворює повторювані час від часу події. Це переконання доведено вперше запропонованим коментуванням прикладів відповідних текстів, що має бути віднесене до заслуг здійсненого дисертанткою аналізу.

Розглянуте дозволяє сказати, що рецензована праця Н. О. Руснак позначена належним науковим рівнем, є достатньо аргументованим дослідженням, це виважене дослідження при формулюванні доказово й ілюстративно підтверджених узагальнень і висновків. У ній запропоновано обґрунтовані корективи в розуміння діалектного тексту на основі врахування адресантно-адресатних умов його реалізації, дискурсивності та когнітивних властивостей, що є доказом вияву авторського бачення аналізованої проблеми. Дисертантка вводить до розгляду матеріал, який вперше постав об'єктом усебічного вивчення, а його лінгвістична інтерпретація дозволила сформулювати висновки, які є вагомим внеском у розв'язання проблем комунікативного, когнітивного й функціонально-семантичного потенціалу діалектного тексту.

У четвертому розділі „Прагматичні виміри діалектного тексту буковинських говірок” дослідниця доводить, що основною одиницею комунікативно-прагматичного напряму мовознавства слід вважати висловлення, яке в інтерпретації мовознавців має різні тлумачення, однак незаперечним є єдність думки та її мовного оформлення, співвіднесення з реченнєвою структурою. Висловлення досліджують у межах поверхневої структури діалектного тексту які формують три типи структур: синтагматична, граматична та дискурсивна. Діалектний текст має дві структурні одиниці: синтагму, спричинену первинною формою ДТ, та висловлення, зумовлене вторинною формою реалізації. Н. О. Руснак обґрунтовує, що в межах синтагматичної структури краще аналізувати мовленнєву структуру – синтагму, у межах граматичної та дискурсивної структур текстову одиницю – висловлення. До заслуг авторки роботи відносимо чітку класифікацію предикатів висловлення та визначення дискурсивної структури діалектного тексту.

Відаючи належне вдалим спробам дослідниці розширити теоретичні здобутки заявленої проблеми, дозволимо собі висловити деякі побажання і сформулювати запитання.

1. Дослідниця розглядає питання про *креативність діалектного мовлення*, вбачаючи у ній елементи експресивного викладу інформації (с. 110). Проте лінгвістичну креативність тлумачать як здатність у процесі мовлення породжувати незвичайні ідеї (А. Свенціцький); відхилитися від традиційних схем, окреслених мовною схемою (В. Шапар, Б. Мещеряков); творчі можливості, виявлені в мові; здатність породжувати ідеї в нерегламентованих умовах діяльності (Є. Р. Рапацевич, В. Зінченко) та ін. На дослідження яких учених зорієнтована дисертантка? Викликає питання також система засобів

вираження креативності в діалектному тексті. Чому в роботі проаналізовано одні засоби (уживання демінутивних суфіксів, діалектизмів, okazіоналізмів, синонімів, градації, фразеологізмів), але зовсім не згадані інші (напр.: способові форми дієслова, слова категорії стану, вставні слова та ін.)?

2. Варто було б звернути увагу на послідовне тлумачення діалектних слів, використаних як ілюстративний матеріал до теоретичних положень, оскільки нерідко воно відсутнє, що ускладнює сприймання роботи. Так, на с. 85 зазначено, що форма *ўс'о* є фонетичним діалектизмом, в анафоричній позиції вона може бути заміником синтаксичних конструкцій на позначення осіб. Проте з контексту видно, що ця форма має значення 'всі' і 'все'. Лексему *к'лака* залучено до аналізу у другому розділі., а пояснено значення лише у третьому.

3. У монографії відзначено, що термін *висловлення* в науковій літературі може вживатися у широкому і вузькому значеннях, однак не підкреслено, що в першому випадку він нерідко конкурує з поняттям *висловлювання*. Які критерії розмежування цих понять?

4. У роботі є деякі недогляди, допущені на етапі остаточного редагування.

Перелічені зауваження не руйнують наукову концепцію роботи, тому не знижують її загальної високої оцінки. Дослідження виконане на належному науковому рівні із застосуванням сучасних лінгвістичних методів і відповідних методик.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абрамян Юлія Василівна – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Балко Марина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка.

Барилова Галина Кіндратівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Барчук Володимир Михайлович – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології, директор Коломийського інституту Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.

Верховод Ольга Вікторівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Волошинова Марина Олексіївна – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Глуховцева Катерина Дмитрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Делюсто Марина Сергіївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Калько Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Карпець Любов Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та іноземних мов ХДАФК.

Кобиринка Галина Степанівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Колєсник Людмила Ярославівна – аспірантка відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Лєснова Валентина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Нєлюба Анатолій Миколайович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Харківського національного університету ім. В. Каразіна.

Ніколаєнко Ірина Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Огар Анна Осипівна – аспірантка кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Півень Володимир Федорович – старший викладач кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Поїстогова Марина Валеріївна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Пристай Богдан Романович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Ріжко Руслана Любомирівна – аспірант кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Рябець Людмила Віталіївна – кандидат філологічних наук, в. о. заступника директора Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, завідувач відділу теорії та методології створення тематичних енциклопедій.

Синельникова Лара Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російського мовознавства та комунікативних технологій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Терновська Тамара Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хобзей Наталія Василівна – кандидат філологічних наук, завідувач відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Царьова Ірина Валеріївна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Щербакова Тетяна Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В.Лазаряна.

Шкіцька Ірина Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Школяренко Віра Іванівна – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри практики романо-германських мов Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 1 (22)

Частина II

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – Мілева І. В.
Коректор – Ніколаєнко І. О.

Здано до склад. 25.02.2011 р. Підп. до друку 25.03.2011 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 24,65. Наклад 200 прим. Зам. № 46.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.